voltaire

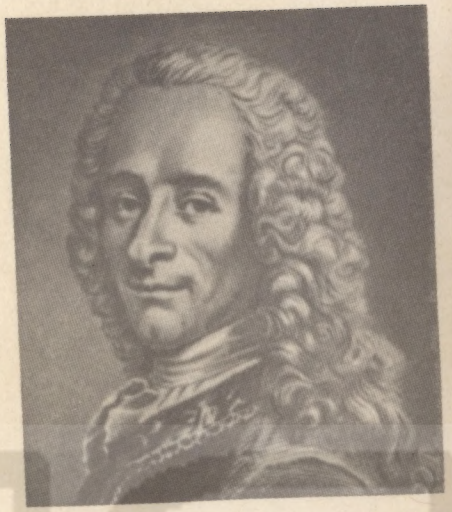

«Spiritul istoric constituie o parte însemnată în alcătuirea sa intelectuală. Punctul de vedere istoric îi domină întreaga filosofie... El face să dispară nu doar o problemă, formulînd-o din punct de vedere istoric.

...Istoria e aliata sa eficace în lupta împotriva tuturor absoluturilor.»

GUSTAVE LANSON

Vol. I-II Lei 16

editura minerva

1156

voltaire

fondată în 1895 bpt serie nouă

voltaire

secolul lui ludovic al XIV-lea

cultură generală

Coperta de *Ion Mincu* — după o pictură de Adam Frans van der Meulen — *Călătoria lui Ludovic al XIV-lea, 1664*

voltaire

secolul lui ludovic al XIV-lea

TRADUCERE, PREFAȚĂ, TABEL CRONOLOGIC
ȘI NOTE DE ALEXANDRU GEORGE

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI ● 1983
EDITURA MINERVA ● BUCUREȘTI

Pentru versiunea românească, toate drepturile rezervate
Editurii Minerva („B.P.T.")

PREFAȚĂ

Puține sînt numele de scriitori care, asemeni celui al lui Voltaire, să trezească în cele mai largi categorii de cititori o reacție de „deja știut", chiar de „bine cunoscut", de autor pe care mulți îl pomenesc înainte de a-l fi citit și pe al cărui spirit îl invocă înainte de a-l fi și aprofundat. Și, mai departe mergînd, observăm că în jurul lui stăruie ideea de scriitor precis categorisit, de mult banalizat, inapt de a mai produce surprize. Prejudecățile, împotriva cărora a luptat el însuși atît de neobosit, par să-i fi însoțit numele de foarte timpuriu și s-au instalat în jurul lui atît de ferm încît, înainte de a simți nevoia să le înlăture, chiar și admiratorii săi trebuie totuși să le constate, pentru că, în fond, ele reprezintă, într-o formă desigur deviată, un tot atît de incontestabil atestat al gloriei. Nu vrem prin aceasta să spunem că Voltaire ar fi un autor necitit, că el rămîne doar un nume ilustru, eventual emblema unei realități pe care omul zilelor noastre o nesocotește sau doar o explorează, cînd și cînd, din curiozitate. Marea dificultate în abordarea unei personalități atît de neascunse o constituie opera sa abundentă și mult mai complexă decît pare la prima vedere, caracteristică în parte, dar fără o expresie sintetică, rezumativă, în nici unul din sectoarele ei prea numeroase. Prezentarea unei singure cărți de Voltaire riscă întotdeauna să lase în umbră o sumedenie de aspecte și să seducă într-asemenea

măsură interesul cititorului încît să pară că i-l satisface în întregime. Şi aceasta cu atît mai mult cînd e vorba de o lucrare de istoriografie, precum *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, pe care o punem la dispoziţia cititorului prin prezenta tălmăcire. E vorba de o carte celebră, care reprezintă una din culmile creaţiei lui Voltaire şi, totuşi, în legătură cu ea nu lipsesc unele nedumeriri. Scriitorul, care a detestat despotismul, tirania, arbitrarul, pare a-şi îndrepta interesul în mod contradictoriu tocmai spre una din expresiile majore ale absolutismului monarhic, spre o personalitate care a întrupat, mai mult decît altele, formula regalităţii. Apoi, de la un spirit aparent dizolvant şi înclinat spre critică ne-am aştepta la altceva decît la un studiu de reconstituire a unei epoci în toate numeroasele-i aspecte, dezvăluite şi apreciate cu gravitate şi simţ de răspundere, cu o obiectivitate neaşteptată de la un campion al tuturor agitaţiilor şi pasiunilor intelectuale. În sfîrşit, cititorul obişnuit e înclinat să-şi închipuie că Voltaire e mai curînd un autor de spontaneitate, cu suflu redus şi precipitat, dar care nu s-ar afla chiar la el acasă încercînd o operă de erudiţie, a cărei elaborare l-a preocupat decenii de-a rîndul şi care reprezintă un monument epocal al investigaţiei şi sintezei istorice.

Şi totuşi, cartea pe care o prezentăm este o expresie dintre cele mai autentice a personalităţii sale şi, în acelaşi timp, poate cea mai citită carte a lui Voltaire, una dintre cele mai rezistente contribuţii ale sale în domeniul unei ştiinţe, cu consecinţe care depăşesc finalitatea ei imediată. Ea va proba, dacă mai e nevoie, că scriitorul trebuie cunoscut nu pe calea vreunei expresii rezumative, ci în varietatea, uneori deconcertantă, dar nu mai puţin coerentă, a personalităţii sale. Acceptînd faptul că „reputaţia" precede, în cazul lui Voltaire, cunoaşterea efectivă, ne propunem să-l invităm pe cititor măcar la o confruntare cu ceea ce el însuşi va fi crezut cu mai multă sau mai puţină îndreptăţire.

Scriitorul s-a născut la Paris, la 21 decembrie 1694, dintr-o familie modestă dar care trăia un proces treptat de ascensiune, ca urmare firească a parvenirii în organizaţia de stat pe care

lunga domnie a lui Ludovic al XIV-lea o, impusese pînă la urmă împotriva anarhiei vechii nobilimi. Tatăl lui Voltaire, François Arouet, era un notar public, un jurist, am zice noi astăzi, care se aflase în serviciul unor persoane dintre cele mai de vază ale epocii și le slujise cu credință, apropiindu-se profitabil de ele doar atît cît îi îngăduia rangul său modest și sentimentul propriei condiții. Pe cei trei copii ai săi, cîți au ajuns la maturitate, îi destina desigur unei cariere onorabile și previzibile pe aceeași cale sigură a parvenirii treptate la care îi era îngăduit să năzuiască. Era un om meticulos, sever și respectuos pentru tot ceea ce însemna lege sau convenție, dar care știa să se folosească oportun de toate avantajele pe care slujba sa i le aducea. Doi dintre copiii săi au mers pe acest drum ; numai François-Marie a sărit brusc peste toate etapele previzibile, dar a sărit și mult în lături de pe calea unei onorabilități modeste pe care familia lui o visa. Mama viitorului scriitor, o fire mai veselă și mai deschisă, i-a lăsat moștenire poate o dispoziție în această privință, dar nici tatăl nu e cu totul absent din zestrea sufletească pe care Voltaire și-ar fi putut-o recunoaște. El este departe de a fi o personalitate ce se afirmă doar prin contrarietate. Existența sa probează din plin formula burgheză a formației sale familiale. Spiritul de aplicație, dorința de cîștig, disciplina muncii, precum și o capacitate neobișnuită de efort, dar și rîvna de a se impune prin trudă și perseverență îi sînt și lui, în cel mai înalt grad, proprii. În sfîrșit, Voltaire va fi o expresie poate cel mai deplin realizată a liberului profesionism în lumea scrisului ; e un om care, spre deosebire de imensa majoritate a intelectualilor epocii, a realizat mari cîștiguri nu din pensiuni ori din slujbe mai mult sau mai puțin decorative, dar totdeauna umilitoare, ci prin neobosita trudă la masa de scris și prin speculații financiare dintre cele mai fructuoase și mai bine inspirate. A reușit astfel să realizeze o avere uriașă ; a fost poate cel mai bogat scriitor al tuturor timpurilor, dar, în mod semnificativ pentru spiritul său întreprinzător și îndrăznet, pînă în anii unei bătrîneți destul de înaintate, el nu a posedat nici o proprietate. n-a avut nici o casă, nici măcar un domiciliu stabil. Toți banii îi avea plasați

în hîrtii de bancă, în acțiuni, investiți în diverse combinații financiare, uneori în țări străine, frizînd chiar exotismul cel mai neobișnuit.

Încă din pragul existenței sale se vădește la Voltaire o caracteristică pe care o vom recunoaște mai apoi în toată lunga desfășurare a vieții și în plămada personalității sale : îmbinarea unor elemente aparent opuse care vor coexista parcă numai spre a-i da o notă de contrariantă originalitate. Omul pare cînd o rezultantă a unor condiții determinante de existență, cînd un adaptat convenabil, cînd un revoltat temerar împotriva lor, ba chiar un adevărat pericol pentru societatea căreia, altminteri, i-a aparținut în sensul cel mai adevărat al cuvîntului. Într-adevăr, foarte curînd, etapa studiilor și a formației sale școlare ne aduce în fața unei observații semnificative. Murindu-i mama, micul Arouet este dat intern la o școală ținută de iezuiți și care se bucura încă de pe atunci de o mare reputație, colegiul „Louis-le-Grand". Era o instituție de învățămînt tipică pentru felul în care iezuiții înțelegeau să-și desfășoare acțiunea propagandistică prin educare și instruire, urmărind captarea și modelarea inteligențelor care erau chemate mai tîrziu să joace un rol de seamă în viața statului. O școală frecventată de copii aparținînd tuturor straturilor sociale mai îndestulate, dar, în primul rînd, de odrasle ale marii aristocrații. Aici Voltaire va avea ocazia să cunoască, să se apropie și să cîștige simpatia unor colegi cu numele cele mai strălucite, care vor ajunge curînd mai apoi să ocupe posturi de conducere în regimul lui Ludovic al XV-lea și își vor ajuta fostul coleg în cele mai variate împrejurări. Este important de semnalat că regimul acesta de viață și de învățămînt, cît putea fi de democratic și de egalitar, lăsa totuși un loc important privilegiului din naștere. Fiii marilor nobili aveau camere separate și dispuneau de cîte un valet, — ca să nu mai spunem că, osebit de obligațiile școlare, micii elevi erau uneori guvernatori de provincii sau comandanți de regimente. Ceilalți dormeau mai mulți într-o cameră, iar cei mai săraci în mari dormitoare comune. Micul Arouet dre un regim de mijloc între extreme, dar el va ști să-l depășească, ajungînd să se apropie, să lege prietenii în

sferele cele mai înalte ale privilegiaților, și aceasta îi va rămîne o caracteristică pentru întreaga viață. Astfel, el va susține totdeauna ideea unei societăți aristocratice, în care inegalitățile nu trebuiau însă să degenereze în privilegii arbitrare și în abuz, dar care, nu mai puțin, trebuiau să existe. Inteligența lui a preferat să facă un efort de adaptare la aceste condiții generale, fără a le pune vreodată în cauză.

Cît despre învățămîntul predominant ecleziastic, Voltaire nu se va revolta de-a dreptul împotriva lui, dar se va distanța doar în multe privințe, condamnîndu-i, de pildă, lipsa de realism, dar rămînînd curios de atașat de vechii lui profesori, cărora, pînă în epoca maturității și a gloriei sale literare, le va citi operele sale, ca un învățăcel, le va cere avizul. Aceasta nu-l va împiedica să fie un mare și neîmpăcat adversar al iezuiților și să considere expulzarea acestui ordin din Franța una dintre cele mai strălucite victorii ale rațiunii și una dintre cele mai măreț fapte ale domniei lui Ludovic al XV-lea.

Încă din perioada studiilor la colegiul „Louis-le-Grand", Voltaire începe să frecventeze sporadic, dar stabilind niște contacte pline de consecințe pentru formația sa, cercul de la Temple, o societate de libertini aparținînd sferelor aristocratice și intelectuale, a cărei personalitate dominantă era ducele Philippe de Bourbon-Vendôme, vărul regelui și una dintre cele mai caracteristice expresii ale depravării marii nobilimi din ultimii ani de domnie a lui Ludovic al XIV-lea. Libertinii aceștia, priviți cu oroare de spiritele pioase, dar și de oamenii din anturajul curții, profesau o „libertate" care, începînd cu licența moravurilor, ajungea de fapt să atace toate sacrele principii ale statului, întreținînd epicureismul și libera cugetare, cu urmările cele mai largi în lumea spiritului. Ei reprezentau un cerc de oponență și de subversiune intelectuală cu implicații mai grave decît simpla frondă superficială, vestind atmosfera Regenței, în care dealtminteri tonul va fi dat de un om de acest spirit, prințul Filip d'Orléans, nepotul regelui. E interesant de notat că Voltaire a fost introdus în societatea libertinilor de către propriul său naș, abatele de

Chateauneuf, şi că această apropiere de spiritul lor a marcat un moment decisiv în formaţia sa spirituală.

Terminîndu-şi studiile liceale, viitorul scriitor este îndreptat spre cariera juridică, urmînd injoncţiunile tatălui său, a cărui profesiune era chemat să o continue. Dar tînărul hotărîse altceva, să se încerce în literatură, ceea ce va face forţînd notorietatea cu mai multe, variate încercări lirice, pînă cînd, după tot atîtea eşecuri, tragedia *Oedip* (1718) îi impune numele şi îi revelează vocaţia teatrală, pe care el o va socoti esenţială în toată lunga sa carieră artistică. Între timp, stătuse închis aproape un an la Bastilia, pentru nişte versuri ireverenţioase la adresa regentului, şi care-i fuseseră atribuite poate pe nedrept. Reputaţia îi depăşise, şi în această împrejurare de primă tinereţe, opera...

Succesul piesei, în care străbăteau multe aluzii politice la situaţia Franţei din acel moment, îi asigură tînărului autor un loc privilegiat printre literaţii vremii. Devine un răsfăţat al saloanelor, un intim al cercurilor celor mai înalte, şi tînărul ştie să speculeze simpatia ce-l înconjoară, făcîndu-şi din admiratorii săi protectori sau măcar binevoitori de certă utilitate. Dar mai presus de toate, începe să se bucure de prietenia şi interesul cîte unei personalităţi, precum lordul Bolingbroke, aflat în exil în Franţa, un spirit deschis ideilor de toleranţă şi de libertate a gîndirii, de care mai degrabă ducea lipsă ţara în care îşi găsise refugiul decît propria sa patrie. Tînărul Arouet, care începuse să-şi zică Voltaire, îi citeşte primele cînturi din viitoarea epopee *Henriada*, o glorificare a ideii de pace religioasă şi a izbînzii împotriva fanatismului, în care rolul Angliei, ca factor al înfrîngerii forţelor obscurantiste, este subliniat în mod semnificativ.

Între timp, regentul Filip d'Orléans murise, la puţin timp după urcarea pe tron a regelui Ludovic al XV-lea. Ducele Henri de Bourbon, protectorul lui Voltaire, devine pentru scurtă vreme prim-ministru, dar căderea lui va deschide calea spre putere rivalului său, abatele Fleury, fost guvernator al regelui şi promotor al unei politici obscurantiste şi retrograde. Reputaţia lui Voltaire, mereu în creştere, nu era încă atît de consolidată ca să-i asigure libera mişcare şi exprimare într-un regim politic din ce în ce mai

abuziv. De acest lucru, scriitorul își va da curînd seama, atunci cînd, în urma unui incident cu un cavaler de Rohan, este bătut de valeții acestuia și, drept singură dreptate, se vede tot el închis în Bastilia.

Va ieși de acolo după cîteva săptămîni de detenție, cu făgăduiala că va părăsi Franța și, într-adevăr, în luna mai a anului 1726, o corabie îl transportă în Anglia, unde lordul Bolingbroke, dar și alți oameni de seamă ai societății londoneze îi vor acorda o generoasă ospitalitate. Sosirea lui Voltaire în această țară va reprezenta pentru el o adevărată revelație. Într-adevăr, în acel moment, Anglia trăia din plin euforia și consecințele izbînzilor sale recente pe plan internațional și, în același timp, atingea un moment de consolidare a regimului monarhiei parlamentare, ceea ce dădea, pentru observatorul venit dintr-o țară condusă despotic, o notă de seducătoare originalitate. O vie activitate industrială și economică, expansiunea în toate domeniile științei și meșteșugurilor se făceau simțite pretutindeni și erau de natură să-l impresioneze pe scriitorul foarte atent la aspectele civilizației materiale. Dinamismul societății aristocratice engleze făcea un bizar contrast cu parazitismul, trîndăvia și rafinamentul costisitor al nobililor de la curtea de la Versailles. În sfîrșit, în ciuda unei confesiuni predominante, englezii se bucurau de un climat de toleranță religioasă, în care cultele și sectele se puteau desfășura destul de liber. Această relativă libertate a spiritului îngăduia existența unei literaturi variate, a unei gîndiri îndrăznețe, a unei acțiuni de investigare a naturii, de neconceput dincoace de Canalul Mînecii.

Timp de trei ani, Voltaire a aprofundat și a asimilat experiența Angliei și modelul acestei țări care se afla în fruntea progresului în acel timp. El se informează temeinic asupra literaturii și vieții ei intelectuale, cunoaște lamura societății londoneze, obține grațiile curții, pînă într-acolo încît *Henriadă* apare cu sprijinul financiar al reginei Angliei și este interzisă în Franța, deși în mod paradoxal ea constituia un elogiu al întemeietorului casei domnitoare din această țară.

Era întrucîtva de așteptat ca rodul cel mai important al șederii

lui Voltaire în Anglia, anume *Scrisorile filosofice* sau *Scrisori asupra Angliei* (1733), cum sună titlul versiunii engleze a cărții, să fie condamnat în Franța, dar să se bucure de un succes enorm în același timp, fiind considerat pe bună dreptate o deschidere de perspective spre o lume necunoscută. Cartea reprezintă o analiză amănunțită a tuturor sectoarelor vieții publice și spirituale a Angliei, în contrastul cel mai întristător cu situația din patria autorului. Țara pe care o cunoscuse acum se afla cu o treaptă istorică înaintea Franței și a restului continentului ; ea nu era o „altă" lume, interesantă prin specificul sau insolitul ei, ci o societate care se situa atunci în fruntea progresului omenesc. Geniile cele mai lăudate de Voltaire nu aparțin literaturii (în această privință el exprimînd rezerve numeroase, care țineau de concepția sa clasicizantă), ci filosofiei, un John Locke, dar mai ales științei, un Newton.

Dar tot din această perioadă datează o operă literară care pare întrucîtva neașteptată în cariera publicistică a autorului. E vorba de *Istoria lui Carol al XII-lea*, o biografie a regelui Suediei, de curînd dispărut de pe scena istoriei și care tulburase și marcase prin uluitoarele sale aventuri militare destinul Europei de nord și de est. E istoria unui om cu totul excepțional, dar care oferea un model aproape în întregime negativ al felului în care un conducător de popoare poate abuza de situația pe care i-o oferea destinul pentru a-și duce țara la ruină. În contrast cu aceasta și cu singularitatea lui funestă, Voltaire găsește ceva mai tîrziu prilejul de a elogia în altă lucrare pe singurul învingător al regelui Suediei, pe țarul Petru cel Mare, personalitate pozitivă, reformator al unui întreg imperiu, constructor și fondator de instituții, încurajator al științei, al învățămîntului, al activității industriale și comerciale. *Istoria Rusiei*, ca și biografia regelui suedez sînt totuși opere elaborate pe baza unei informații mai curînd indirecte, interesante în primul rînd pentru portretul moral pe care autorul îl încearcă și pentru înțelegerea rolului personalității în istorie, valoarea documentară, care nu e totuși de nesocotit, rămînînd pe planul al doilea. Cu totul alta este situația altei opere istoriografice la care Voltaire începe să se gîndească încă din

acea vreme, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*. Îl îndruma spre aceasta ideea de exemplaritate pe care o căuta în figurile trecutului, dar și năzuința cu totul nouă de a reconstitui o epocă, o întreagă societate, de a face bilanțul progresului spiritului în cursul unei perioade istorice determinante pentru situația din acel moment al țării sale.

Cartea aceasta se va elabora din greu, pe mai multe etape, în decurs de vreo patru decenii. Deocamdată, autorul, căruia i se îngăduise întoarcerea în Franța, continuă seria operelor sale dramatice, al căror succes constant și măgulitor nu le împiedica interzicerea aproape imediată : *Brutus* (1731), o elogiere a celui care împiedicase restaurarea regalității în vechea Romă, apoi *Eripyle*, dar mai ales *Zaira* (1732), aceasta din urmă o tragedie a iubirii, în care autorul însuși va juca unul din roluri.

Dar tot în acel moment, care poate fi socotit unul de mari succese, scriitorul publică, fără a o iscăli, o *Epistolă către Urania*, un text care constituie începutul unei lungi campanii împotriva bisericii ; el ajunge să indispună în asemenea măsură autoritățile, încît va fi nevoit să se facă dispărut cîtva timp, părăsind capitala și aflîndu-și refugiul la reședința unei doamne, dintre numeroasele sale admiratoare, de care el se va atașa pentru aproape două decenii. E vorba de Emilie du Chatelet, soția unui marchiz, ale cărui ambiții exclusiv militare îi lăsau o mare libertate de mișcare, o femeie savantă, în sensul cel mai bun al cuvîntului, care adăuga grației și perfectei curtenii o curiozitate și o competență neobișnuită pentru problemele științei, în acel spirit libertin și uneori extravagant de care Voltaire însuși nu era străin. Ea va deveni o inspiratoare a scriitorului, dar și o inițiatoare a sa în problemele de fizică, pe care, în mod destul de surprinzător, fermecătoarea egerie le studia cu deosebită competență pe textele lui Newton. Marchiza du Chatelet nu numai că i-a acordat protecția și ospitalitatea pe domeniul ei de la Cirey, dar i-a oferit și acel cadru stimulativ de intelectualitate și fantezism de care Voltaire avea atîta nevoie. Într-un anume sens, ea a fost pentru el, așa cum se exprimă un spiritual biograf al său, „A doua sa Anglie"[1]. Era, în

[1] Emile Faguet, *Voltaire*, Paris, 1895, p. 24.

tot cazul, o femeie care s-a potrivit în cea mai mare măsură cu geniul său, agitat, mobil, neastîmpărat și avid de noutate.

Epoca aceasta e, de fapt, în viața sa, una de călătorii și de agitație, legate îndeosebi de împotrivirea pe care o întîlneau operele sale în mediile curții și printre confrați și care îi ofereau în permanență succese repede urmate de interdicții sau de cabale ale invidioșilor. Premiera tragediei *Mahomed* (1741) va marca și ea acest destin al tuturor manifestărilor voltairiene, dar care nu e cu totul străin de felul în care autorul însuși înțelegea să nu-și menajeze posibilii adversari. Lista disputelor și polemicilor întreținute de el, sau al căror erou a fost (căci nu-i putem spune niciodată : victimă) e nesfîrșită.

Cu toate acestea, prietenia doamnei du Chatelet îi mijlocește apropierea de curte, și Voltaire va căpăta slujba de gentilom ordinar și de istoriograf al regelui în 1746. Tot pe atunci, ajunge să fie numit membru al Academiei Franceze, după ce dobîndise această calitate la alte instituții similare din străinătate.

Dar Voltaire nu se va bucura niciodată de simpatia regelui și a anturajului său — și nici nu a căutat-o ; favorurile de care va beneficia, venite foarte tîrziu, fuseseră acordate unui personaj incomod, ba chiar primejdios, care trebuia neutralizat, deoarece celebritatea îl făcea invulnerabil. În anii aceștia, Voltaire înțelege să-și utilizeze calitatea oficială pentru a desăvîrși documentația la marea sa operă istoriografică, *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, din care o parte fusese deja publicată, într-o primă versiune. Dar, brusc, scriitorul trebuie să abandoneze curtea din cauza unui incident strict personal, anume pentru niște observații amare și răutăcioase pe care le făcuse asupra felului în care cîțiva nobili trișau la o partidă de cărți. Îl găsim deci căutîndu-și un vremelnic refugiu la regele Stanislas, socrul lui Ludovic al XIV-lea, care devenise duce de Lorena și întreținea o curte destul de strălucită la Lunéville. Dar se va întoarce curînd la Paris, unde premiera tragediei *Semiramida* îi reclama prezența. Va izbuti să-și facă jucată piesa, dar aceasta a recoltat un total insucces, în bună măsură datorită urzelilor rivalului său, poetul Crébillon.

Întors la Cirey, el asistă la moartea neașteptată a prietenei sale,

marchiza du Chatelet, o lovitură pe care o suportă cu greu și care-l aduce într-o stare de gravă descumpănire. În aceste împrejurări, acceptă invitația lui Friedrich al II-lea, regele Prusiei, de a veni la Potsdam, unde tînărul monarh încercase a înjgheba o curte „franceză", foarte interesantă pentru spiritul iluminist al veacului. Încă de pe cînd era prinț moștenitor, regele se interesase de Voltaire, întreținuse cu el o corespondență asiduă și îi căutase prietenia. Ultima invitație corespundea unui moment de apropiere între țara sa și Franța, încît contele d'Argenson, fostul camarad de școală al scriitorului, care ajunsese acum să conducă politica externă a regatului, îi mijlocește aprobarea curții franceze de a o părăsi sub forma asumării unei misiuni diplomatice neoficiale.

Scriitorul va petrece trei ani la curtea prusacă, fără a izbuti să realizeze vreo misiune sau să cîștige o experiență nouă. Prusia nu era Anglia. Dacă Germania se înfățișa, în totalitatea ei, ca o „republică de principi", fiecare stat oferea cam aceeași imagine despotică. Regimul lui Friedrich al II-lea întreținea în cercul restrîns al curții o atmosferă de oarecare libertate și toleranță spirituală, dar poporul gemea sub o opresiune mult mai mare și mai autoritară decît cea din Franța. Dacă șederea lui Voltaire a fost întrucîtva profitabilă, aceasta a însemnat scăderea entuziasmului său pentru regimurile autocratice și „luminate" exercitate de spiritele mai mult sau mai puțin filosofice. Afară de aceasta, regele se dovedea a fi un abil care încerca să tragă maximum de profit din prezența în capitala sa a unuia dintre cele mai mari spirite ale umanității și pe care-l admira în modul cel mai sincer. Voltaire nu era însă făcut să joace rolul de curtean. Conflictele se țin lanț ; dealtminteri, scriitorul rămăsese străin de mediul mai larg al țării, nu cunoștea limba germană și nu a făcut nici un efort de a se apropia, la vîrsta lui, cu o curiozitate susținută, de cultura care se plămădea în această parte a Europei.

O afacere de speculă asupra unor bonuri de stat (în care vina fusese în întregime de partea sa) produce o marte tensiune între cei doi bărbați. Plecarea lui Voltaire, încercată de mai multe ori și oprită tot de atîtea, din ordinul regelui, ia pînă la urmă caracterul unei fugi...

Fusese ultima ocazie de a se ataşa unei curţi. Independenţa pe care şi-o păstrase în tot acest timp faţă de preaputernicii zilei îl făcea pe scriitorul, acum bătrîn, să nu mai dorească o altă formă de viaţă decît aceea pe socoteală proprie. Se va stabili deci la Ferney, lîngă graniţa cu Elveţia, aşadar cu o ţară unde-şi putea găsi repede refugiu şi unde, ceva mai înainte, îşi achiziţionase o vilă, „Les Délices". Pentru prima oară, Voltaire, care trecuse de şaizeci de ani, îşi cumpără un adevărat domeniu, unde se poate instala mai mult decît confortabil şi unde-şi dă frîu liber ideilor sale despre viaţă. Era acum un om foarte bogat, care ducea o existenţă seniorială, dar nicidecum de trîndăvie. Veniturile rezultate din numeroasele-i scrieri, averea adunată cu atîtea eforturi îi servesc la noi investiţii ; domeniul este organizat după principiile rentabilităţii exemplare şi după ideea sa economică fundamentală, conform căreia luxul şi cheltuiala constituie motorul progresului. Gustul lui pentru cîştig merge pînă într-acolo încît fondează o fabrică de ceasornice, ale cărei excelente produse le laudă plin de mîndrie.

Epoca, pe care biografii obişnuiesc să o numească „elveţiană", este pentru Voltaire una de sporită activitate, în ciuda absenţei unor zguduiri prea violente. Bolnav, cu o constituţie fizică extrem de debilă, arătînd încă de pe vremea cînd era foarte tînăr ca un prematur îmbătrînit, suportînd neistovit dureri fizice îngrozitoare, pe care şi le combătea cu o medicamentaţie de fantezie, din care nu lipseau drogurile cele mai nocive, el îşi păstrează în mod miraculos luciditatea minţii, capacitatea de muncă, dispoziţia de a se informa, de a se entuziasma, de a interveni în tot soiul de controverse, ba chiar de a şi le căuta singur. Efortul de creaţie rămîne unul dintre cele mai impresionante, ca şi căutările sale spre noi forme de manifestare, originale. Povestirile filosofice, un gen abia acum abordat şi căruia scriitorul ştie să-i dea forma cea mai caracteristică, datează din acei ani. În 1756, Voltaire dă una din operele sale capitale, *Eseul asupra moravurilor şi spiritului naţiunilor*, o replică grandioasă la *Discurs asupra istoriei universale* (1681), al lui Bossuet, în care, punînd capăt ideii providenţialiste în istorie, el oferă un tablou amplu al întregii

desfășurări a evenimentelor umanității, de la Carol cel Mare încoace, și o judecată asupra progresului ei lent dar inexorabil. Deși deficitară sub aspectul informației istorice (și nici nu putea fi altfel în stadiul de atunci al istoriografiei), cartea lui Voltaire e poate cea mai plină de consecințe pentru posteritatea imediată, care a combătut-o, dar a și continuat-o, preluîndu-i cel puțin orientarea. Prin *Eseul* său, istoricul stabilește un „program" poate mai important decît însești metodologia sau stăpînirea imensului material de fapte[1]. Împotriva lui Montesquieu, care, în *Spiritul legilor* (1748), făcuse din stat adevăratul subiect al istoriei, Voltaire acordă, dimpotrivă, spiritului ponderea cea mai importantă în desfășurarea evenimentelor, înțelese ca o continuă luare de cunoștință de sine a omului. În fond, de la el va adopta Hegel ideea istoriei ca proces universal culminînd într-o formulă exemplară, care, înainte de a fi statul prusac, fusese identificată de Voltaire în secolul lui Ludovic al XIV-lea[2].

Eseul asupra moravurilor și spiritului națiunilor rămîne cea mai discutată și mai controversabilă lucrare a lui Voltaire, care concentrează de fapt filosofia politică, spiritul universalist și modalitatea polemică. S-a putut lua atitudine împotriva ei, a fost necontenit combătută, dar importanța pentru gîndirea și progresul istoriografiei a rămas mereu recunoscută, chiar și de către adversari, care, abia ceva mai tîrziu, în epoca romantică, îi vor da o replică altminteri decît indignată, prin schimbarea perspectivei de a considera fenomenul istoric.

Din fericire, scriitorul știa să provoace asemenea reacții prin toate acțiunile lui, încît discuția din jurul operei sale capitale, ca și aceea iscată de *Dicționarul filosofic* (1765 ; 1771) nu rămîne deloc izolată. De cele mai multe ori îl găsim în atac, abordînd probleme stringente, precum gravele acte de injustiție ce se comiteau în contemporaneitatea strictă, ca rod al unui regim abuziv. Epoca de sfîrșit a vieții sale e marcată de o serie de intervenții

---

[1] Ernst Cassirer, *La philosophie des lumières*, Paris, 1970, p. 224.

[2] C. N. Derjavin, *Voltaire* (în românește de D. Parocescu, Ed. de stat, 1949, p. 179—180.

răsunătoare împotriva cîtorva victime, care astfel, datorită lui, devin ilustre, ale justiției. Calas, un condamnat fără vină (a cărui memorie cel puțin izbutește să o reabiliteze), Sirven (care își va afla un temporar refugiu chiar la Voltaire, pînă cînd nevinovăția lui va putea fi dovedită), în sfîrșit, cavalerul de la Barre, acuzat pe nedrept și cu o culpabilă exagerare de a fi insultat însemnele religiei și care se vede executat în 1665 sînt cele mai celebre cazuri. E semnificativ că toate aceste acte de „justiție" au la temelie exaltarea religioasă — și în această privință, Voltaire își poate rosti în modul cel mai vehement cuvîntul. Surprinzător este însă faptul că, nici de data aceasta, el nu pune în discuție sistemul politic inechitabil care se sprijinea pe o astfel de stare de spirit și o alimenta.

Limitele gîndirii sale se configurează destul de clar și au apărut ca atare pentru toți cei care i-au analizat gîndirea și care uneori s-au bucurat să le descopere împotriva unui „radicalism" ce i-a fost totuși propriu. Analizînd „răul" din lume, pe care îl constată sub toate formele, el găsește împotrivă-i numai soluția justiției, a rațiunii și a progresivei „luminări", fără a concepe sau măcar a schița o reformă a structurilor statului și ale societății. Dealtminteri, din punct de vedere religios, Voltaire se afirmase încă din tinerețe, mai precis de la primele sale contacte cu gîndirea engleză și mai ales cu lordul Bolingbroke, drept un deist, care admitea o religiozitate difuză, avînd ca centru un Dumnezeu dedus, nu revelat, ridicat la rangul de abstracție, despuiat de orice personalism, acționînd asupra universului ca un principiu motor sau regulator. Voltaire răpește însă deismului caracterul aristocratic pe care-l avea la Bolingbroke și face din el un instrument de acțiune[1], deoarece descoperă în el o posibilitate de lărgire a spiritului și de combatere a dușmanului său de moarte : exaltarea sentimentului religios sub forma intoleranței și a fanatismului. Așa se explică de ce în toate cărțile sale, dar îndeosebi în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, Voltaire va exprima destule rezerve față de protestantism, deoarece își dăduse din plin seama, ca odinioară

[1] Paul Hazard, *Gîndirea europeană în secolul al XVIII-lea* (în românește de Viorel Grecu), Ed. Univers, 1981, p. 387.

Erasmus, că acesta nu se înfățișa decît ca o variantă mai vie, mai viguroasă a intoleranței religioase, cu rădăcinile mai ramificate în straturile de jos ale populației, ducînd la o și mai categorică respingere a rațiunii. Așa stînd lucrurile, nu ne va mira faptul că lunga bătălie a scriitorului în favoarea dreptății se desfășoară într-un stil mai degrabă belicos decît radical. Mai mult încă, Voltaire, ca luptător, însuflețește cu talent, cu temeritate și cu o largă bunăvoință de a se afla mereu alături de nedreptățiți, o campanie împotriva consecințelor unui sistem politic injust, lăsîndu-l pe acesta neatins. Oricîtă popularitate și stimă i-ar fi adus acest stil de luptă, e cu neputință să-i trecem cu vederea insuficiențele.

Cu atît mai mult cu cît mijloacele sale de acțiune erau pe cît de strălucite pe atît de lipsite de măsură. Observația aceasta n-au întîrziat să o facă mulți dintre contemporanii săi mirați că un filosof preconizează cu atîta violență toleranța, ajungînd a cere exterminarea tuturor celor care i se opuneau mai mult iluzoriu decît în fapt. Ideea despre un Voltaire negativist, spirit demoniac, animat doar de ideea de a contesta și a distruge, datează îndeosebi din acei ani și este acreditată nu numai de adversarii săi și de victime, dar și de cei pe care nu-i putea număra printre aliați, deoarece violența pamfletară a stilului și demersului său polemic le rămînea funciarmente străină. Publicul era îndeosebi surprins de violența cu care Voltaire invoca împăcarea și dragostea între oameni, de înverșunarea cu care solicita toleranța și spiritul de fraternitate.

Și, totuși, chiar în această epocă de bătrînețe, care pentru Voltaire nu e și una de declin, el găsește resurse de a-și face simțită prezența pe tot felul de planuri, ba chiar de a-și da măsura geniului în formule încă neabordate. Așa e povestirea sau romanul filosofic, una dintre cele mai interesante și mai proprii expresii ale modalității sale de a-și afirma concepțiile, pe-calea relativ mai lesnicioasă a fanteziei literare, un gen în care scriitorul nu inovează fundamental, dar pe care-l duce la perfecțiune printr-o serie de realizări ce cad cu precădere în această perioadă : *Zadig sau Destinul* (1748), *Micromegas* (1752), *Candid sau optimismul*

(1758), *Naivul* (1767), *Prințesa din Babilon* (1768) și *Povestea lui Jeann* (1775). Ele reprezintă o suită destul de susținută și de coerentă în care, sub forma unor fantezii nu lipsite de episoade sau de amănunte extravagante, el își strecoară sau își afirmă prin gura cîte unui personaj filosofia politică și morală, ideile despre lume, despre om, despre alcătuirea universului, despre justiție și toleranță. De cele mai multe ori, închipuirea sa adoptă convenția călătoriei în spații geografice utopice și ficțiunea naratorului exotic ce se mărturisește sau se confruntă semnificativ cu peripeții extraordinare sau, dimpotrivă, prea obișnuite.

Apărute sub tot felul de nume de împrumut, difuzarea acestor romane sau povestiri filosofice, care-și dezvăluie autorul de la primele rînduri, nu poate fi oprită de nici o cenzură și de nici un act de condamnare ; ele au fost și în epocă și mai tîrziu printre cele mai citite și mai gustate pagini voltairiene.

El însuși credea însă mai degrabă în vocația sa de dramaturg și se lăsa încîntat de eventualele succese pe scenă, mai efemere, ce-i drept, dar mai directe și mai libere prin spontaneitatea lor de controlul autorităților, chiar dacă în această ipostază, scriitorul avea să înfrunte riscul vreunei dezaprobări la fel de gălăgioase ca și ovațiile de care se bucura din partea publicului mereu împărțit. Nu întîmplător, moartea îl va ajunge într-un moment în care trăiește ultimul triumf teatral, premiera tragediei *Irina*, o împrejurare care-l readuce la Paris, după o absență de mai bine de un sfert de secol. Printr-o coincidență, tocmai în acel moment, doamna Necker, soția ministrului de finanțe al lui Ludovic al XVI-lea, organizase o listă de subscripție pentru a se înălța un monument scriitorului. Academia Franceză îl omagiază într-o ședință solemnă ; publicul cel mai larg îl copleșește cu manifestările de simpatie ; numeroase personalități, de la Diderot și Gluck la Greuze și Benjamin Franklin, îl caută și îl vizitează. Numai curtea regală se abține semnificativ de la orice participare, ba chiar, noul rege, care trecea drept un spirit mai deschis și mai liberal, se interesează de felul în care acest personaj incomod ar putea fi expulzat din capitală, pe baza unui vechi ordin al poliției,

care, datînd de atîta vreme, nu a mai putut fi găsit în acea împrejurare.

Necunoscînd poate aceste lamentabile manevre, sau nesinchisindu-se de ele, scriitorul se instalează în oraș și, cuprins de vechiul elan, începe să redacteze pentru *Dicționarul Academiei* litera A și proiectează cu o mare încredere în forțele sale de creație o nouă tragedie, *Agatocle*. Din nefericire, semnalele din ce în ce mai accentuate ale bolii îl fac să-și abandoneze foarte curînd aceste proiecte și să suspende contactele cu lumea care-l solicita din ce în ce mai impetuos și mai acaparator.

Voltaire încetează din viață în ziua de 30 mai 1778, după o dureroasă agonie, și împrejurarea înmormîntării sale pune în încurcătură încă o dată pe diverșii săi admiratori sau adversari, binevoitorii neștiind ce atitudine să ia, pentru a nu indispune autoritățile ecleziastice și curtea, pe care răposatul le contrariase pînă în ultima clipă și de la care erau de așteptat cuvenitele represalii. Autorizația de înhumare întîrzie să se dea și familia încearcă temeri că biserica i-o va refuza. Ceea ce se și întîmplă, dar după oarecari ezitări și dezbateri, încît, prevăzînd refuzul, nepotul scriitorului, abatele Mignot, își instalează unchiul într-o trăsură închisă, ca și cum ar fi fost viu, și-l transportă în goana cailor, într-o noapte, pînă la mînăstirea Seillères, unde îl înmormîntează în grabă, în zorii zilei. Rămășițele pămîntești ale lui Voltaire vor rămîne acolo pînă în timpul Revoluției franceze, cînd vor fi exhumate și aduse în Pantheon.

Curtea franceză a crezut că e mai bine ca, prin tăcere, să facă uitată întreaga afacere a morții scriitorului. În schimb, bătrînul prieten al acestuia, regele Friederich al II-lea al Prusiei, dădu ordin (în mod oportun sfătuit de d'Alembert) să se oficieze în catedrala din Berlin o slujbă religioasă în memoria lui Voltaire, pentru a marca în felul acesta că numai Parisul și curtea franceză i-o refuzaseră. Un alt cap încoronat, țarina Ecaterina a II-a a Rusiei, s-a grăbit să-i achiziționeze imensa bibliotecă precum și tcată arhiva de manuscrise și documente, care astăzi constituie una din podoabele colecțiilor Muzeului Ermitaj din Leningrad. În sfîrșit, fapt extrem de semnificativ, imediat după izbucnirea Re-

voluției franceze, s-a exprimat de mai multe ori dorința ca rămășițele luptătorului pentru rațiune și libertate să fie aduse în capitala de unde scriitorul, în cursul zbuciumatei sale vieți, trebuise de mai multe ori să fugă. Ceea ce s-a și realizat pînă la urmă, în cadrul unei ceremonii solemne, în ziua de 11 iulie 1791, gloriosul cortegiu nimerindu-se să ajungă exact în clipa în care regele Ludovic al XVI-lea, făcut prizonier, era adus înapoi la Paris, într-o trăsură închisă, după încercarea de fugă la Varennes. Apoteoza lui Voltaire, într-un moment dintre cele mai fierbinți ale revoluției pe care o prevăzuse, dar pe ale cărei forme de desfășurare și consecințe nu le putuse intui, devine cu atît mai semnificativă cu cît, în decursul vremurilor, s-au făcut auzite unele voci, dintre cele mai felurite, care l-au acuzat de conservatorism [1] și chiar de reacționarism [2]. Evident, revoluționarii celebrau în primul rînd pe luptătorul pentru justiție, pe cel care, prin acțiunea sa clătinase bazele absolutismului și ale obscurantismului în gîndire.

Dar acesta nu a fost decît un simplu episod în aventura postumă pe care avea s-o trăiască scriitorul nostru. Imediat după dispariția sa, un tînăr ingenios și pus pe căpătuială a crezut că poate exploata gloria marelui dispărut comercializîndu-i opera completă, pe care a ajuns să o editeze cu sprijin financiar obținut din mai multe surse, în șaptezeci și două de volume. Operația s-a realizat la Kehl, un orășel german de lîngă granița cu Franța și asupra căruia autoritățile din Paris nu aveau nici o putere. E vorba de Beaumarchais, viitorul autor al *Nunții lui Figaro*. Întreprinderea a dat faliment. Lumea care-l ovaționase nu s-a prea grăbit să și cumpere acest splendid și uriaș *corpus* al scrierilor voltairiene, livrat doar subscriitorilor și prevăzut cu note de Condorcet. (De culegere, colaționare și corectură urma să se ocupe

[1] De pildă, André Maurois, în succinta biografie pe care i-o închină, *Voltaire*, Paris, 1935, p. 136.

[2] Pierre Gaxotte, în *Le Siècle de Louis XV*, Paris, 1942, p. 236—238, îl acuză de faptul că, alături de ceilalți „filosofi", s-a opus expansiunii comerciale și coloniale a Franței, descurajînd și bagatelizînd cel mai important efort în acest sens, în numele unei politici economice raționale și lipsite de perspective.

un alt om celebru, Restif de la Bretonne, fost tipograf la vremea lui.)

Ceea ce nu înseamnă că autorul lor a rămas necitit ; încă de la primele sale apariții, Voltaire s-a bucurat de o mare popularitate, care, după ce s-a transformat în aceea a unui scriitor de scandal, a ajuns să fie socotită aceea a unui clasic, el devenind un punct sigur de referință în toate genurile pe care le-a abordat. Chiar și adversarii săi i-au „devorat" opera în toate sensurile ce se pot da acestui cuvînt : l-au citit cu pasiune, l-au sfîrtecat cu voluptate contrariată, asimilîndu-i în modul cel mai profitabil experiența, întorcînd împotriva sa armele pe care el însuși li le-a oferit, aducîndu-i acest omagiu al adversității pe care stilul lui însuși se onorează a-l merita. Voltaire este unul dintre autorii care continuă să incite, care e abordat, judecat sau repudiat ca și cum s-ar afla încă în viață, cu posibilitățile sale de reacție, bucuros chiar să mai dea o replică unui adversar nevăzut dar presupus.

După cum a stabilit încă din secolul trecut compatriotul nostru G. Bengescu, în prețiosul său studiu, *Voltaire, Bibliographie de ses oeuvres* (I—IV, 1882—1890), curba interesului pentru opera sa înregistrează o sensibilă creștere în perioadele de opresiune politică [1]. Totuși, multe din lucrările sale de strictă circumstanță s-au scuturat de pe trunchiul acesta uriaș și rămuros în vălmășagul vremurilor, altele sînt amintite doar pentru importanța lor istorică. Lirica sa a devenit cu totul desuetă, teatrul, forma specifică de manifestare a geniului voltairian, nu mai întrunește nici pe departe sufragiile publicului de pe vremuri. Lucrarea pe care o prezentăm acum este, însă, una dintre cele mai rezistente și mai caracteristice nu numai prin importanța ei științifică sau literară, dar și pentru că inaugurează o nouă metodă în istoriografie, punînd în valoare niște calități pe care tocmai reușita ei excepțională le-a banalizat pînă la nerecunoaștere. Și totuși, și ea rămîne inconfundabilă și concentrează în aparenta-i simplitate toate acele calități care în cea mai mare măsură îi erau autorului propriu.

[1] Cf. Gustave Lanson, *Voltaire*, Paris, 1906, p. 204.

Motivele care l-au atras pe Voltaire spre ideea de a scrie o istorie a lui Ludovic al XIV-lea apar, la prima vedere, nelămurite sau contradictorii față de direcția știută a gîndirii sale. Și totuși, am văzut că proiectul datează de timpuriu și a fost dus la îndeplinire în mai multe etape, ceea ce face din studiul acesta amplu lucrarea cea mai îndelung elaborată din întreaga sa carieră. Ea corespunde unei înclinații profunde, unei vocații imposibil de negat. Voltaire a fost nu numai un om de gîndire, un poet, un dramaturg și un povestitor, dar și unul dintre cei mai mari istorici ai lumii, care a marcat evoluția disciplinei sale cu o contribuție de-a dreptul revoluționară.

Secolul lui Ludovic al XIV-lea corespunde în primul rînd unui obiectiv polemic, de cea mai strictă actualitate la vremea lui : e vorba de a pune înaintea cititorului contemporan cu autorul tabloul unei epoci strălucite, care putea sublinia mai pregnant deficiențele celei următoare, așa cum elogiind pe Henric al IV-lea, Voltaire lovise în politica intolerantă și despotică a nepotului acestuia. Numai că lucrarea nu are cîtuși de puțin un caracter de apologie paseistă ; conform ideii de progres care-l însuflețea, Voltaire vede în epoca precedentă izvorul tuturor binefacerilor actuale, considerînd că toate planurile existenței sociale, morale sau intelectuale sînt perfectibile. Și este evident că istoricul nu s-a înșelat : epoca a fost hotărîtoare pentru destinul Franței și, de fapt, aceasta a stat în centrul atenției sale, nu figura monarhului, așa cum l-ar fi îndemnat să o situeze concepția biografismului eroic de tip plutarhian și cum Voltaire însuși procedase în *Istoria lui Carol al XII-lea*, oferind însă atunci negativul unui astfel de model. Schițat doar indirect și împresurat de judecăți critice sau de umbrele pe care el însuși le-a lăsat să cadă asupra evenimentelor, Ludovic al XIV-lea devine și el exemplar, dar prin epoca sa, altfel spus, nu prin calitățile sale intrinseci, mai curînd discutabile, ci prin acțiunea sa în colaborare cu alte spirite care, fiecare, în parte, i-a fost superior. Merit cu totul considerabil, deși nu e de crezut că pe monarhul atît de orgolios această recunoaștere postumă l-ar fi umplut de bucurie...

Pe de altă parte, este cert că, oricît de criticabil, Ludovic al

XIV-lea a fost una din marile personalități ale istoriei, una care a determinat evoluția țării sale într-un anumit sens, a imprimat epocii un stil, a lăsat o tradiție care a făcut ca defectele și calitățile lui să fie resimțite cu acuitate pînă tîrziu, pentru a nu se șterge niciodată. Chiar se poate afirma că este una din expresiile cele mai strălucite ale unui stil de conducere și de dominație pe care, după el, mulți au încercat să-l imite.

Personajul pe care și-l alesese Voltaire drept obiect de studiu fusese beneficiarul unei situații unice, în care rolul chemat să-l joace i se impusese oarecum, deși a sfîrșit prin a da impresia că i s-ar fi potrivit de minune. Pentru a înțelege aceasta, trebuie să ținem seama de faptul că, în Franța din acea vreme, mentalitatea populară era profund atașată monarhiei. Cei mai simpli și mai săraci oameni, care trăiau sub greaua împilare feudală, nădăjduiau doar de la o domnie „dreaptă" maximum de ușurări și de beneficii. Regele apărea ca un factor de stabilitate împotriva anarhiei și a abuzurilor marii nobilimi. Simpatia pe care bunicul său, Henric al IV-lea, știuse să și-o atragă indrituia cele mai optimiste speranțe.

Tînărul rege deschisese ochii asupra spectacolului lamentabil al unei curți care rătăcea de colo-colo, în timp ce puterea în stat era disputată de facțiunile rivale și de marii seniori ambițioși. Epoca Frondei, în care mama sa, regenta Ana de Austria, se văzuse ba contestată și insultată, ba aclamată în triumf, îi lăsase lui Ludovic al XIV-lea amintirile cele mai neplăcute și îi inspirase intenția de a instaura un regim de ordine constructivă și de autoritate luminată. Inițiativa sa a cucerit imediat adeziunea aproape generală, lăsînd doar cîțiva nemulțumiți, dezamăgiți de a se vedea eliminați de pe scena politicii.

Regele s-a hotărît nu numai să domnească, dar și să conducă, socotindu-se apt să facă față celor mai diverse și mai complicate situații. Ce-i drept, eroul lui Voltaire nu corespundea întru totul ideii pe care epoca istoriografului său și-o făcea despre monarhul luminat. În primul rînd, Ludovic al XIV-lea nu era un om prea luminat și nici cult în comparație cu alți principi contemporani cu el. Inteligența lui firească nu beneficiase de o reală instruire

sistematică, deoarece cardinalul Mazarin, care-i fusese tutore, îl lăsase intenționat în ignoranță, crezînd că în felul acesta îl va putea domina mai ușor. Cu toate acestea, regele poseda o sumă de calități indiscutabile : era un om de gust, cu o înclinație deosebită spre fast și spre decorul artistic. Dispunea de o intuiție sigură și de o judecată cumpănită ; știa să recunoască și să aprecieze meritul ; era un Mecena generos și bine inspirat. La toate acestea, se adăugau frumusețea și prestanța fizică, o știință desăvîrșită a comportării în lume, un talent deosebit de a subjuga și de a domina. În sfîrșit, dispunea de o putere de muncă ieșită din comun, o curiozitate activă pentru toate problemele statului, precum și dorința, care cu timpul va deveni însă absurdă, de a stăpîni, de a controla și a soluționa totul.

Cu aceste calități, înconjurat de oameni care în multe privințe îi semănau și care îl slujeau cu rîvnă, imprimînd vieții statului o evoluție în sensul cel mai pozitiv, regele a restabilit situația politică și financiară și, în numai cîțiva ani, a făcut din Franța cea mai puternică țară din Europa, regimul său absolutist și centralizat la exces avînd cel puțin avantajul de a dispune după voie de toate forțele națiunii și a le mobiliza la nevoie în mod oportun. Dar, din nenorocire, ambițiile regelui și dorința sa de glorie l-au împins la o politică de amenințări și de războaie care, deși au durat cîteva decenii, par a fi fost unul singur, reluat în condiții mereu mai dezavantajoase, după două armistiții. Într-adevăr, în anul 1672, în mod cu totul neașteptat, armatele Franței invadează Olanda sub pretexte cu totul neîntemeiate și, după o campanie victorioasă dar lipsită de glorie, realizează prin pacea de la Nijmegen unele modeste cîștiguri teritoriale, dar izbutește să înspăimînte întreaga Europă. De acum încolo, regele va trebui să înfrunte la orice mișcare coaliții alcătuite aproape automat și să ducă războaie la toate frontierele, pe uscat și pe mare. Efortul acesta îndelung va slei forțele Franței și va compromite cîștigurile unei administrații superioare multor țări și unui sistem birocratic care, pînă a-și vădi toate funestele dezavantaje, va aduce beneficii evidente pe planul vieții economice. E epoca în care se fac mari eforturi pentru a se reface marina, pentru a se consolida

coloniile, pentru a se dezvolta comerțul, dar mai ales de a se pune bazele industriei, pe care lungul ministeriat al lui Colbert o orientează spre produsele de lux, ceea ce istoriograful epocii va aproba cu vădită satisfacție.

Regele și-a recunoscut tîrziu, pe patul morții, printre defecte, pe acela de a fi iubit nemăsurat războiul; în realitate, după cum s-a observat, îi plăceau mai mult parăzile și asediile, concedînd generalilor săi, Condé sau Turenne, superioritatea în bătăliile în cîmp deschis, el socotindu-se infailibil în războaiele de poziții — ceea ce corespunde întrucîtva adevărului, pentru că acolo avea ocazia să se manifeste mai deplin spiritul său laborios și tenace, lipsit de orice sclipire.

Dar multe din defectele lui Ludovic al XIV-lea, cîte au fost, corespundeau, într-un anume fel, calităților sale intelectuale și morale, degenerate cu timpul datorită vîrstei, incapacității de evoluție. Imens de lunga lui domnie, succesele inițiale reale i-au dat o încredere exagerată în sine, pe care i-o întăreau toți contemporanii săi, prieteni sau adversari. În mijlocul unei lumi dominate de ideea providențialistă, în care rivalii sau dușmanii lui dispăreau din voia sorții peste noapte, regele Franței părea intangibil, cu tot ceea ce întreprindea, confirmat din ce în ce mai mult de trecerea timpului și urmat aproape orbește de poporul său. Iluzia de sine îl stăpînea în toate sectoarele activității sale neobosite. Odată cu timpul, devenea monarhul cel mai bătrîn și cel mai autoritar, conducătorul de oști cel mai iscusit, diplomatul cel mai abil, funcționarul cel mai experimentat. Confuzia dintre el și țară era atît de absolută, încît la întrebarea dacă regele e primul slujitor al statului, în cazul lui Ludovic al XIV-lea, s-ar fi putut răspunde că el este primul său propriu slujitor.

În paralel, regele acesta, căruia îi plăcea atît de mult să fie anturat, desăvîrșea închiderea în sine, creîndu-și un cadru artificial, prin instituirea curții de la Versailles, cu un ceremonial complicat și absurd — un fenomen fără precedent în istoria monarhiei franceze, după toate probabilitățile, importat cu unele și mai funeste adaptări din Spania, de unde fusese adus de mama regelui, Ana de Austria. Aceasta a reprezentat lovitura cea mai

gravă dată nobilimii, care devine cu timpul o clasă de curteni și întreținuți, în care prevalau slugărnicia, spiritul de parvenire, intriga și combinațiile de culise.

În timpul ultimului său război, acela pentru succesiunea tronului Spaniei, Ludovic al XIV-lea a fost chemat la o confruntare supremă cu cea mai redutabilă coaliție din cîte înfruntase. Se pare că atunci, pentru prima oară, regele și-a pierdut încrederea națiunii, transformînd o problemă dinastică, de familie, într-o problemă de stat, a întregului popor, care urma să-l susțină și să suporte lungul șir de eșecuri [1]. Acest război a scos în lumină gravele deficiențe ale regimului absolutist, chiar și pe plan militar, adică acolo unde politica lui Ludovic al XIV-lea păruse a-și dovedi cel mai bine avantajele. Deși armatele franceze puteau în principiu face față situației, criza conducerii, consecință firească a arbitrarului și favoritismului în promovarea cadrelor, a împins lucrurile spre o catastrofă pe care numai în ultimul moment vigoarea excepțională a națiunii a împiedicat-o de a nu deveni iremisibilă.

Sciziunea între monarhie și țară n-a făcut decît să accentueze un conflict pe care persecutarea protestanților și, mai apoi, expulzarea lor, îl dusese la momente acute, cu aspecte de război civil, și care avea să reizbucnească la un moment dat de criză militară, odată cu răscoala populației din Languedoc. În anul 1683, murind regina, Ludovic al XIV-lea, în loc să se recăsătorească cu o prințesă care să-i asigure un avantaj sau o alianță profitabilă, o ia de soție pe bătrîna doamnă de Maintenon, fosta guvernantă a copiilor săi, preferînd să transforme o problemă de stat într-una personală. Cel care, tînăr fiind, știuse să-și înfrîngă pasiunea pentru o nepoată a lui Mazarin, pentru a face o căsătorie de rațiune cu fiica regelui Spaniei, cedează acum propriei sale comodități. Se pare că Louvois l-a rugat în genunchi să nu comită o asemenea eroare, motiv pentru care regele, ca să nu indispună curtea, s-a căsătorit în secret cu doamna de Maintenon, fără a o ridica la rangul de regină.

---

[1] Jacques Madaule, *Istoria Franței* (în românește de Eugen Rusu), Ed. Științifică, vol. II, 1973, p. 53.

Ultima parte a vieții a fost dominată de spiritul bigot al acestei femei, nu lipsite de tact și de inteligență, care în unele probleme a avut un rol de inspiratoare indirectă, dar nu mai puțin nefastă, transformînd religiozitatea lui reală, de om simplu, într-un bigotism obtuz, cu urmări dezastruoase în cele mai diverse sectoare ale vieții publice. Regele ajunsese să creadă că-i vor fi iertate toate păcatele lungii sale vieți, dacă va persecuta cu cea mai mare îndîrjire pe protestanți sau va decide cu autoritatea sa în chestiuni ecleziastice, provocînd singur dispute zadarnice, dintre cele mai primejdioase pentru liniștea de care țara ruinată avea atîta nevoie după ultimele campanii militare. Și, cu toate acestea, nimeni nu a umilit mai grav Roma și papalitatea ca acest om care se intitula „regele preacreștin" și care a sfîrșit prin a se lăsa manipulat de propriul său confesor, după ce o viață întreagă încercase să supună pînă și biserica scopurilor sale de dominație autocratică.

Voltaire a apucat ultima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea ; a crescut în atmosfera sumbră provocată de insuccesele războiului de succesiune la tronul Spaniei și de politica opresivă pe care o impunea bătrînul rege. S-a dezvoltat în timpul Regenței, în spiritul de relaxare al acesteia, a beneficiat, din toate punctele de vedere, de relativa dar binevenita libertate adusă de noul spirit. Într-un anume fel, lucrarea sa e una de reabilitare postumă a unei figuri despre care aproape nimeni nu-și mai amintea ceva cu plăcere. Judecata lui este cu adevărat istorică, depășind impresiile imediate și încercînd să situeze totul în perspectiva mai amplă a unei posterități severe și obiective. Pentru reconstituirea epocii și a evenimentelor sale atît de complexe și de contradictorii, istoriograful s-a folosit în primul rînd de mărturiile ultimilor supraviețuitori. I-a cunoscut și s-a bucurat de simpatia marilor comandanți militari, mareșalii de Villeroi, de Berwick, de Villars, de Tessé. În Anglia și-a completat informația printr-o sumă de contacte rodnice cu lordul Peterborough, cu văduva lui Marlborough, cu lordul Bolingbroke. Apoi, în perioada cînd a ocupat postul de istoriograf al regelui Ludovic al XV-lea, a avut acces la arhivele secrete ale ministerelor, la actele parlamentelor, la corespondența ambasadorilor, la memoriile încă nepublicate ale

unor numeroase persoane de marcă, deținătoare de secrete.

Izvoarele folosite de Voltaire sînt deosebit de numeroase și de variate, dar scriitorul a știut să le selecteze cu perspicacitate și să le pună la contribuție în spirit științific, asemeni unui istoric modern care nu avansează nici o afirmație fără un sprijin documentar ferm, examinat cu toată circumspecția. E o calitate cu totul nouă în cercetarea istorică, ceea ce face din *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* o operă științifică revoluționară, care a schimbat felul de a se scrie istoria, chiar dacă mulți critici ulteriori i-au reproșat absența cauzalității stricte și a unei viziuni de ansamblu. Într-adevăr, faptele par prezentate într-o succesiune fără vizibilă coerență, materia care se cuprinde fiind compartimentată mai curînd decît desfășurată cronologic. Dar, nu trebuie uitată noutatea, la acea dată, a acestei orientări pragmatice, analitice, factologice și a absenței subordonării evenimentelor unui principiu superior care, aici, se face numai simțit.

Prezentarea faptelor, reconstituirea cît mai strictă a evenimentelor, rolul exact jucat de unul sau altul dintre figuranții marii epoci constituie pentru autor preocuparea majoră, în detrimentul unei judecăți care să le transcendă. Deși Voltaire a fost, printre altele, unul dintre inițiatorii filosofiei istoriei (și, se pare, creatorul termenului [1]), în *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* avem de a face mai curînd cu un tablou, cu o prezentare plină de vivacitate a unui material istoric precis cumpănit și structurat, deschizînd pentru cititori posibilitatea unei judecăți personale, pentru ca interpretarea propriu-zisă a autorului să nu fi fost neapărat „impusă".

Ideea fundamentală rămîne progresul rațiunii, într-una din etapele lui decisive și înalt pilduitoare. Numai că această convingere în realitatea progresului nu ia la Voltaire aspectul unui optimism plăt. Însăși descoperirea unor „momente" de vîrf ale progresului uman în cele mai variate epoci istorice lasă loc unei anumite îndoieli cît privește mersul mereu înainte al omenirii. De asemenea, se poate înțelege că aceste „secole" înseși au concentrat

[1] Karl Löwith, *Meaning in history*, trad. ital., *Significato e fine della storia*, Edizioni di Comunità, 1965, p. 125.

în forme destul de diverse idealurile raționaliste ale autorului, lăsînd destule aspecte negative sau incongruente. Concentrarea istoriografului asupra unui asemenea moment din istoria omenirii urmează firul logic al preocupărilor sale generale asupra devenirii lumii. În tot cazul, trebuie observat că Voltaire, care după *Istoria lui Carol al XII-lea* trecuse la *Eseu asupra moravurilor și a spiritului națiunilor*, mutînd „exemplaritatea" fenomenului istoric de la o persoană la desfășurarea generală a istoriei omenirii, se îndreaptă acum spre o epocă restrînsă dar tot exemplară, adaptîndu-și numai mijloacele de investigație, fără a pierde din vedere sau a-și contrazice concepția generală.

Deși posibilitățile artistice în formele cele mai seducătoare nu-i lipseau, nu ele sînt propuse în primul rînd atenției cititorului. Ar fi deci absurd să i se reproșeze cărții sale absența acelui dinamism irezistibil pe care o au *Memoriile* cardinalului de Retz sau verva pamfletară a *Memoriilor* lui Saint-Simon, ca să pomenim tocmai de acele cărți care concurează în celebritate cu *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* atunci cînd e vorba de această epocă. Voltaire a căutat să rămînă cît mai credincios adevărului, cît mai obiectiv, reprimîndu-și facilitățile literarului și ale unei viziuni subiectiviste și încercînd tonul grav și plin de răspundere al unui adevărat istoric. Ironia este ținută în frîu, verva apare mult domolită. În definirea situațiilor și figurilor, el renunță la descrierile abuzive de lucruri la care nu a asistat, la încercările de portretizare, la discursuri, la informațiile minuțioase. Toate elementele istoriei sale se determină prin raporturile lor reciproce, căpătînd sens și importanță doar în legăturile lor sesizabile, niciodată subliniate, dar urmînd însăși logica desfășurării vieții. Ele nu sînt aduse înaintea cititorului pentru a i se face o demonstrație, ci dovedesc numai ceea ce faptele par a dezvălui. Deși numele monarhului este prezent pe mai fiecare pagină a istoriei sale, portretul lui se schițează nu în contraste puternice de clar-obscur, ci prin nuanțe de lumină savant distribuite. Calitățile sau defectele nu apar subliniate, ci dezvăluite prin schimbarea unghiului de incidență, prin apropieri și distanțări semnificative, ceea ce dă viziunii sale o mobilitate caracteristică, desăvîrșit adap-

tată intenţiilor artistice niciodată etalate.

Într-adevăr, Voltaire este, în această carte, un maestru al stilului care constă în marea artă de a nu face stil. E vorba de o înclinaţie clasică, pe care scriitorul o duce la desăvîrşire, cu acea aparentă nepăsare a adevăratului maestru şi la care au ambiţionat mulţi scriitori francezi, înainte şi după el. Ca şi în alte privinţe, şi în acest caz, personalitatea lui artistică s-a realizat profitînd magistral de o experienţă pe care a ştiut să o ducă în asemenea măsură la desăvîrşire încît a lăsat impresia a fi inaugurat-o.

Dificultatea de a transpune în românește o astfel de scriitură e poate mai mare decît în cazul unui autor artificios, de expresie abundentă şi căutată. Ispita literarului îl poate abate şi pe un traducător român cu deosebire, deoarece în limba noastră e foarte greu să redai acest stil net, denudat, transparent, fără a-l face să devină sec. Efortul nostru s-a îndreptat deci în această direcţie, cu unica speranţă de a nu-l fi trădat prea grav.

Cît priveşte „limba" lui Voltaire, în ciuda sfertului de mileniu care a trecut de la primele rînduri aşternute pe hîrtie, ea nu a îmbătrînit deloc. Există foarte puţini termeni care şi-au modificat înţelesul în franceza actuală ; deoarece constituie o extrem de rară excepţie, i-am lăsat aşa cum se aflau în text, considerînd că orice cititor îşi va da seama că e vorba de un semnificativ anacronism. Aşa e, de pildă, cuvîntul *revoluţie*, care avea mai vechiul sens (derivat din latina medievală) de *schimbare*, chiar lentă şi previzibilă, a unor lucruri. Altul e termenul *geniu*, care are semnificaţia de dinainte de marea erupţie romantică şi înseamnă doar *talent*. Tot astfel, cînd e vorba de *artă*, cititorul va înţelege că în unele cazuri acest cuvînt înseamnă doar *tehnică*, sau chiar simplu *meşteşug*. De asemenea, în textul lui Voltaire *monument* are sensul din istoriografie, putînd fi şi un arc de triumf şi un petec de hîrtie. În sfîrşit, un cuvînt cheie al veacului al XVIII-lea este *lumină*, o metaforă tipică pentru acea vreme ; a răspîndi lumină, a dobîndi lumină, a fi lipsit de lumini înseamnă a beneficia de aportul raţiunii, al inteligenţei sau instruirii, sau a fi lipsit de toate acestea.

ALEXANDRU GEORGE

TABEL CRONOLOGIC

1683 *7 iunie* **François Arouet, notar, aparţinînd** unei familii de negustori din Paris, se căsătoreşte cu **Margueritte Daumont, fiica unui grefier al Parla**mentului.

1685 Se naşte Armand, fratele cel mai mare al scriitorului. Naşi îi vor fi ducele de Richelieu şi soţia ducelui de Saint-Simon.
Ludovic al XIV-lea revocă edictul de la Nantes.

1694 *21 noiembrie* Se naşte François-Marie Arouet, într-o epocă de foamete şi de mizerie cauzate de războiul împotriva ligii de la Augsburg ; naş va fi abatele de Chateauneuf.

Saint-Simon începe să-şi redacteze *Memoriile.*
Apare prima ediţie a *Dicţionarului* Academiei Franceze.
Leibniz publică ***Noul sistem al naturii.***

1697 30 octombrie Se încheie tratatul de la Ryswick, punînd capăt războiului dintre Franţa, Spania, Olanda şi Anglia şi marcînd o netă victorie a Europei protestante.

1699 Se produce o schimbare completă a ministerului lui Ludovic al XIV-lea ; Torcy devine ministru de stat, Pontchartrain, cancelar, Chamillard, ministru de finanțe.
Fénelon publică *Telemah ;* moare Racine.

1700 Moare Carol al II-lea, regele Spaniei, deschizîndu-se astfel grava problemă a succesiunii sale.
Leibniz publică *Noi eseuri asupra intelectului omenesc.*

1702 Începe războiul dus de Imperiu, de Anglia și de Țările de Jos împotriva Franței și a Spaniei.
Izbucnește răscoala Camisarzilor.

1703 Armatele franceze pierd importanta bătălie de la Hochstädt.
Savoia intră în coaliția adversarilor Franței.
Țarul Petru cel Mare întemeiază orașul Sankt-Petersburg.

1704 Moare doamna Aroeut. François-Marie intră la colegiul „Louis-le-Grand".

Este înăbușită răscoala Camisarzilor.

1706 Viitorul scriitor face cunoștința ducelui de Vendôme la Temple.

Armata franceză condusă de mareșalul Villeroi e înfrîntă la Ramillies. În Italia, prințul Eugeniu cîștigă bătălia pentru orașul Torino, punînd capăt pretențiilor franceze de hegemonie în peninsulă.
Moare Pierre Bayle.

1708 Înfrîngerea armatelor franceze la Audenarde.

1709 Se naște sora lui François-Marie, Marie-Marguerite, singura din familie care va avea urmași.

Foamete și mizerie în Franța, ca urmare a războiului.
Chamillard demisionează.

La 11 septembrie are loc bătălia de la Malplaquet. Închiderea mînăstirii de la Port-Royal.
Petru cel Mare cîştigă bătălia decisivă de la Poltava împotriva regelui Suediei, Carol al XII-lea.

1710 Se naşte ducele de Anjou, viitorul rege Ludovic al XV-lea. Armatele franco-spaniole cîştigă importanta bătălie de la Villaviciosa, care aduce consolidarea pe tron a lui Filip al V-lea.
Se urcă pe tronul Moldovei Dimitrie Cantemir.

1711 François-Marie Arouet îşi termină studiile la colegiu şi începe să studieze dreptul.

1712 Mareşalul de Villars cîştigă împotriva prinţului Eugeniu de Savoia bătălia decisivă de la Denain, salvînd Franţa de la invazie şi punînd capăt războiului de succesiune.

1713 François-Marie Arouet se află la Haga, ca secretar al ambasadei franceze.

Se încheie tratatul de la Utrecht, care marchează declinul puterii franceze, a Spaniei şi a Ţărilor de Jos în favoarea Angliei.

1714 Viitorul scriitor renunţă la studiile de drept şi se încearcă în literatură, candidînd fără succes la un premiu pentru poezie al Academiei.

Tratatul de la Radstadt.
Leibniz publică *Monadologia.*

1715 Scriitorul frecventează cercul de la Temple ; redactează prima sa lucrare importantă, tragedia *Oedip,* pe care o citeşte ducesei du Maine.

Moare Ludovic al XIV-lea ; strănepotul său, Ludovic al

XV-lea, se urcă pe tron, dar regența va continua să fie exercitată, pînă la majoratul regelui, de Filip d'Orléans. Apare *Historia incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae (Istoria creșterii și descreșterii puterii otomane)* de Dimitrie Cantemir.

1716 E obligat să părăsească Parisul din cauza urmăririlor polițienești.

Law întemeiază Banca generală, ulterior devenită Banca de Stat.

Timișoara este cucerită de către prințul Eugeniu de Savoia, ceea ce consolidează ocupația austriacă în Ungaria și Transilvania.
Moare Leibniz.

1717 I se permite întoarcerea la Paris, unde are ocazia de a-l zări pe țarul Petru cel Mare, venit în vizită. Începe redactarea *Henriadei*. E închis în Bastilia.

Se publică *Memoriile* cardinalului de Retz.
Izbucnește războiul anglo-spaniol.

1718 Pedeapsa cu închisoarea i se comută în exil ; în situația de libertate supravegheată, i se joacă tragedia *Oedip*, care-l face celebru.

Încetează din viață regele Carol al XII-lea al Suediei.

1719 Scriitorul își ia numele de Voltaire.

De Foe publică *Robinson Crusoe*.

1720 Voltaire se împrietenește cu lordul Bolingbroke, aflat în exil în Franța.
Se produce falimentul băncii Law, de pe urma căruia scriitorul realizează mari beneficii.

1721 Voltaire termină *Henriada*, pe care o oferă în manuscris regentului.

Montesquieu publică *Scrisorile persane.*
De Foe : *Moll Flanders.*

1722 Încetează din viaţă François Arouet. În iulie, scriitorul se duce în Belgia şi Olanda, după ce solicitase o misiune diplomatică în Germania.

Ludovic al XV-lea este încoronat rege al Franţei.
Moare ducele de Marlborough.

1723 Apare *Poemul Ligii* (o versiune a *Henriadei*), pledoarie în favoarea toleranţei.

Ludovic al XV-lea devine major.
Moare Filip d'Orléans, numit pentru scurt timp prim-ministru ; e urmat de ducele Henric de Bourbon.
Moare Dimitrie Cantemir.

1724 Are loc, cu un total insucces, premiera tragediei sale *Mariamne*. În vară, îmbolnăvindu-se, urmează o cură de ape minerale la Forges, în tovărăşia vechiului şi constantului său prieten, ducele de Richelieu.

1725 Premiera comediei *Indiscretul*. Trimiţînd *Henriada* regelui George I al Angliei, obţine o pensiune din partea reginei.

Moare ţarul Petru cel Mare.
Se întemeiază Academia de ştiinţe din Petersburg.
Giambattista Vico publică *Principiile filosofiei istoriei.*

1726 Scriitorul are un incident cu cavalerul de Rohan, care va duce la închiderea sa la Bastilia, pe care însă o părăseşte curînd pentru a lua calea exilului în

Anglia. Se va reîntoarce, pe neașteptate, încercînd să-și provoace adversarul la duel.

Se publică *Scrisorile* doamnei de Sévigné adresate fiicei sale.

Apar *Călătoriile lui Guliver* de Swift.

1727 Întors în Anglia, asistă la funeraliile lui Newton; face cunoștință cu Swift, Pope, Congreve și Gay. Începe să scrie *Istoria lui Carol al XII-lea.* Moare sora lui Voltaire, doamna Mignot.

1728 Voltaire face să apară la Londra *Henriada,* a cărei editare este finanțată de admiratorii săi englezi și, îndeosebi, de regina țării.

Apare *Enciclopedia* lui Chambers.

Montesquieu este ales membru al Academiei Franceze.

1729 I se îngăduie întoarcerea la Paris. Începe să scrie *Scrisorile adresate englezilor, Istoria lui Carol al XII-lea.* Își petrece cîtva timp la Nancy, la curtea ducelui de Lorena.

1730 Voltaire scrie *Moartea domnișoarei Lecouvreur,* în cinstea marei actrițe căreia i se refuzase înmormîntarea. În cursul verii se află la băile de la Plombières împreună cu ducele de Richelieu. Are loc premiera tragediei *Brutus.*

Marivaux scrie *Jocul dragostei și al întîmplării.*

1731 Se întorce la Paris, unde prima ediție a *Istoriei lui Carol al XII-lea* este confiscată de autorități. Citește tragedia *Brutus* unui grup de iezuiți.

Abatele Prévost publică *Manon Lescaut.*

Marivaux publică romanul *Mariana.*

Se încheie tratatul de la Viena, o victorie diplomatică a Franței.

1732 Aflat la apogeul carierei sale, scriitorul dă cîteva din operele sale cele mai caracteristice : *Semiramida, Zaira, Templul gustului.* Începe să redacteze *Secolul lui Ludovic al XIV-lea.*

1733 Începe lunga sa legătură cu marchiza du Châtelet. Continuă lucrul la *Secolul lui Ludovic al XIV-lea.* Scrie *Alzira sau americanii.*

Izbucnește războiul între Franța și Imperiu pentru succesiunea tronului Poloniei.

Are loc campania din Italia, încheiată cu tratatul de la Torino.

Pope publică *Eseu asupra omului.*

Moare Couperin.

Pergolese compune *La Serva padrona.*

1734 *Scrisorile adresate englezilor* (completate cu *Observații asupra lui Pascal)* sînt condamnate și arse din ordinul autorităților. Urmărit de o „scrisoare de detenție", Voltaire se ascunde la Cirey la doamna du Châtelet.

Izbucnește războiul dintre Imperiu și Franța.

Mor mareșalii de Berwick și de Villars.

Montesquieu publică *Considerațiuni asupra măreției și decadenței romanilor.*

1735 I se îngăduie revenirea la Paris. I se joacă tragedia *Moartea lui Iuliu Cezar.*

Armistițiu în războiul franco-austriac.

Marivaux publică romanul *Țaranul parvenit.*

1736 Are loc premiera piesei *Alzira sau americanii.* Începe corespondența cu Frederic, prințul moștenitor al Prusiei. La sfîrșitul anului este silit să fugă în Olanda.

1737 Se întoarce la Cirey, domeniul marchizei du Châtelet. Întreține o corespondență asiduă cu prințul moștenitor al Prusiei, care-l solicita continuu să vină să se instaleze la Berlin.

1738 Începe să scrie *Discurs asupra omului.* Publică *Elementele filosofiei lui Newton.*

Prin tratatul de la Viena se pune capăt războiului de succesiune a Poloniei, regele acestei țări, Stanislas, socrul lui Ludovic al XIV-lea, devenind duce al Lorenei. Franța redevine arbitrul Europei.

1739 Scriitorul pleacă împreună cu marchiza du Châtelet în Olanda, unde va sta cîteva luni. Publică un *Răspuns la toate obiecțiile principale făcute în Franța Filosofiei lui Newton.* Prima parte a *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* este condamnată imediat după apariție de ministrul Maurepas.

Turcii asediază Belgradul. Regele Filip al V-lea al Spaniei aderă la tratatul de la Viena. Anglia declară război Spaniei. Buffon e numit intendent al grădinilor regale.

1740 Voltaire se întîlnește pentru prima oară la Clèves cu regele Prusiei Frederic al II-lea cu care se aflase într-o susținută corespondență și al cărui manuscris *Antimachiavelli* îl corectase.

Ruperea relațiilor dintre Franța și Anglia. Se urcă pe tronul Imperiului habsburgic Maria-Tereza ; izbucnește războiul de succesiune a Austriei ; armata prusacă invadează Silezia.

1741 Premiera, la Lille, a tragediei *Mahomet,* care în anul următor va fi interzisă după cîteva reprezentații la Paris, unde Voltaire venise într-o tentativă

eşuată de a se apropia de curte. Este vizitat de lordul Chesterfield.

Armatele franceze pătrund în Austria. În Boemia se proclamă rege aliatul lor, Carol-Albert de Bavaria.

1742 Voltaire face o călătorie în Franche-Comté ; apoi la Bruxelles şi la Aachen, unde se întîlneşte din nou cu regele Frederic al II-lea.

Carol-Albert al Bavariei se proclamă împărat.
Young publică *Nopţile.*
Piranesi : *Carcerele.*

1743 Premiera triumfală a tragediei *Meropa.* Încearcă, fără succes, să devină membru al Academiei Franceze ; este ales, în schimb membru al lui Royal Society din Londra. Pleacă într-o misiune diplomatică la Berlin, la curtea lui Frederic al II-lea. Publică *Mahomet.*

Murind cardinalul Fleury, D'Argenson, prietenul din copilărie al lui Voltaire, devine secretar de stat la război.

1744 Publică *Meropa.* Scrie *Prinţesa de Navarra.*

D'Argenson devine ministru de externe. Franţa declară război Angliei şi Austriei. Campanie victorioasă în Italia şi în Ţările de Jos.

1745 Bătălia de la Fontenoy, în care armata franceză repurtează o mare victorie, este celebrată de Voltaire printr-un poem, ceea ce-i va atrage bunăvoinţa regelui. Voltaire se apropie de curte, ajungînd să primească slujba de istoriograf al regelui. E ales membru al lui Royal Society din Edimburg. Redactează *Scurtă istorie a Secolului lui Ludovic al XV-lea.* Face cunoştinţă cu Jean-Jacques Rousseau.

Pretendentul Carol Stuart debarcă în Scoția, încercînd pentru ultima oară să ajungă în posesiunea coroanei engleze cu sprijin francez. Francisc I, soțul Mariei-Tereza, este ales împărat al Imperiului.

1746 Voltaire este ales membru al Academiei Franceze, unde-l celebrează pe rege pentru virtuțile sale de... cetățean.

E numit membru al Academiei din Petersburg.

Îl cunoaște pe d'Alembert.

Victorii franceze în Țările de Jos. Moare Filip al V-lea, regele Spaniei, și îi urmează Ferdinand I.

Apar *Gîndurile filosofice* de Diderot și *Reflecții și Maxime* de Vauvenargues.

1747 Scrie o primă versiune a povestirii *Zadig*. Primele conflicte cu curtea.

D'Argenson e silit să demisioneze. Începutul războiului dintre Franța și Olanda.

Începe redactarea *Enciclopediei*.

Franklin inventează paratrăznetul.

1748 Își petrece cîteva luni la Lunéville, la curtea regelui Stanislas Leczinski, socrul lui Ludovic al XV-lea. Are loc premiera piesei *Semiramida*. Ruperea legăturii cu doamna du Châtelet.

Se încheie războiul de șapte ani prin tratatul de la Aachen.

Montesquieu publică *Spiritul legilor*.

Hume : *Eseurile filosofice*.

La Mettrie : *Omul-mașină*.

Klopstock : *Messiada*.

Richardson : *Clarissa Harlowe*.

1749 Prima reprezentație a comediei *Nanina*. Moare marchiza du Châtelet. Se întoarce la Paris, unde premiera piesei *Roma salvată* revelează talentul unui actor necunoscut, Le Kain, descoperit și impus de Voltaire.

Încercare de reformă fiscală în Franța propusă de controlorul general al finanțelor, Machault d'Arnouville.
Buffon publică primul volum din *Istoria naturală*.
Fielding : *Tom Jones*.
Swedenborg : *Tainele cerești*.

1750 După o scurtă ședere la Paris la nepota sa, doamna Denis, Voltaire pleacă la Berlin, unde fusese numit șambelan de către Frederic al II-lea.

Rousseau publică *Discurs asupra științelor și artelor*.

1751 Lucrează intens la *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, care va apărea la sfîrșitul anului și al cărui manuscris se rătăcește pentru cîtva timp, ajungînd în mîinile lui Lessing, foarte tînăr admirator al autorului.

Se publică primul tom al *Enciclopediei*, care va fi condamnată chiar în anul următor.
Moare La Mettrie.

1752 Voltaire devine eroul unui scandal cu hîrtiile monedă saxone pe care voia să le speculeze în favoarea sa.

Apar *Operele complete* ale lui Maupertius, director al Academiei din Berlin, cu care Voltaire avusese unele dispute.

1753 În urma conflictului cu regele Prusiei, Voltaire părăsește Berlinul, dar i se interzice să se întoarcă la Paris și se stabilește pentru un timp la Colmar.

Izbucneşte războiul americano-canadian.

Buffon devine membru al Academiei Franceze, unde rosteşte *Discursul asupra stilului.*

1754 Lucrează la *Eseu asupra moravurilor.*

Rousseau publică *Discurs asupra inegalităţii oamenilor.*

Condillac : *Tratatul asupra senzaţiilor.*

Diderot : *Gînduri asupra interpretării naturii.*

1755 Voltaire se stabileşte pe domeniul *Les Délices,* lîngă Geneva.

Se întemeiază Universitatea din Moscova.

Are loc catastrofalul cutremur care distruge Lisabona.

1756 Redactează capitolul despre *Istorie* din *Enciclopedie.* Se publică *Eseul asupra moravurilor.* Primeşte vizita lui d'Alembert.

Izbucneşte războiul de şapte ani.

1757 Începe să scrie *Istoria Rusiei.* Încearcă să servească drept intermediar în tratativele de pace între Prusia şi Franţa.

Catastrofală înfrîngere a armatelor franceze la Rossbach.

Helvétius publică *Despre spirit.*

1758 Continuă să lucreze la *Istoria Rusiei.* Cumpără domeniile Ferney şi Tournay, la graniţa cu Elveţia. Refuză invitaţia Mariei-Tereza de a-i face o vizită la Viena, eventual cu scopul de a se stabili acolo.

Grave înfrîngeri ale armatelor franceze în Canada şi Africa.

Rousseau publică *Scrisoare către d'Alembert asupra spectacolelor.*

1759 Voltaire publică romanul *Candide;* i se joacă la teatrul din Tournay *Tancred.*

Capitularea Québecului.
Printr-o hotărîre a Parlamentului din Paris, *Enciclopedia* este arsă în piața publică.
Sterne publică *Tristram Shandy.*

1760 Se ceartă cu J.-J. Rousseau. La Paris i se reprezintă tragedia *Tancred* și comedia *Scoțianca.*

Armatele ruse cuceresc Berlinul. Trupele engleze cuceresc Montréalul.

1761 Începe *Comentariul asupra lui Corneille,* din al cărui beneficiu o va înzestra pe o nepoată a dramaturgului.

Înfrîngere a armatelor franceze din India.
Rousseau publică *Noua Eloiză.*

1762 Intervine în favoarea lui Calas, care este totuși executat. Nouă ediție a *Eseului asupra moravurilor.*

Încep tratative de pace în războiul anglo-franco-spaniol.
Rousseau publică *Emil* și *Contractul social.*
Lordul Chesterfield : *Scrisorile.*

1763 Publică *Tratatul asupra toleranței* și volumul al II-lea din *Istoria Rusiei.*

Se încheie războiul de șapte ani prin tratatele de la Paris și de la Hubertsburg, marcînd înfrîngerea Franței și a Spaniei precum și hegemonia mondială a Angliei.

1764 Scriitorul se arată din ce în ce mai interesat de persecuțiile religioase și de samavolniciile din justiție, intervenind în favoarea hughenoților. Publică *Dic-*

ționarul filosofic. I se reprezintă tragediile *Olympia* și *Triumviratul.*

Winckelmann publică *Istoria artei din antichitate.*

1765 Publică *Filosofia istoriei.* Este reabilitat Calas.

Se încheie publicarea *Enciclopediei.*

1766 Voltaire protestează împotriva procesului samavolnic și a executării cavalerului de La Barre, acuzat de lipsă de respect față de religie.

Moartea lui Stanislas Leczinski aduce intrarea Lorenei în stăpînirea coroanei franceze.

Rousseau pleacă la Londra, unde se întîlnește cu David Hume.

Goldsmith publică *Vicarul din Waqefield.*

1767 Apare romanul lui Voltaire *Naivul.*

Rousseau publică *Dicționarul de muzică.*

Lessing : *Minna von Barnheim.*

D'Holbach : *Creștinismul demascat.*

1768 Se ceartă cu doamna Denis, care va părăsi domeniul de la Ferney. Publică *Prințesa Babilonului.* Primește vizita lui La Harpe, care va contribui mult prin lucrările sale la perpetuarea gloriei lui Voltaire. Încheie versiunea definitivă a *Secolului lui Ludovic al XIV-lea.*

Franța achiziționează insula Corsica.
Război ruso-turc.
Quesnay publică *Fiziocrația.*

1769 Publică *Istoria parlamentului din Paris.*

1770 Se angajează din nou în lupta pentru a face să triumfe justiția în cazul unor persecutați, soții Montbailli.
Se organizează o subscripție națională pentru a i se înălța o statuie.

Rousseau sfîrșește *Confesiunile.*
D'Holbach publică *Sistemul naturii.*

1771 Sirven, un protestant în sprijinul căruia sărise Voltaire, este achitat de o acuzație nedreaptă.

Bougainville publică *O călătorie în jurul lumii.*

Moare Helvétius.

1772 Din ce în ce mai angajat în lupta pentru toleranță, scrie o *Odă* cu ocazia împlinirii a două sute de ani de la noaptea Sfîntului Bartolomeu și o tragedie, *Legile lui Minos.*

Prima împărțire a Poloniei.
Cazotte publică *Diavolul îndrăgostit.*
Diderot încheie *Jacques fatalistul.*

1773 Voltaire, care întemeiase o fabrică de ceasornice, îi trimite doamnei Du Barry cîteva mostre.

Papa Clement al XIV-lea desființează ordinul iezuiților.
Goethe publică *Goetz von Berlichingen.*

1774 Voltaire publică *Hamalul chior.*

Încetează din viață Ludovic al XV-lea. Se urcă pe tron Ludovic al XVI-lea. Maurepas devine consilierul intim al regelui. Se inițiază unele reforme liberale printre care și restabilirea parlamentelor.
Goethe publică *Suferințele tînărului Werther.*

1775 Voltaire face să-i apară o ediție de *Opere complete.*

Izbucnește războiul de independență al coloniilor engleze din America.
Are loc premiera comediei *Bărbierul din Sevilla* de Beaumarchais.
Diderot publică *Visul lui d'Alembert.*

1776 Apare *Biblia în sfîrșit explicată.*

Schimbare ministerială la Paris prin demisia lui Malesherbes și căderea lui Turgot, înlocuit cu Necker.
Declarația de independență a Statelor Unite ale Americii.
Apare un *Supliment al Enciclopediei* în 4 volume.
Gibbon publică *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman.*
D'Holbach : *Morala universală.*
Mably : *Principiile legilor.*
Adam Smith : *Bogăția națiunilor.*

1777 Voltaire scrie ultima sa tragedie, *Irina.*

Un corp de voluntari francezi în frunte cu La Fayette pleacă în America pentru a-i ajuta pe insurgenți împotriva stăpînirii engleze.
Lavoisier formulează teoria combustiei.
Sheridan publică *Școala bîrfelii.*

1778 La începutul anului, Voltaire revine după o lungă absență la Paris. Trăiește un moment de triumf odată cu premiera tragediei *Irina.* Este omagiat de Academie.
11 mai Suferința îl doboară și nu va mai părăsi patul.
30 mai Încetează din viață. Prin grija nepotului său, abatele Mignot, este înmormîntat în secret la mînăstirea de Seilliès.

Rousseau termină *Visările unui hoinar singuratic.*
Buffon publică *Epocile naturii.*

AL. G.

NOTA TRADUCĂTORULUI

Traducerea pe care o prezentăm s-a efectuat după ediția Flammarion apărută în 1913 și care reproduce ediția clasică publicată la Geneva în 1768 și considerată de autor „definitivă". Acestei versiuni i se adaugă, la toate reeditările, precizări de ordin cronologic asupra principalelor evenimente și pe care și ediția noastră le pune între paranteze în textul voltairian, fără a mai face mențiune în subsol. Notele autorului, pe care le-am menționat cu siglele *n.a.*, au fost reproduse integral. Ele sînt cu atît mai necesare, cu cît Voltaire a găsit astfel prilejul de a polemiza cu diferiți autori de memorii sau de documente apocrife, care împînziseră istoriografia epocii cu scrierile sau interpretările lor tendențioase. Printre aceștia, cititorul va întîlni numele unui oarecare La Beaumelle, un literat ambițios și invidios, care alcătuise niște fanteziste *Memorii ale Doamnei de Maintenon*, pe baza unor documente necunoscute de Voltaire, cuprinzînd multe informații și date pe care, în ultima ediție a cărții sale, autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* s-a văzut obligat să le respingă.

Notele ediției franceze n-au fost reproduse de noi decît în unele cazuri, pe care le-am considerat absolut necesare, marcîndu-le prin *n. ed. fr.* Notele traducătorului au fost întovărășite de mențiunea *n.t.*

Datorită volumului mare al cărții, a trebuit să lăsăm de o parte *Lista sistematică* a tuturor personajelor importante ale epocii (membrii familiei regale, regi contemporani, guvernatori de provincii, mareșali, cancelari, secretari de stat, dar și scriitori, artiști celebri, sculptori și arhitecți), ale căror nume nu apar totdeauna în textul istoriei, dar pe care Voltaire a ținut să le menționeze, apreciindu-le, de cele mai multe ori, cît de sumar activitatea. Reproducerea acestei liste de aproape două sute de pagini ar fi dat cititorului o idee mai precisă despre vastitatea efortului de documentare întreprins de autor, dar, din punct de vedere al informațiilor oferite, ea e desigur prea succintă ca să-i mai fie de un real folos.

În schimb, am reprodus în fruntea ediției noastre o scrisoare adresată de autor lordului Harvey, o adevărată prefață a cărții prin caracterul ei confesiv și lămuritor și pe care multe ediții o așează în acest loc.

SECOLUL LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

SCRISOARE A LUI VOLTAIRE CĂTRE MILORD HARVEY, MINISTRUL JUSTIȚIEI ANGLIEI

1740

MILORD,

Nu fiți prea supărat pe mine pentru că am numit secolul trecut secolul lui Ludovic al XIV-lea. Știu bine că Ludovic al XIV-lea n-a avut onoarea de a fi fost stăpînul sau binefăcătorul unui Bayle, unui Newton, unui Halley, unui Addison, unui Dryden ; dar oare în secolul pe care-l numim secolul lui Leon al X-lea, acest papă Leon al X-lea a făcut chiar totul ? N-au mai existat și alți principi care au contribuit la civilizarea și luminarea neamului omenesc ? Cu toate acestea, numele lui Leon al X-lea a avut întîietate, pentru că a încurajat artele mai mult decît oricare altul. Ei bine, care rege a adus mai multe servicii omenirii decît Ludovic al XIV-lea ? Care rege a făcut mai multe binefaceri, a dovedit mai mult gust, s-a relevat prin realizări mai frumoase ? Desigur că n-a făcut tot ceea ce putea face, pentru că era om ; dar a făcut mai mult decît oricare altul pentru că a fost un om mare ; motivul cel mai puternic pentru care eu îl stimez mult este tocmai faptul că, în ciuda greșelilor știute, se bucură de o reputație mai mare decît oricare dintre contemporanii săi ; este faptul că deși a făcut ca Franța să piardă un milion de oameni, care aveau cu

toţii interesul să-l defăimeze, întreaga Europă îl stimează şi îl aşează în rîndul celor mai mari şi mai buni monarhi.

Numiţi-mi, deci, milord, un suveran care să fi atras în ţara lui atîţia străini pricepuţi, şi care să fi încurajat mai mult meritul în rîndul supuşilor săi. Şaizeci de savanţi din Europa au primit deodată recompense din partea lui şi au fost surprinşi că erau cunoscuţi de el.

„Cu toate că regele nu e suveranul dumneavoastră, le scria domnul Colbert, el ţine să fie binefăcătorul dumneavoastră ; mi-a poruncit să vă trimit alăturata poliţă, ca o chezăşie a stimei sale.“ Un ceh, un danez au primit scrisori dintre acestea, datate Versailles. Guglielmini a construit o casă la Florenţa din binefacerile lui Ludovic al XIV-lea ; a aşezat numele acestui rege pe frontispiciu, şi dumneavoastră nu vreţi ca el să stea pe fruntea secolului de care vorbesc !

Ceea ce a făcut în regatul său trebuie să servească pe veci drept exemplu. I-a însărcinat cu educaţia fiului şi nepotului său pe cei mai elocvenţi şi mai savanţi oameni din Europa. A avut grija de a plasa pe trei dintre copiii lui Pierre Corneille, doi în armată şi pe celălalt în biserică ; a stimulat meritul născînd al lui Racine printr-un dar considerabil pentru un tînăr necunoscut şi sărac ; iar atunci cînd acest geniu s-a desăvîrşit, talentele acestea, care adeseori duc la îndepărtarea norocului, au constituit norocul lui. A avut mai mult decît noroc, a avut favoare şi uneori familiaritatea unui stăpîn a cărui privire era o binefacere : era, în 1688 şi în 1689, în cursul acelor călătorii la Marly, care constituiau un pretext pentru curtezani de a trage sforile ; se culca în camera regelui atunci cînd acesta era bolnav, şi îi citea acele capodopere de elocvenţă şi de poezie care au constituit podoaba frumoasei domnii a lui Ludovic al XIV-lea.

Favoarea aceasta, acordată cu discernămînt, iscă spiritul de emulaţie şi înfierbîntă pe marile genii : a înte-

meia instituții înseamnă mult, a le susține e ceva ; dar a te mărgini la ele înseamnă de multe ori a pregăti aziluri atît pentru omul nefolositor cît și pentru omul mare ; înseamnă să primești în același stup și albina și viespea.

Ludovic al XIV-lea se gîndea la toate, proteja academiile și-i distingea pe cei care se evidențiau. Nu-și risipea favorurile pe un anume gen de merite, excluzîndu-le pe celelalte, ca atîția alți principi care favorizează nu ceea ce e bun, ci ceea ce le place lor ; fizica și studiul antichității i-au reținut atenția. Aceasta din urmă nu slăbea nici în timpul războaielor pe care le susținea împotriva Europei ; căci în timp ce construia trei sute de citadele, în timp ce punea în mișcare patru sute de mii de soldați, construia Observatorul și trasa o meridiană de la un capăt al regatului la celălalt, o lucrare unică în lume. În palatul său punea să se tipărească traducerile autorilor valoroși greci și latini ; trimetea geometri și fizicieni în adîncul Africii și al Americii pentru a căuta noi informații. Gîndiți-vă, milord, că, fără călătoria și experiențele celor pe care i-a trimis la Cayenne, în 1672, și fără măsurătorile domnului Picard, niciodată n-ar fi făcut Newton descoperirile sale cu privire la atracție. Priviți, vă rog, pe un Cassini și pe un Huygens, care au renunțat amîndoi la patriile lor pe care le cinstesc, pentru a veni în Franța și a se bucura de stima și de binefacerile lui Ludovic al XIV-lea. Și credeți că englezii înșiși nu-i datorează chiar nimic ? Spuneți-mi, vă rog, de la ce curte a putut dobîndi Carol al II-lea atîta politețe și atîta gust ? Nu cumva modelele dumneavoastră au fost autorii valoroși ai lui Ludovic al XIV-lea ? Oare nu din ei și-a extras de multe ori excelentele lui critice Addison, compatriotul dumneavoastră cu gustul cel mai sigur ? Episcopul Burnet mărturisește că acest gust, dobîndit în Franța de curtenii lui Carol al II-lea, a reformat la dumneavoastră pînă și amvoanele, în ciuda deosebirii dintre religiile noastre : în asemenea măsură rațiunea sănătoasă

este peste tot atotstăpînitoare! Spuneți-mi, nu cumva cărțile bune ale acelei epoci au servit la educarea tuturor principilor Imperiului? La care curte din Germania nu s-au văzut teatre franțuzești? Care principe nu încerca să-l imite pe Ludovic al XIV-lea? Care națiune nu urma pe atunci modele din Franța?

Milord, îmi aduceți exemplul țarului Petru cel Mare, care a făcut să se nască artele în țara sa și care este creatorul unei noi națiuni; îmi spuneți că totuși, în Europa secolul său nu va fi numit Secolul țarului Petru; *de aici trageți concluzia că eu nu trebuie să numesc secolul trecut secolul lui Ludovic al XIV-lea. Mi se pare că diferența e foarte sensibilă. Țarul Petru a învățat de la alte popoare; a adus artele acestora în țara sa; dar Ludovic al XIV-lea a învățat națiunile: totul, chiar și greșelile lui, le-a fost util. Protestanții care au părăsit statele sale au dus la dumneavoastră înșivă o industrie care constituia bogăția Franței. Nu puneți la socoteală atîtea manufacturi de mătase și de cristale? Acestea din urmă au fost perfecționate la dumneavoastră de refugiații noștri, iar noi am pierdut ceea ce dumneavoastră ați dobîndit.*

În sfîrșit, limba franceză, milord, a devenit limba aproape universală. Cui îi sîntem datori? Oare era ea tot atît de extinsă pe vremea lui Henric al IV-lea? Desigur că nu; lumea nu cunoștea decît italiana și spaniola. Schimbarea aceasta a fost determinată de scriitorii noștri excelenți. Dar cine i-a protejat, cine i-a folosit, cine i-a încurajat pe acești scriitori excelenți? Domnul Colbert, îmi veți spune; recunosc și într-adevăr pretind că ministrul trebuie să împărtășească gloria stăpînului; dar ce ar fi făcut un Colbert sub alt principe, sub regele dumneavoastră Wilhelm, care nu iubea nimic, sau sub regele Spaniei, Carol al II-lea, sau sub atîți alți suverani?

M-ați putea crede, milord, că Ludovic al XIV-lea a reformat gustul curții în mai multe genuri? L-a ales pe

Lulli drept muzicianul său personal și i-a retras acest privilegiu lui Cambert, pentru că acest Cambert era un om mediocru, în timp ce Lulli, un om superior. Știa să deosebească spiritul de geniu; i-a oferit lui Quinault subiectele operelor acestuia ; a dirijat picturile lui Le Brun ; i-a susținut pe Boileau, pe Racine și pe Molière împotriva adversarilor acestora ; a încurajat artele utile ca și artele frumoase, și totdeauna în cunoștință de cauză ; i-a împrumutat bani lui Van-Robais pentru a-și înființa manufacturile ; a dat milioane companiei Indiilor pe care a întemeiat-o ; a dat pensii savanților și ofițerilor viteji. Nu numai că s-au făcut lucruri mari sub domnia lui, dar el însuși le-a făcut. Îngăduiți-mi, așadar, milord, să încerc a înălța gloriei sale un monument pe care-l consacru în și mai mare măsură utilității neamului omenesc.

Nu-l iau în considerare pe Ludovic al XIV-lea doar pentru că a făcut bine francezilor, ci pentru că a făcut bine oamenilor ; scriu ca un om, nu ca un supus ; vreau să zugrăvesc secolul trecut, nu doar un principe. Sînt sătul de istorii în care e vorba doar de aventurile unui rege, ca și cum acesta ar fi existat singur sau ca și cum nimic nu ar fi existat decît în raport cu el : într-un cuvînt, vreau să scriu mai curînd despre un secol mare decît despre un rege mare.

Pellison ar fi scris cu mai multă elocvență decît mine; numai că el era un curtean, și era plătit. Eu nu sînt nici una nici alta : mie îmi revine să spun adevărul.

Sper, milord, că în această lucrare veți găsi unele sentimente ce vă sînt proprii ; cu cît mă voi gîndi la dumneavoastră, cu atît voi avea dreptul să nădăjduiesc că publicul mă va aproba.

CAPITOLUL I

INTRODUCERE

Nu intenționăm să scriem numai viața lui Ludovic al XIV-lea ; ne propunem ceva mai mult. Vrem să încercăm a zugrăvi pentru posteritate nu acțiunile unui singur om, ci spiritul oamenilor în secolul cel mai luminat din cîte au fost vreodată.

Toate vremurile au produs eroi și oameni politici : toate popoarele au suferit revoluții : toate istoriile sînt aproape egale pentru cel care vrea doar să-și încarce memoria cu fapte. Dar cel care gîndește și, ceea ce e și mai rar, posedă gust, nu are în vedere decît patru secole în istoria lumii. Aceste patru vîrste fericite sînt cele în care artele s-au desăvîrșit și care, servind drept epoci măreției spiritului omenesc, constituie un exemplu pentru posteritate.

Primul dintre aceste secole de care se leagă adevărata glorie e cel al lui Filip și Alexandru, sau cel al lui Pericle, al lui Demostene, al lui Aristotel, al lui Platon, al lui Apelles, al lui Fidias, al lui Praxitele ; dar onoarea aceasta s-a limitat la hotarele Greciei ; restul lumii cunoscute pe atunci era barbar.

A doua epocă este aceea a lui Cezar și Augustus, desemnată și prin numele lui Lucrețiu, al lui Cicero, al

lui Titus Livius, al lui Vergiliu, al lui Horaţiu, al lui Ovidiu, al lui Varro, al lui Vitruvius.

A treia este cea care a urmat cuceririi Constantinopolului de către Mahomet al II-lea. Cititorul îşi poate aminti că atunci s-a văzut cum, în Italia, o familie de simpli cetăţeni a făcut ceea ce trebuia să facă regii Europei. Familia Medicis a chemat la Florenţa pe savanţii pe care turcii îi izgoneau din Grecia ; a fost epoca gloriei Italiei. În această ţară artele frumoase îşi redobîndiseră deja o nouă viaţă ; italienii le cinsteau cu numele de virtute, aşa cum primii greci le caracterizaseră cu numele de înţelepciune. Totul tindea spre desăvîrşire.

Artele, transplantate şi ele din Grecia în Italia, s-au aflat pe un pămînt fertil, unde au rodit dintr-o dată. Franţa, Anglia, Germania, Spania au dorit la rîndul lor să aibă asemenea roade, dar ori acestea nu au izbutit să ajungă în climatele lor, ori au degenerat prea repede.

Francisc I i-a încurajat pe savanţi, dar aceştia n-au fost decît savanţi : a avut arhitecţi, dar n-a avut un Michelangelo, nici un Palladio : în zadar a vrut să întemeieze şcoli de pictură ; pictorii italieni pe care i-a chemat nu au produs elevi francezi. Întreaga noastră poezie era alcătuită din cîteva epigrame şi din cîteva povestiri libere. Pe vremea lui Henric al II-lea, Rabelais era singura noastră carte de proză.

Într-un cuvînt, numai italienii aveau totul, dacă exceptaţi muzica, care nu era încă perfecţionată, precum şi filosofia experimentală, de asemeni necunoscută în alte părţi, şi pe care în cele din urmă Galilei a făcut-o cunoscută.

Cel de al patrulea secol este cel pe care-l numim secolul lui Ludovic al XIV-lea, şi, poate, dintre cele patru, este acela care se apropie cel mai mult de perfecţiune. Îmbogăţit cu descoperirile celorlalte trei, în unele genuri a făcut mai mult decît toate cele trei la un loc. Ce-i drept, toate artele nu au ajuns mai departe decît ajun-

seseră sub familia Medicis, sub Augustus și Alexandru ; dar rațiunea umană în genere s-a desăvîrșit. Filosofia sănătoasă n-a fost cunoscută decît în această epocă și avem dreptul să spunem că începînd cu ultimii ani ai cardinalului de Richelieu și pînă la cei care au urmat morții lui Ludovic al XIV-lea s-a produs în artele, în inteligențele, și moravurile, ca și în modul nostru de guvernare o revoluție generală care trebuie să servească pentru totdeauna drept semn al adevăratei glorii a țării noastre. Influența aceasta fericită nu s-a mărginit la Franța ; ea s-a extins asupra Angliei ; a stîrnit spiritul de emulație de care avea nevoie pe atunci națiunea aceasta inteligentă și îndrăzneață ; a transmis gustul în Germania, științele în Rusia ; ba chiar a reînsufleții Italia care lîncezea, iar Europa a datorat curții lui Ludovic al XIV-lea rafinamentul și spiritul.

Nu trebuie să ne închipuim că aceste patru secole au fost scutite de calamități și de crime. Desăvîrșirea artelor cultivate de cetățenii pașnici nu împiedică prinții să fie ambițioși, popoarele să fie răzvrătite, preoții și călugării să fie uneori neastîmpărați și vicleni. Toate secolele se aseamănă între ele datorită răutății oamenilor ; dar nu cunosc decît aceste patru epoci care se disting grație marilor talente.

Înainte de secolul pe care-l numesc al lui Ludovic al XIV-lea, și care începe cam odată cu întemeierea Academiei franceze, italienii îi numeau pe toți cei de dincolo de Alpi barbari ; trebuie să recunoaștem că francezii meritau întrucîtva această injurie. Părinții lor îmbinau galanteria romanescă a maurilor cu grosolănia gotică. Nu aveau aproape nici una din artele plăcute, ceea ce dovedește că artele utile erau neglijate ; căci atunci cînd ai perfecționat ceea ce este necesar găsești curînd frumosul și agreabilul ; nu-i de mirare că pictura, sculptura, poezia, elocvența, filosofia erau aproape necunoscute unei națiuni care deși avea porturi la Ocean și la Marea Me-

diterană aproape că nu poseda nici un fel de flotă deşi iubea luxul în mod excesiv, abia dacă avea cîte manufacturi grosolane.

Evreii, genovezii, veneţienii, portughezii, flamanzi olandezii, englezii au efectuat, pe rînd, comerţul Franţ care nu cunoştea principiile acestuia. La urcarea sa p tron, Ludovic al XIII-lea nu poseda nici măcar un singu vas ; Parisul nu avea nici patru sute de mii de locuito şi nu era împodobit nici măcar cu patru edificii fru moase ; celelalte oraşe ale regatu. semănau cu burgu rile acelea pe care le vedem dincolo de Loara. Toţi nobili izolaţi la ţară, în donjoane înconjurate de şanţuri, îi opr mau pe cei care cultivau pămîntul. Marile drumuri era aproape de nefolosit ; oraşele erau lipsite de poliţie, stă tul de bani, iar conducerea era aproape totdeauna lipsit de credit printre naţiunile străine.

Nu trebuie să ascundem faptul că începînd cu deca denţa familiei lui Carol cel Mare, Franţa a lîncezit mă mult sau mai puţin în această stare de slăbiciune, pentr că aproape niciodată nu s-a bucurat de o guvernare bun

Pentru ca un stat să fie puternic este nevoie ca po porul să posede o libertate întemeiată pe legi, sau c autoritatea suverană să fie întărită fără contrazicere. Î Franţa, populaţia de jos a fost sclavă pînă cam pe timpu lui Filip-August ; seniorii au fost nişte tirani pînă l Ludovic al XI-lea, iar regii, ocupaţi mereu să-şi susţin autoritatea împotriva vasalilor lor, n-au avut niciodată nici timp să se gîndească la fericirea supuşilor lor, nic puterea de a-i face fericiţi.

Ludovic al XI-lea a făcut mult pentru puterea regală dar nimic pentru fericirea şi gloria naţiunii. Francisc I a făcut să ia naştere comerţul, navigaţia, literatura, pre cum şi toate artele ; dar a fost prea lipsit de şansă pen tru a le face să prindă rădăcini în Franţa, şi toate au pierit odată cu el. Henric cel Mare era pe punctul de a scoate Franţa din nenorocirile şi barbaria în care o cu

fundaseră din nou treizeci de ani de discordie, atunci cînd a fost asasinat în propria sa capitală, în mijlocul poporului, pe care începuse să-l facă fericit. Cardinalul de Richelieu, ocupat să reducă puterea casei de Austria, a calvinismului şi a celor mari, nu s-a bucurat de o putere îndeajuns de lipsită de griji pentru a reforma naţiunea ; dar cel puţin a început această fericită operă.

În felul acesta, în decurs de nouă sute de ani, geniul francezilor a fost aproape totdeauna strîmtorat sub o guvernare gotică, în mijlocul diviziunilor şi al războaielor civile, neposedînd nici legi nici cutume fixe, schimbîndu-şi din două în două secole un limbaj mereu grosolan : nobilii, lipsiţi de disciplină, nu cunoşteau decît războiul şi trîndăvia ; oamenii bisericii trăiau în desfrîu şi în ignoranţă, iar poporul de jos lipsit de industrie, clocind în mizerie.

Francezii n-au participat nici la marile descoperiri, nici la invenţiile admirabile ale altor naţiuni : tiparul, praful de puşcă, oglinzile, telescoapele, compasul de proporţie, maşina pneumatică, adevăratul sistem al universului nu le aparţin cîtuşi de puţin ; francezii îşi pierdeau vremea cu turnire, în timp ce portughezii şi spaniolii descopereau şi cuceream noi lumi în orientul şi occidentul lumii cunoscute. Carol Quintul risipea deja în Europa tezaurele Mexicului, înainte ca supuşii lui Francisc I să fi descoperit teritoriul necultivat al Canadei ; dar, din chiar puţinul pe care francezii l-au făcut la începutul secolului al XIV-lea, s-a văzut de ce sînt în stare atunci cînd sînt conduşi.

Ne propunem să arătăm ce au fost ei sub Ludovic al XIV-lea.

Nu trebuie să ne aşteptăm să găsim aici, mai mult decît în tabloul secolelor precedente, nesfîrşite amănunte asupra războaielor, a atacării oraşelor cucerite şi recucerite graţie armelor, date şi înapoiate graţie tratatelor. Mii de împrejurări interesante pentru contemporani se

pierd în ochii posterității și dispar pentru a nu lăsa să se vadă decît marile evenimente care au fixat soarta imperiilor. Nu tot ceea ce s-a făcut merită să fie scris. În istoria aceasta nu ne vom ocupa decît de ceea ce merită atenția tuturor timpurilor, de ceea ce poate servi la a deprinde și recomanda dragostea de virtute, de artă și de patrie.

Am văzut mai sus ce erau Franța precum și celelalte state ale Europei înainte de nașterea lui Ludovic al XIV-lea ; vom descrie aici marile evenimente politice și militare ale domniei lui. Guvernarea interioară a regatului, obiect mai important pentru popoare, va fi tratat separat. Viața personală a lui Ludovic al XIV-lea, particularitățile curții și domniei sale vor ocupa un loc important. Alte articole vor fi dedicate artelor, științelor, progreselor spiritului omenesc în decursul acestui secol. În sfîrșit, vom vorbi despre Biserică, care se află de atîta vreme legată de o guvernare care ba n-o lasă în pace, ba o întărește, și care, instituită pentru a învăța morala, se ocupă adeseori de politică și de pasiunile omenești.

CAPITOLUL AL II-LEA

STATELE EUROPEI ÎNAINTE DE LUDOVIC AL XIV-LEA

Încă de multă vreme, Europa (cu excepția Rusiei) putea fi considerată un soi de republică mare împărțită în mai multe state, unele monarhice, altele mixte ; fie aristocratice, fie populare, dar toate în legătură unul cu altul ; toate avînd același fond în ceea ce privește religia, deși împărțite în mai multe secte ; toate posedînd aceleași principii de drept public și de politică, recunoscute în celelalte părți ale lumii. Grație anume acestor

principii, naţiunile europene nu-şi transformă niciodată prizonierii în sclavi, respectă pe ambasadorii duşmanilor lor, cad de acord împreună asupra preeminenţei şi anumitor drepturi ale unor principi, ca şi ale celor ale împăratului, ale regilor şi ale altor potentaţi mai mărunţi şi, îndeosebi, se înţeleg în înţeleapta politică de a menţine între ele, pe cît e cu putinţă, un echilibru egal de putere, folosind necontenit negocierile, chiar şi în timpul războaielor, şi întreţinînd şi unele şi altele ambasadori sau spioni mai puţin onorabili, care pot avertiza toate curţile despre intenţiile uneia singure, pot da deodată alarma în Europa, şi pot asigura pe cele mai slabe de invazia pe care cel mai tare stă totdeauna gata să o întreprindă.

Începînd cu Carol Quintul, echilibrul a început să se încline în favoarea casei de Austria. În jurul anului 1630, această casă puternică era stăpîna Spaniei, a Portugaliei şi a comorilor Americii ; Ţările de Jos[1] ducatul Milanului, regatul Neapolelui, Boemia, Ungaria, Germania însăşi (dacă se poate spune), deveniseră patrimoniul ei ; şi din moment ce atîtea state fuseseră reunite sub un singur cap al acestei case, se putea crede că Europa îi va fi în cele din urmă aservită.

DESPRE GERMANIA

Imperiul Germaniei este cel mai puternic vecin al Franţei : are o întindere mai mare, poate mai puţin bogat în ceea ce priveşte banii, dar mai fecund în oameni robuşti şi răbdători la muncă. Naţiunea germană este

[1] În secolul al XVII-lea, prin Ţările de Jos se înţelegea o regiune geografică disputată de mai multe ţări şi cuprinzînd aproximativ teritoriul de azi al Olandei, Belgiei, Luxemburgului şi zonei de nord-vest a Franţei. Olanda, pe care Voltaire o deosebeşte de Flandra, prima fiind o republică independentă, iar a doua o ţară aflată în stăpînirea casei de Austria, şi-a luat numele de la cea mai importantă provincie, Holanda, cu care nu trebuie confundată (n.t.).

guvernată aproape la fel cum era Franța sub primii re
Capeţieni, care erau conducătorii, de multe ori neascu
taţi, ai mai multor mari vasali şi ai unei puzderii de mi
vasali. În clipa de faţă, şaizeci de oraşe libere, şi ca
se numesc *imperiale,* aproximativ tot atîţia suverani lai
aproape patruzeci de prinţi ai bisericii, fie stareţi, f
episcopi, nouă electori, printre care se pot număra a
patru regi, în sfîrşit, împăratul, capul tuturor acest
potenţaţi, alcătuiesc acest mare corp germanic pe ca
temperamentul flegmatic german l-au făcut să subzis
pînă în zilele noastre, cu tot atîta ordine pe cîtă confuz
era în guvernarea franceză.

Fiecare membru al Imperiului are drepturile lui, pr
vilegiile, obligaţiile lui ; iar cunoaşterea anevoioasă
atîtor legi, de multe ori contestate, constituie ceea ce
Germania se numeşte *studiul dreptului public,* pent
care naţiunea germană e atît de reputată.

Împăratul prin sine însuşi n-ar fi la drept vorbi
mai puternic sau mai bogat decît un doge al Veneţie
Se ştie că Germania, împărţită în oraşe şi principat
nu lasă şefului atîtor state decît preeminenţa, împreun
cu supremele onoruri, dar fără domenii, fără bani ş
prin urmare, fără putere.

În calitate de împărat, nu posedă nici măcar un sin
gur sat. Şi totuşi demnitatea aceasta, adeseori pe cît d
vană pe atît de superfluă, a devenit atît de puternic
în mîinile austrieci, încît de multe ori au existat te
meri că ei vor preface în monarhie absolută aceast
republică de principi.

Două partide divizau pe atunci şi continuă şi azi s
împartă Europa creştină şi îndeosebi Germania.

Primul este partidul catolicilor, mai mult sau ma
puţin supus papei ; cel de al doilea este cel al duşma
nilor dominaţiei spirituale şi temporale a papei şi prela
ţilor catolici. Celor din acest partid noi le dăm numel
de protestanţi, deşi ei sînt împărţiţi în luterani, calvinişt

și alții, care se urăsc între ei aproape tot atît de mult cît urăsc și Roma.

În Germania, Saxonia, o parte a Brandenburgului, Palatinatul, o parte din Boemia, din Ungaria, statele aparținînd casei de Braunschweig, Würtenbergul, Hessa sînt de religie luterană, numită *evanghelică*. Toate orașele libere imperiale au adoptat această sectă care, unor popoare dornice să-și mențină libertatea, le-a părut mai potrivită decît religia catolică.

Calviniștii, răspîndiți printre luterani, care sînt cei mai puternici, nu constituie decît un partid mărunt: catolicii alcătuiesc restul imperiului și, avînd în frunte casa de Austria, erau fără îndoială cei mai puternici.

Nu numai Germania, ci toate statele creștine continuau să sufere de pe urma rănilor primite în atîtea războaie religioase, o violență caracteristică pentru creștini, necunoscută de idolatri, și o nefericită urmare a spiritului dogmatic pătruns de atît de multă vreme în toate straturile populației. Puține au fost punctele de controversă care să nu fi provocat un război civil, iar națiunile străine (poate și cei care vor veni după noi) nu vor putea înțelege într-o zi că părinții noștri s-au ucis unii pe alții, atîta amar de vreme, predicînd îndurarea.

Am mai arătat cîndva felul în care Ferdinand al II-lea[1] a fost cît pe ce să transforme aristocrația germană într-o monarhie absolută și cum era pe punctul de a fi detronat de Gustav-Adolf. Fiul său, Ferdinand al III-lea, care i-a moștenit politica, și a dus, ca și acesta, război împotriva propriului său cabinet, a domnit în timpul minorității lui Ludovic al XIV-lea.

Germania nu era pe atunci atît de înfloritoare pe cît a devenit ulterior; luxul era necunoscut, iar comoditățile vieții erau încă foarte rare în cazul celor mai

[1] *Eseu asupra moravurilor și spiritului națiunilor* (n.a.).

mari seniori. Ele au fost aduse acolo abia pe la 1686 d către refugiaţii francezi, care s-au dus şi şi-au stabili manufacturile. Ţara aceasta fertilă şi populată era lip sită de comerţ şi de bani ; seriozitatea moravurilor, pre cum şi încetineala specifică germanilor îi privau d plăcerile acestea şi de artele agreabile, pe care înţelep ciunea italienilor le cultiva de multă vreme şi pe car industria franceză începea încă de pe atunci să le per fecţioneze. Germanii, bogaţi la ei acasă, erau săraci î afară ; şi, această sărăcie, îmbinată cu greutatea de reuni în scurtă vreme sub aceleaşi stindarde atîtea po poare felurite, îi făcea, ca şi azi, aproape în imposibili tatea de a duce şi de a susţine războaie în ţările vecine De aceea, aproape totdeauna francezii au dus războaiele împotriva împăraţilor în imperiu. Deosebirea în privinţa cîrmuirii şi a geniului îi făcea mai apţi pe francezi pen tru atac, iar pe germani pentru apărare.

DESPRE SPANIA

După moartea lui Carol Quintul, Spania, guvernată de ramura mai vîrstnică a casei de Austria, provocase mai multă teroare decît naţiunea germanică. Regii Spaniei erau incomparabil mai absoluţi şi mai bogaţi. Minele din Mexic şi din Potosi păreau a le furniza posibilitatea de a cumpăra libertatea Europei. Aţi văzut acel proiect al monarhiei, sau mai curînd al superiorităţii universale pe continentul nostru creştin, iniţiat de Carol Quintul şi susţinut de Filip al II-lea.

Sub Filip al III-lea, măreţia spaniolă a rămas doar un corp vast lipsit de substanţă, care dispunea mai mult de renume decît de forţă.

Filip al IV-lea, moştenitor al slăbiciunii tatălui său, a pierdut Portugalia datorită propriei neglijenţe, pro-

vincia Roussillon datorită slăbiciunii armatelor sale, iar Catalonia grație abuzului despotismului. Asemenea regi nu puteau duce multă vreme cu succes războaiele lor împotriva Franței. Dacă obțineau unele succese grație diviziunilor și greșelilor dușmanilor lor, ei pierdeau roadele datorită incapacității proprii. În plus, ei porunceau unor popoare cărora privilegiile lor le dădeau îndreptățirea de a-i sluji prost : castilienii se bucurau de prerogativa de a nu lupta niciodată în afara granițelor patriei lor ; aragonezii se luptau necontenit împotriva consiliului regal pentru a-și apăra libertatea, iar catalanii, care-și consideau regii dușmanii lor, nu le îngăduiau nici măcar să recruteze milițiile în provinciile lor.

Cu toate acestea, Spania, unită cu Imperiul, deținea o pondere considerabilă în echilibrul Europei.

DESPRE PORTUGALIA

Portugalia redevenise în acea vreme un regat. Joao, duce de Braganza, prinț considerat slab, smulsese această provincie unui rege și mai slab decît el. Nevoia îi silea pe portughezi să cultive comerțul, pe care, din mîndrie, Spania îl neglija ; ei s-au aliat cu Franța și cu Olanda, în 1641, împotriva Spaniei. Această revoluție a Portugaliei a adus Franței mai multe beneficii decît ar fi făcut-o cele mai faimoase victorii. Ministerul francez, care nu contribuise cu nimic la acest eveniment, a dobîndit fără vreun efort cel mai mare avantaj posibil împotriva dușmanului său, acela de a-l vedea atacat de o putere cu care nu exista putința de a se împăca.

Scuturînd jugul Spaniei, extinzîndu-și comerțul și sporindu-și puterea, Portugalia ne duce în acest caz cu gîndul la Olanda care se bucura de aceleași avantaje într-un mod foarte diferit.

DESPRE PROVINCIILE UNITE

Statul acesta mic al celor şapte Provincii Unite, ţară bogată în păşuni, dar sterilă în ceea ce priveşte grînele, nesănătoasă şi aproape înecată de mare, era de vreo jumătate de veac un exemplu aproape unic în lume de ceea ce pot face dragostea de libertate şi munca neobosită. Populaţiile acestea sărace, puţin numeroase, mult mai puţin oţelite decît cele mai neînsemnate miliţii spaniole şi care în Europa nu contaseră încă deloc, au rezistat tuturor forţelor stăpînului şi tiranului lor, Filip al II-lea, au ştiut să evite intenţiile multor principi care voiau să le ajute pentru a le supune, şi au întemeiat o putere pe care am văzut-o cumpănind pe aceea a Spaniei însăşi. Disperarea pe care o provoacă tirania le-a făcut la început să pună mîna pe arme : libertatea le-a trezit curajul, iar principii din casa de Orania au făcut din ei nişte soldaţi foarte buni. Imediat după ce şi-au înfrînt stăpînii, au întemeiat o formă de guvernămînt care menţine, pe cît e cu putinţă, egalitatea, dreptul cel mai natural al oamenilor.

Acest stat, de o specie atît de nouă, era încă de la întemeiere intim legat de Franţa ; interesele le reuneau, aveau aceiaşi duşmani ; Henric cel Mare şi Ludovic al XIII-lea au fost aliaţii şi protectorii lui.

DESPRE ANGLIA

Anglia, mult mai puternică, năzuia la suveranitatea mărilor şi pretindea să ţină cumpăna între ţările care dominau Europa, dar Carol I, care a domnit începînd de la 1625, departe de a putea susţine greutatea acestei balanţe, simţea că sceptrul începe să-i scape din mînă, a vrut să facă astfel ca puterea sa în Anglia să nu mai depindă de legi şi să schimbe religia Scoţiei. Prea încă

pătînat pentru a renunța la proiectele sale și prea slab pentru a le realiza, soț bun, stăpîn bun, tată bun, om onest, dar monarh prost sfătuit, el s-a angajat într-un război civil care l-a făcut în cele din urmă să-și piardă pe un eșafod, după cum am mai spus, și tronul și viața, grație unei revoluții aproape fără precedent.

Războiul acesta civil, început în timp ce Ludovic al XIV-lea era minor, a împiedicat o vreme Anglia să se amestece în interesele vecinilor ei : odată cu fericirea și-a pierdut și stima ; comerțul a fost întrerupt ; celelalte națiuni au crezut-o îngropată sub propriile ei ruine, pînă în clipa în care a devenit dintr-o dată mai formidabilă ca oricînd, sub stăpînirea lui Cromwell, care a supus-o ținînd într-o mînă *Evanghelia* iar în cealaltă spada, purtînd masca religiei pe față și care, în felul său de a guverna, a acoperit cu calitățile unui rege mare toate crimele unui uzurpator.

DESPRE ROMA

Grație politicii, curtea de la Roma încerca să păstreze echilibrul acesta, pe care Anglia se amăgise atîta vreme că îl menține între regi grație forței sale. Italia era divizată, ca și astăzi, în mai multe suveranități : cea pe care o posedă papa e îndeajuns de mare pentru a-l face respectabil ca prinț, dar prea mică pentru a-l face de temut. Natura guvernării nu-i servește la a-și popula țara, care dealtminteri are puțini bani și un comerț redus ; autoritatea lui spirituală, totdeauna împletită întrucîtva cu cea temporală, este distrusă și detestată în jumătate din creștinătate ; iar dacă în cealaltă papa este privit ca un părinte, există și copii care-i rezistă uneori pe drept cuvînt și cu succes. Maxima care circulă în Franța este să-l privești ca pe o persoană sfîntă, dar plină de inițiative, căreia trebuie să-i săruți picioarele

şi să-i legi uneori mîinile. În toate ţările se mai p
vedea urmele paşilor pe care curtea de la Roma le
făcut pe vremuri spre monarhia universală. La întron
rea lor, toţi prinţii religiei catolice trimit papei ambasad
aşa-numite de *obedienţă*. Fiecare coroană posedă la Rom
un cardinal care îşi ia numele de *protector*. Papa ofer
bule tuturor episcopatelor şi, în aceste bule, el se ex
primă în aşa fel de parcă ar conferi respectivele demn
tăţi doar din propria lui putere. Toţi episcopii italien
spanioli, flamanzi se intitulează episcopi prin permisi
nea divină *şi prin aceea a Sfîntului Scaun.*

Cam prin jurul anului 1682 mulţi prelaţi francezi a
respins această formulă cu totul necunoscută în primel
secole ; şi, în zilele noastre, în 1754, am putut vede
un episcop (Stuart Fitz-James, episcop de Soissons)
avînd destul curaj ca să o omită într-o dispoziţie adm
nistrativă care trebuie să rămînă în posteritate ; o dis
poziţie sau mai degrabă o instrucţiune unică, în care
se exprimă în mod expres ceea ce nici un pontif nu
îndrăznise încă să spună, anume că toţi oamenii, chiar
şi păgînii, sînt fraţii noştri.

În sfîrşit, papa a păstrat în toate statele catolice o
serie de prerogative care desigur că nu le-ar obţine
dacă nu i le-ar fi dat trecerea vremii. Nu exista regat
în care să nu aibă o mulţime de beneficii la numirea
sa ; papa primea ca tribut veniturile primului an al
beneficiilor consistoriale.

Călugării, ai căror conducători îşi au reşedinţa la
Roma, continuă să fie tot atîţia supuşi nemijlociţi ai
papei, răspîndiţi în toate statele. Cutuma, care face totul,
şi din a cărei cauză lumea este guvernată atît de către
abuzuri cît şi de către legi, n-a îngăduit totdeauna prin-
cipilor să combată pe deplin un pericol care ţine dealt-
minteri de lucruri socotite sacre. A jura credinţă unei
alte persoane decît suveranului este o crimă de lezma-
jestate în cazul unui laic ; într-o mînăstire e un act

religios. Dificultatea de a şti pînă la ce punct trebuie să asculţi de acest suveran străin, uşurinţa de a te lăsa sedus, plăcerea de a scutura un jug firesc pentru a te împovăra cu altul pe care ţi-l oferi singur, spiritul de insurecţie, nenorocirea vremurilor au făcut ca prea adeseori ordine întregi de călugări să slujească Roma împotriva patriei lor.

Spiritul luminat care domneşte în Franţa de un secol încoace, şi care s-a extins în aproape toate stările sociale, a fost cel mai bun remediu împotriva acestui abuz. Cărţile bune care s-au scris despre acest subiect sînt adevărate servicii aduse regilor şi popoarelor ; iar una dintre marile schimbări ce s-au produs în moravurile noastre graţie acestui fapt sub Ludovic al XIV-lea este convingerea, care începe să cîştige din ce în ce mai mult pe călugări, că sînt supuşii regelui, înainte de a fi slujitorii papei. Jurisdicţia, această marcă esenţială a suveranităţii, a continuat să aparţină pontifului roman. Franţa însăşi, în ciuda tuturor libertăţilor bisericii galicane, tolerează ca în unele procese ecleziastice să se facă apel în ultimă instanţă la papă.

Dacă cineva vrea să anuleze o căsătorie, să ia în căsătorie o verişoară sau o nepoată, să se dezlege de un jurămînt, trebuie să se adreseze Romei, nu episcopului său ; iertarea păcatelor e supusă taxelor, iar persoanele particulare din orice stat cumpără la Roma dispense la orice preţ.

Avantajele acestea, considerate de mulţi oameni urmarea celor mai mari abuzuri, iar de alţii drept rămăşiţele celor mai sacre drepturi, sînt necontenit susţinute cu dibăcie. Roma îşi menajează creditul cu tot atîta abilitate politică pe cît punea republica romană întru cucerirea unei jumătăţi din lumea cunoscută.

Niciînd vreo curte n-a ştiut să se orienteze mai bine în funcţie de oameni şi de vremuri. Aproape întotdeauna, papii sînt italieni îmbătrîniţi în slujba treburilor

publice, fără pasiuni care să-i orbească ; consiliul lor e alcătuit din cardinali care le seamănă și care sînt cu toții însuflețiți de același spirit. Din acest consiliu pornesc ordine care ajung pînă în China și în America : în acest sens, el cuprinde universul, și s-a putut afirma uneori ceea ce a spus pe vremuri un străin despre senatul Romei : „Am văzut un consistoriu de regi". Majoritatea scriitorilor noștri s-au ridicat pe bună dreptate împotriva ambiției acestei curți ; dar n-am văzut pe nici unul care să fi recunoscut îndeajuns prudența acesteia. Nu știu ca vreo altă națiune să-și fi păstrat atît de multă vreme în Europa atîtea prerogative necontenit combătute : orice altă curte le-ar fi pierdut poate, fie datorită orgoliului, fie datorită lipsei de energie, fie datorită lipsei de promptitudine, fie datorită vivacității ; dar Roma, folosind aproape întotdeauna în mod oportun fermitatea și suplețea, a păstrat tot ceea ce omenește putea păstra. Am văzut-o slugarnică pe vremea lui Carol Quintul, teribilă față de regele Franței Henric al III-lea, pe rînd dușmană și prietenă a lui Henric al IV-lea, dibace în raporturile cu Ludovic al XIII-lea, opusă deschis față de Ludovic al XIV-lea în momentul cînd era de temut, și adeseori inamică secretă a împăraților, în care avea mai puțină încredere decît în sultanul turcilor.

Unele drepturi, multe pretenții, politică și răbdare, iată ce-i rămîne în clipa de față Romei din vechea ei putere care, cu șase secole mai înainte, ar fi vrut să supună tiarei Imperiul și Europa.

Neapole reprezintă o mărturie care continuă să subziste din acel drept pe care papii au știut să și-l aroge pe vremuri cu atîta artă și măreție, de a crea și a da regate ; numai că regele Spaniei, posesorul acestui stat, nu a lăsat curții romane decît onoarea și pericolul de a avea un vasal prea puternic.

Pe deasupra, statul papei era într-o pace fericită care nu fusese tulburată decît de micul război de care am pomenit, între cardinalii Barberini, nepoți ai papei Urban al VIII-lea, și ducele de Parma [1].

DESPRE RESTUL ITALIEI

Celelalte provincii ale Italiei erau legate de interese diverse. Veneția se temea de turci și de împărat; ea își apăra cu greu statele de pe continent împotriva pretențiilor Germaniei și a invaziei Marelui Senior. Nu mai era acea Veneție, stăpînă de pe vremuri a comerțului lumii, care, cu o sută cincizeci de ani mai înainte, trezise invidia atîtor regi. Înțelepciunea guvernării sale se menținea, dar marele ei comerț nimicit îi răpise aproape întreaga forță, iar orașul Veneția era, datorită situației sale, imposibil de a fi subjugat și, datorită slăbiciunii, incapabil de a face cuceriri.

Statul Florenței se bucura de liniște și de bunăstare sub guvernarea familiei Medicis; literatura, artele și civilizația, pe care această familie le făcuseră să se nască, continuau să înflorească. Pe vremea aceea, Toscana era în Italia ceea ce fusese Atena în Grecia.

Savoia, sfîșiată de un război civil și de trupele franceze și spaniole, se grupase în cele din urmă în întregime de partea Franței și contribuia la slăbirea puterii austriece în Italia.

Elveții își păstrau, ca și astăzi, libertatea, fără a încerca să oprime pe cineva. Ei își vindeau trupele vecinilor mai bogați decît ei; erau săraci; nu cunoșteau științele și toate acele arte pe care luxul le-a făcut să se nască, dar erau înțelepți și fericiți.

---

[1] *Eseu asupra moravurilor*, cap. CLXXXV (n.a.).

STATELE DIN NORD

Naţiunile din nordul Europei, Polonia, Suedia, Danemarca, Rusia, erau, ca şi celelalte puteri, neîncrezătoare între ele sau în stare de război. Ca şi astăzi, în Polonia se puteau observa moravurile şi guvernarea goţilor şi francilor, un rege electiv, nobili care-şi împărţeau puterea, un popor robit, o infanterie slabă şi o cavalerie alcătuită din nobili ; nu existau oraşe fortificate şi aproape deloc comerţ. Populaţiile acestea ba erau atacate de suedezi sau de moscoviţi, ba de turci. Suedezii, o naţiune şi mai liberă prin constituţie, care admite ca ţăranii să participe chiar şi la Stările Generale, dar pe vremea aceea mai supusă regilor săi decît Polonia, au fost biruitori aproape pretutindeni. Danemarca, pe vremuri formidabilă în raport cu Suedia, nu mai era aşa faţă de nimeni, şi adevărata ei măreţie n-a început decît sub cei doi regi Frederic al III-lea şi Frederic al IV-lea. Moscovia nu era pe vremea aceea decît o ţară barbară.

DESPRE TURCI

Turcii nu mai erau ceea ce fuseseră sub un Selim, un Mahomet şi sub un Soliman ; lipsa de energie corupea seraiul fără a exclude cruzimea. Sultanii erau în acelaşi timp şi cei mai despotici dintre suverani în seraiul lor şi cei mai puţin siguri de tronul şi de vieţile lor. Osman şi Ibrahim muriseră strangulaţi, Mustafa fusese detronat de două ori. Pe deasupra, imperiul turcesc, zguduit de aceste zdruncinături, era atacat şi de persani ; dar atunci cînd persanii îl lăsau să respire, iar revoluţiile seraiului luau sfîrşit, imperiul acesta redevenea formidabil pentru creştinătate ; căci de la gura fluviului Borysthene[1] şi pînă la statele Veneţiei vedeam

[1] Numele pe care-l dădeau grecii antici fluviului Nipru (n.t.).

pe rînd Moscovia, Ungaria, Grecia, insulele, pradă armatelor turcilor, pentru că începînd din anul 1644 ei duceau necontenit acel război din Candia, atît de funest creştinilor. Aceasta era situaţia, forţele şi interesele principalelor naţiuni europene în epoca din jurul anului morţii regelui Franţei Ludovic al XIII-lea.

SITUAŢIA FRANŢEI

Franţa, aliată cu Suedia, cu Olanda, cu Savoia, cu Portugalia şi avînd de partea sa legămintele altor popoare rămase însă inactive, susţinea împotriva Imperiului şi a Spaniei un război ruinător pentru ambele părţi şi funest pentru casa de Austria. Războiul acesta se asemăna cu toate celelalte care se duc de atîtea veacuri între principii creştini, în care au fost sacrificaţi milioane de oameni şi au fost devastate provincii pentru a se obţine în cele din urmă cîteva oraşele de frontieră, a căror stăpînire arareori valorează cît costul cuceririi.

Generalii lui Ludovic al XIII-lea cuceriseră provincia Roussillon ; catalanii se supuseseră Franţei, protectoare a libertăţii pe care ei o apărau împotriva propriilor lor regi ; numai că aceste succese nu-i împiedicaseră pe duşmani să cucerească în 1636 Corbie, şi să ajungă pînă în Pontoise. Spaima gonise din Paris jumătate din locuitori ; iar cardinalul de Richelieu, în mijlocul vastelor sale proiecte de a reduce puterea Austriei, fusese silit să pună taxe pe porţile pentru trăsuri din Paris, ca acestea să-i livreze fiecare cîte un lacheu pe care să-l trimeată la război, şi să respingă pe duşmani de la porţile capitalei.

Francezii făcuseră aşadar mult rău spaniolilor şi germanilor şi suferiseră nu mai puţin din partea acestora.

FORȚELE FRANȚEI DUPĂ MOARTEA LUI LUDOVIC AL XIII-LEA ȘI MORAVURILE VREMII

Războaiele produseseră generali vestiți, precum un Gustav-Adolf, un Wallenstein, ducele de Weimar, Piccolomini, Jean de Vert, mareșalul de Guébriant, principii de Orania, contele d'Harcourt. Și miniștrii de stat se ilustraseră nu mai puțin. Cancelarul Oxenstiern, conteleduce de Olivares, dar îndeosebi cardinalul de Richelieu, atrăseseră asupra lor atenția Europei. Nu există vreun alt secol care să nu fi avut oameni de stat și conducători militari vestiți : politica și armele par din nenorocire a fi cele două profesiuni care pentru om sînt cele mai firești ; necontenit trebuie să negocieze sau să se bată. Cel mai norocos e considerat cel mai mare, și publicul atribuie adeseori meritului toate succesele datorate norocului.

Războiul nu se purta așa cum l-am văzut purtîndu-se pe vremea lui Ludovic al XIV-lea ; armatele nu erau așa de numeroase : de la asediul cetății Metz de către Carol Quintul, nici un general nu fusese văzut în fruntea a cincizeci de mii de oameni : orașele fortificate erau asediate sau apărate cu mai puține tunuri decît azi. Arta fortificațiilor se afla încă în faza copilăriei. Erau folosite sulițele și archebuzele : soldații utilizau mult spada, devenită astăzi inutilă. Dintre vechile legi ale națiunilor rămăsese aceea de a declara război printr-un herald. Ludovic al XIII-lea a fost ultimul care a respectat acest obicei : a trimis un herald la Bruxelles ca să declare război Spaniei în 1635.

Știți că nimic nu era mai banal în acele vremuri decît să vezi preoți comandînd armate : cardinalul-infante, cardinalul de Savoia, Richelieu, La Valette, Sourdis, arhiepiscop de Bordeaux, cardinalul Teodoro Trivulzio, comandant al cavaleriei spaniole, îmbrăcaseră cuirasa și participaseră la război ei înșiși. Un episcop

de Mende fusese deseori intendent al armatei. Papii i-au amenințat uneori cu excomunicarea pe acești episcopi războinici. Papa Urban al VIII-lea, supărat pe Franța, i-a transmis cardinalului La Valette că îl demite din cardinalat dacă nu părăsește armatele ; dar, după ce s-a aliat cu Franța, l-a copleșit cu binecuvîntări.

Ambasadorii, care, nu mai puțin decît oamenii bisericii, erau miniștri ai păcii, nu ezitau cîtuși de puțin să slujească în armatele puterilor aliate pe lîngă care erau delegați. Charnacé, trimis de Franța în Olanda, a comandat acolo un regiment în 1637 și, de atunci, pînă și ambasadorul d'Estrades a fost colonel în slujba lor.

Franța nu avea cu totul decît vreo optzeci de mii de oameni efectiv pregătiți. Marina, nimicită de secole, restabilită întrucîtva de cardinalul de Richelieu, a fost ruinată sub Mazarin. Ludovic al XIII-lea nu poseda decît vreo patruzeci și cinci de milioane de reali [1] venit ordinar ; dar argintul făcea douăzeci și șase de livre marca [2] ; aceste patruzeci și cinci de milioane reveneau cam optzeci și cinci de milioane de pe vremea noastră, cînd valoarea arbitrară a mărcii de argint sub formă de monedă merge pînă la patruzeci și nouă de livre și jumătate ; cea a argintului fin la cincizeci și patru de livre șaptesprezece *soli* [3] : valoare pe care interesul publicului și justiția pretind să nu fie niciodată modificată.

Comerțul, în clipa de față răspîndit peste tot, era în mîinile unui număr foarte redus de oameni ; poliția regatului era total neglijată, dovadă sigură a unei administrații puțin satisfăcătoare. Cardinalul de Richelieu,

---

[1] *Real*, monedă spaniolă de argint, valorînd cam un sfert de franc (n.t.).

[2] *Marcă*, unitate de greutate, valorînd două treimi dintr-o livră (n.t.).

[3] *Sou* (lat. *sòlidus*), căruia i-am dat pluralul *soli*, era o monedă măruntă, în genere din aramă ; valoarea ei a variat mult în cursul vremurilor, pe timpul lui Ludovic al XIV-lea reprezentînd a douăzecea parte dintr-o livră (n.t.).

ocupat de propria sa măreție, legată de aceea a statului, începuse să facă astfel ca Franța să fie formidabilă în afară, fără să o fi făcut înfloritoare în interior. Marile drumuri nu erau nici reparate nici păzite ; tîlharii le bîntuiau ; străzile Parisului, strîmte, prost pavate și pline de murdării dezgustătoare, erau pline de hoți. Din registrele parlamentului, se vede că paza de noapte a acestui oraș era redusă pe atunci la patruzeci și cinci de oameni prost plătiți, și care nici măcar nu-și făceau slujba.

De la moartea lui Francisc al II-lea, Franța fusese mereu sfîșiată de războaie civile, sau tulburată de fracțiuni. Niciodată jugul nu a fost dus în liniște și de bunăvoie. Seniorii fuseseră crescuți în conspirații ; era o artă de curte, exact cum ulterior a fost aceea de a place suveranului.

Acest spirit de discordie și de facțiune trecuse de la curte la cele mai mici orășele și se înstăpînise pe toate comunitățile regatului : totul devenise obiect de dispută pentru că nimic nu era reglementat : pînă și parohiile din Paris ajunseseră să se încaiere ; procesiunile se luau la bătaie unele cu altele pentru onoarea steagurilor proprii. Adeseori, canonicii de la Notre-Dame puteau fi văzuți certîndu-se cu cei de la Sainte-Chapelle : parlamentul sau camera de conturi se bătuseră pentru întîietate în biserica Notre-Dame, în ziua în care Ludovic al XIII-lea și-a pus regatul sub ocrotirea Sfintei Fecioare [1].

Aproape toate comunitățile regatului erau înarmate ; aproape toate persoanele particulare erau stăpînite de pofta de a duela. Această barbarie gotică, autorizată pe vremuri de regii înșiși, și devenită caracteristica națiunii, continua să contribuie, în egală măsură cu războaiele civile și externe, la depopularea țării. Nu vom exagera afirmînd că în decursul a douăzeci de ani, dintre

[1] 15 august 1638 (n.t.).

care zece fuseseră tulburați de război, muriseră mai mulți gentilomi francezi de mîna francezilor decît de aceea a dușmanilor.

Nu vom spune nimic aici despre felul în care erau cultivate artele și științele ; această parte a istoriei moravurilor noastre nu putea fi găsită la locul ei. Ne vom limita să observăm că națiunea franceză se afla cufundată în ignoranță, excepție neconstituind nici cei care se considerau că nu fac parte din popor.

Lumea consulta pe astrologi și credea în ei. Toate memoriile din vremurile acelea, începînd cu *Istoria președintelui Thou*[1], sînt pline de proorociri. Gravul și severul duce de Sully ne transmite cu toată seriozitatea profețiile ce i s-au făcut lui Henric al IV-lea. Credulitatea aceasta, semnul cel mai infailibil al ignoranței, era atît de acreditată, încît un astrolog a fost pus să stea ascuns în preajma camerei reginei Ana de Austria în momentul nașterii lui Ludovic al XIV-lea.

Un fapt greu de crezut, dar care ne este totuși relatat de abatele Vittorio Siri, autor contemporan foarte instruit, e că Ludovic al XIII-lea a căpătat încă de copil porecla de *cel Drept*, pentru că se născuse în zodia Cumpenei.

Aceeași slăbiciune care adusese la modă himera absurdă a astrologiei judiciare îi făcea pe oameni să creadă în posesiuni și vrăji : erau considerate o problemă religioasă ; peste tot preoții puteau fi văzuți conjurînd demonii. Tribunalele, alcătuite din magistrați care ar fi trebuit să fie mai luminați decît poporul, erau ocupate cu judecarea vrăjitorilor. I se va reproșa pe veci me-

[1] ***Jacques de Thou*** (1553—1617), magistrat și om politic francez, a fost președintele parlamentului (1587) și consilier de stat (1588), calitate în care a contribuit la apropierea dintre Henric al II-lea și Henric al IV-lea. Ducînd o politică luminată de apaiare a conflictelor interne, este unul dintre inițiatorii și redactorii Edictului de la Nantes (n.t.).

moriei cardinalului de Richelieu moartea celebrului preot din Loudun, Urbain Grandier, condamnat la rug ca vrăjitor de o comisie a consiliului. Ne indignăm de faptul că miniștrii și judecătorii au fost atît de slabi încît să fi crezut în diavolii din Loudun, sau atît de barbari încît să facă ca un nevinovat să piară în flăcări. Posteritatea își va aminti pînă în vecii vecilor cu mirare că mareșala d'Ancre a fost arsă în Place de Grève ca vrăjitoare.

În registrele tribunalului de la Chatelet poate fi văzut și azi într-o copie un proces intentat în 1610 în legătură cu un cal pe care stăpînul său iscusit îl dresase cam în felul în care am putut vedea și noi o serie de exemplare la bîlciuri ; tribunalul ținea să-l ardă și pe stăpîn și pe cal.

Acestea sînt de ajuns ca să facem cunoscute în genere moravurile și spiritul secolului care l-a precedat pe cel al lui Ludovic al XIV-lea.

Lipsa de lumini în toate ordinele [1] statului dădea naștere în cazul celor mai cinstiți oameni la o serie de practici superstițioase care dezonorau religia. Calviniștii, confundînd în cultul rezonabil al catolicilor abuzurile care se făceau cu acest cult, nu erau mai puțin îndîrjiți în ura lor împotriva Bisericii noastre. Ei opuneau superstițiilor noastre populare, adeseori indecente, o duritate teribilă și moravuri feroce, caracteristice aproape tuturor reformatorilor : în felul acesta, spiritul de partid sfîșia și înjosea Franța ; iar spiritul de societate, care face ca în clipa de față această națiune să fie atît de celebră și de agreabilă, era complet necunoscut. Nu existau case în care oamenii de merit să se adune pentru a-și transmite propriile lumini ; nu existau academii, nici teatre regulate. În sfîrșit, moravurile, legile, artele,

[1] Prin *ordin* se înțelegea, în epocile mai vechi, ceea ce ulterior s-a numit *pătură socială*, iar mai tîrziu, *clasă socială* (n.t.).

societatea, religia, pacea și războiul nu aveau nimic din ceea ce ulterior am putut vedea în secolul numit *secolul lui Ludovic al XIV-lea.*

CAPITOLUL AL III-LEA

MINORITATEA LUI LUDOVIC AL XIV-LEA. VICTORIILE FRANCEZILOR SUB MARELE CONDÉ, PE ATUNCI DUCE D'ENGHIEN

Cardinalul de Richelieu și Ludovic al XIII-lea muriseră, unul admirat și detestat, celălalt deja uitat. Ei lăsaseră francezilor, pe atunci foarte agitați, aversiunea față de simplul nume de minister și puțin respect față de tron. Ludovic al XIII-lea instituise prin testament un consiliu de regență. Monarhul acesta, atît de puțin ascultat în timpul vieții, și-a închipuit că va fi ascultat mai degrabă după moarte ; dar prima acțiune a văduvei sale, Ana de Austria, a fost să determine anularea voinței soțului ei printr-o hotărîre a Parlamentului din Paris. Acest corp, multă vreme opus curții și care sub Ludovic al XIII-lea abia își păstrase libertatea de a critica edictele, a casat testamentul regelui său cu aceeași ușurință cu care ar fi judecat procesul unui cetățean[1]. Ana de Austria se adresă acestei instituții pentru a avea regența nelimitată, fiindcă și Maria de Medicis se servise de același tribunal după moartea lui Henric al IV-lea ; iar Maria de Medicis dăduse acest exemplu pentru că oricare altă cale ar fi fost lungă și nesigură ; parla-

[1] În a sa *Istorie a lui Ludovic al XIV-lea*, Riencourt afirmă că testamentul lui Ludovic al XIII-lea a fost verificat de Parlament. Ceea ce l-a înșelat pe acest scriitor e faptul că, într-adevăr, Ludovic al XIII-lea o declarase regentă pe regină, ceea ce s-a confirmat : dar îi limitase autoritatea, ceea ce a fost casat (n.a.).

mentul, înconjurat de gărzile ei, nu putea rezista voinței reginei, iar o hotărîre dată de parlament și de pairi[1] părea să asigure un drept incontestabil.

In clipa aceea, obiceiul care dă regența mamelor regilor li s-a părut francezilor o lege tot atît de fundamentală ca și aceea care le privează pe femei de coroană. Dîndu-și hotărîrea de două ori în această problemă, adică declarînd singur prin hotărîri acest drept al mamelor, parlamentul din Paris a părut efectiv a fi dat regenței el s-a considerat, nu fără oarecare aparență de adevăr, drept tutorele regilor, și fiecare consilier a crezut că face parte din suveranitate. Prin aceeași hotărîre, Gaston, duce d'Orléans, tînărul unchi al regelui, a deținut titlul iluzoriu de locțiitor general al regatului sub regență absolută.

În primul rînd, Ana de Austria a fost silită să continue războiul împotriva regelui Spaniei, Filip al IV-lea, fratele ei, pe care-l iubea. E greu de spus pentru ce anume se ducea acest război ; nu i se cerea Spaniei nimic, nici măcar Navarra, care ar fi trebuit să fie patrimoniul regilor Franței. Războiul începuse din anul 1635, pentru că fusese dorit de cardinalul de Richelieu, și e de crezut că acesta îl dorise pentru a se face necesar. Se aliase împotriva împăratului cu Suedia și cu ducele Bernhard de Saxa-Weimar, unul dintre acei generali pe care italienii îi numeau *condottieri*, adică dintre cei care-și vindeau trupele. A atacat și ramura austriaco-spaniolă în acele zece provincii pe care le numim în genere Flandra ; și împărțise cu olandezii, pe atunci aliații noștri, această Flandră pe care nu o cuceriseră cîtuși de puțin.

---

[1] Titlu dat unei demnități în Franța vechiului regim, ale cărei prerogative au variat foarte mult, pe vremea lui Ludovic al XIV-lea pairii fiind membri ai parlamentului și posedînd unele privilegii care-i apropiau de lorzi, în Anglia (n.t.).

Punctul de maximă gravitate al războiului se situa în zona Flandrei ; trupele spaniole au ieşit din provincia Hainaut în număr de douăzeci şi şase de mii de oameni, sub conducerea unui general experimentat, anume Francisco de Mello. Ele au pustiit frontierele provinciei Champagne ; au atacat cetatea Rocroi şi şi-au închipuit că vor pătrunde curînd pînă sub porţile Parisului, cum făcuseră cu opt ani înainte. Moartea lui Ludovic al XIII-lea, slăbiciunea unei minorităţi le-au reînsufleţit speranţele şi, cînd şi-au dat seama că nu li se opunea decît o armată inferioară ca număr, comandată de un tînăr de douăzeci şi unu de ani, speranţele lor s-au prefăcut în certitudine.

Tînărul acesta lipsit de experienţă, pe care-l dispreţuiau, era Louis de Bourbon, pe atunci duce d'Enghien, mai apoi cunoscut sub numele de Marele Condé [1]. Majoritatea marilor comandanţi au devenit mari treptat. Prinţul acesta se născuse general ; în el, arta războiului părea un instinct natural : în toată Europa numai el şi cu suedezul Torstenson posedau la douăzeci de ani acest geniu care se poate dispensa de experienţă [2].

---

[1] *Louis II de Bourbon, prinţ de Condé*, supranumit *Marele Condé* (1621—1686) ; a purtat în timpul vieţii tatălui său (Henri II de Bourbon, prinţ de Condé, 1588—1646), titlul de duce d'Enghien. A fost cel mai mare comandant militar al Franţei în secolul al XVII-lea. Curajos, orgolios şi instabil, a dus o politică oscilantă şi extremistă în timpul Frondei, pe care a susţinut-o totdeauna cu succes în confruntările militare, dar pe care a dus-o la destrămare datorită spiritului său individualist şi violent, incapabil să speculeze marea popularitate de care s-a bucurat. E considerat expresia supremă a nobilimii de stil vechi, care avea să-şi piardă influenţa şi posibilităţile de acţiune datorită politicii implacabile a lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

[2] Torstenson fusese paj al lui Gustav-Adolf, în 1624. Regele, aflîndu-se pe punctul de a ataca un corp de lituanieni în Livonia şi neavînd pe lîngă sine nici un aghiotant, l-a trimis pe Torstenson să transmită ordinele unui ofiţer general, pentru a profita de o mişcare pe care voia să-l oblige pe inamic s-o execute ; Torstenson pleacă şi se întoarce. În timpul acesta, inamicul a

Odată cu ştirea morţii lui Ludovic al XIII-lea, duce d'Enghien primise ordinul de a nu risca nici o bătălie. Mareşalul d'Hospital, care-i fusese dat pentru a-l sfătui şi a-l îndruma, seconda cu circumspecţia sa aceste ordine timide. Prinţul nu s-a încrezut nici în mareşal, nici în curte ; singurul căruia i-a divulgat intenţiile a fost generalul său de brigadă, Gassion, un om demn de a fi consultat de el ; amîndoi l-au silit pe mareşal să considere că bătălia e necesară.

(19 mai 1643). E demn de remarcat că după ce a dispus totul de cu seară, în ajunul bătăliei, prinţul a adormit atît de adînc încît a trebuit să fie trezit pentru a începe lupta. Se povesteşte acelaşi lucru despre Alexandru. E firesc ca un tînăr, zdrobit de oboseala pe care o provoacă aranjarea unei zile atît de importante, să cadă mai apoi într-un somn adînc ; e tot atît de firesc ca un geniu făcut pentru războaie, acţionînd în perfectă linişte, să lase trupului îndeajuns calm pentru a dormi. Prinţul a cîştigat bătălia prin sine însuşi, printr-o aruncătură de privire care a surprins simultan pericolul şi soluţia, printr-o activitate de o perfectă limpezime care făcea să fie la timp în toate părţile. El fu acela care a atacat cu cavaleria infanteria spaniolă pînă atunci de neînvins, tot atît de puternică, de compactă şi de apreciată ca şi falanga de pe vremuri, şi care se deschidea cu o repeziciune pe care falanga nu o avea, pentru a lăsa să se descarce optsprezece tunuri pe care le închidea în mijlocul ei. Prinţul a înconjurat-o şi a atacat-o de trei ori. Îndată după izbîndă, el a oprit masacrul. Ofi-

schimbat direcţia marşului ; regele e cuprins de disperare gîndindu-se la ordinul pe care-l dase : „Sire, spune Torstenson, iertaţi-mă, dar văzînd că duşmanii au executat mişcarea contrară am dat ordinul contrar". Regele nu a rostit nici o vorbă ; dar în cursul serii, pajul acesta slujind la masă, l-a invitat alături de el, i-a dat o slujbă în corpul de gardă, peste cincisprezece zile o companie, mai apoi un regiment. Torstenson a fost unul dintre cei mai mari comandanţi ai Europei (n.a.).

terii spanioli se aruncau în genunchi pentru a afla în jurul lui ocrotire împotriva furiei soldaților victorioși. Ducele d'Enghien s-a îngrijit să-i cruțe pe cît de mult o făcuse pentru a-i învinge.

Bătrînul conte de Fuentes, care comanda infanteria spaniolă, a murit rănit de lovituri. Aflînd acest lucru, Condé a spus că „ar fi vrut să moară ca el, în cazul că n-ar fi biruit".

Respectul pe care toți în Europa îl aveau pentru armatele spaniole a trecut de partea armatelor franceze, care, de o sută de ani, nu mai cîștigaseră o victorie atît de strălucită ; căci sîngeroasa zi de la Marignan, mai mult disputată decît cîștigată de Francisc I împotriva elveților, a fost deopotrivă opera bandelor negre germane și a trupelor franceze. Bătăliile de la Pavia și de la Saint-Quentin continuau să fie niște momente fatale pentru reputația Franței. Henric al IV-lea avusese nefericirea de a nu dobîndi izbînzi memorabile decît împotriva propriei sale națiuni. Sub Ludovic al XIII-lea, mareșalul de Guébriant avusese cîteva mici succese, dar mereu cumpănite de pierderi. În vremea aceea, marile bătălii care au zguduit statele și care rămîn pe veci în memoria oamenilor nu fuseseră date decît de Gustav-Adolf.

Ziua aceasta de la Rocroi a devenit ziua gloriei franceze și aceea a lui Condé. El a știut să învingă și să profite de victorie. Scrisorile sale adresate curții au decis asediul de la Thionville, pe care cardinalul de Richelieu nu îndrăznise să-l riște ; iar la întoarcerea curierilor săi, totul era pregătit pentru expediție.

Prințul de Condé a străbătut teritoriul inamic, a izbutit să înșele vigilența generalului Beck și a cucerit în cele din urmă cetatea Thionville (8 august 1643). De aici s-a dus în grabă să asedieze orașul Syrck și a pus stăpînire pe el. I-a obligat pe germani să treacă înapoi

Odată cu ştirea morţii lui Ludovic al XIII-lea, duce d'Enghien primise ordinul de a nu risca nici o bătălie. Mareşalul d'Hospital, care-i fusese dat pentru a-l sfătui şi a-l îndruma, seconda cu circumspecţia sa aceste ordine timide. Prinţul nu s-a încrezut nici în mareşal, nici în curte ; singurul căruia i-a divulgat intenţiile a fost generalul său de brigadă, Gassion, un om demn de a fi consultat de el ; amîndoi l-au silit pe mareşal să considere că bătălia e necesară.

(19 mai 1643). E demn de remarcat că după ce a dispus totul de cu seară, în ajunul bătăliei, prinţul a adormit atît de adînc încît a trebuit să fie trezit pentru a începe lupta. Se povesteşte acelaşi lucru despre Alexandru. E firesc ca un tînăr, zdrobit de oboseala pe care o provoacă aranjarea unei zile atît de importante, să cadă mai apoi într-un somn adînc ; e tot atît de firesc ca un geniu făcut pentru războaie, acţionînd în perfectă linişte, să lase trupului îndeajuns calm pentru a dormi. Prinţul a cîştigat bătălia prin sine însuşi, printr-o aruncătură de privire care a surprins simultan pericolul şi soluţia, printr-o activitate de o perfectă limpezime care făcea să fie la timp în toate părţile. El fu acela care a atacat cu cavaleria infanteria spaniolă pînă atunci de neînvins, tot atît de puternică, de compactă şi de apreciată ca şi falanga de pe vremuri, şi care se deschidea cu o repeziciune pe care falanga nu o avea, pentru a lăsa să se descarce optsprezece tunuri pe care le închidea în mijlocul ei. Prinţul a înconjurat-o şi a atacat-o de trei ori. Îndată după izbîndă, el a oprit masacrul. Ofi-

schimbat direcţia marşului ; regele e cuprins de disperare gîndindu-se la ordinul pe care-l dase : „Sire, spune Torstenson, iertaţi-mă, dar văzînd că duşmanii au executat mişcarea contrară am dat ordinul contrar". Regele nu a rostit nici o vorbă ; dar în cursul serii, pajul acesta slujind la masă, l-a invitat alături de el, i-a dat o slujbă în corpul de gardă, peste cincisprezece zile o companie, mai apoi un regiment. Torstenson a fost unul dintre cei mai mari comandanţi ai Europei (n.a.).

terii spanioli se aruncau în genunchi pentru a afla în jurul lui ocrotire împotriva furiei soldaților victorioși. Ducele d'Enghien s-a îngrijit să-i cruțe pe cît de mult o făcuse pentru a-i învinge.

Bătrînul conte de Fuentes, care comanda infanteria spaniolă, a murit rănit de lovituri. Aflînd acest lucru, Condé a spus că „ar fi vrut să moară ca el, în cazul că n-ar fi biruit".

Respectul pe care toți în Europa îl aveau pentru armatele spaniole a trecut de partea armatelor franceze, care, de o sută de ani, nu mai cîștigaseră o victorie atît de strălucită ; căci sîngeroasa zi de la Marignan, mai mult disputată decît cîștigată de Francisc I împotriva elveților, a fost deopotrivă opera bandelor negre germane și a trupelor franceze. Bătăliile de la Pavia și de la Saint-Quentin continuau să fie niște momente fatale pentru reputația Franței. Henric al IV-lea avusese nefericirea de a nu dobîndi izbînzi memorabile decît împotriva propriei sale națiuni. Sub Ludovic al XIII-lea, mareșalul de Guébriant avusese cîteva mici succese, dar mereu cumpănite de pierderi. În vremea aceea, marile bătălii care au zguduit statele și care rămîn pe veci în memoria oamenilor nu fuseseră date decît de Gustav-Adolf.

Ziua aceasta de la Rocroi a devenit ziua gloriei franceze și aceea a lui Condé. El a știut să învingă și să profite de victorie. Scrisorile sale adresate curții au decis asediul de la Thionville, pe care cardinalul de Richelieu nu îndrăznise să-l riște ; iar la întoarcerea curierilor săi, totul era pregătit pentru expediție.

Prințul de Condé a străbătut teritoriul inamic, a izbutit să înșele vigilența generalului Beck și a cucerit în cele din urmă cetatea Thionville (8 august 1643). De aici s-a dus în grabă să asedieze orașul Syrck și a pus stăpînire pe el. I-a obligat pe germani să treacă înapoi

ducele Leopold, fratele împăratului Ferdinand al III-lea, asedia orașul Lens în provincia Artois. Condé, redat trupelor sale, care sub conducerea lui fuseseră totdeauna biruitoare, le-a îndreptat direct asupra arhiducelui. Era pentru a treia oară că dădea o bătălie în inferioritate numerică. El le-a spus soldaților săi doar aceste cuvinte : „Prieteni, amintiți-vă de Rocroi, de Fribourg și de Nordlingen".

(10 august 1648). El însuși l-a despresurat pe mareșalul de Grammont care ceda împreună cu aripa stîngă ; l-a făcut prizonier pe generalul Beck. Arhiducele s-a salvat cu greutate împreună cu contele de Fuensaldagne. Imperialii și spaniolii, care alcătuiau această armată, au fost împrăștiați ; au pierdut mai bine de o sută de drapele și treizeci și opt de tunuri, ceea ce pe atunci era un număr considerabil. Li s-au făcut cinci mii de prizonieri, le-au fost omorîți trei mii de oameni ; restul a dezertat și arhiducele a rămas fără armată.

Cei care vor să se informeze cu adevărat pot observa că de la întemeierea monarhiei, francezii nu au cîștigat niciodată în șir atît de multe bătălii și atît de glorioase datorită conducerii și curajului.

(Iulie 1644). În timp ce prințul de Condé își socotea astfel anii tinereții prin victorii, iar ducele de Orléans, fratele lui Ludovic al XIII-lea, întărise și el reputația unui fiu al lui Henric al IV-lea și cea a Franței prin cucerirea cetății Gravelines (noiembrie 1644), a orașelor Courtrai și Mardick, vicontele de Turenne cucerise cetatea Landau ; îi gonise pe spanioli din Trier și îl restabilise acolo pe elector.

(Noiembrie 1647). Prințul de Condé a cîștigat împreună cu suedezii bătălia de la Lavingen, cea de la Sommerhausen și l-a silit pe ducele Bavariei să-și părăsească statele la vîrsta de aproape optzeci de ani (1645). Contele

d'Harcourt [1] a cucerit orașul Balaguer și i-a bătut pe spanioli, care, în Italia, au pierdut Porto-Longone (1646). Douăzeci de vase și douăzeci de galere ale Franței, care alcătuiau aproape întreaga flotă construită de Richelieu, au înfrînt flota spaniolă pe coastele Italiei.

Și aceasta n-a fost totul ; armatele franceze au mai invadat și Lorena, atacîndu-l pe ducele Carol al IV-lea, prinț războinic, dar inconstant, imprudent și nenorocos, care s-a văzut în același timp deposedat de statul său de către Franța și făcut prizonier de spanioli (mai 1644). Aliații Franței exercitau presiuni asupra puterii austriece la sud și la nord. Ducele d'Albuquerque, general al portughezilor, a cîștigat împotriva spaniolilor bătălia de la Badajos (martie 1645). Torstenson i-a înfrînt pe imperiali în apropiere de Tabor, și a cîștigat o izbîndă completă. Prințul de Orania, în fruntea olandezilor, a pătruns pînă în Brabant.

Regele Spaniei, bătut în toate părțile, vedea provinciile Roussillon și Catalonia căzînd în mîinile francezilor. Neapole, revoltat împotriva lui, se preda ducelui de Guise, cel din urmă prinț din această ramură a unei familii atît de fecunde în oameni iluștri și redutabili. Acesta însă a fost considerat doar un aventurier îndrăzneț pentru că n-a izbutit niciodată nimic, s-a ales cel puțin cu gloria de a fi ajuns la Neapole singur, într-o barcă, în mijlocul flotei spaniole, și de a fi apărat orașul ajutat numai de propriul său curaj.

Văzînd atîtea nenorociri abătîndu-se asupra casei de Austria, atîtea victorii acumulate de francezi, urmate de succese ale aliaților lor, am putea crede că Viena și

[1] *Henri de Lorraine, conte d'Harcourt* (1601—1666), general francez, și-a început cariera în marină, unde a ocupat diferite posturi de comandă pînă în 1639, apoi este în fruntea trupelor franceze în Piemont. Devine vice-rege ale Cataloniei (1644), dar eșuează la asediul Leridei (1646). Trece de partea Frondei, pentru a deveni mai tîrziu guvernator al provinciei Anjou (n.t.).

Madridul nu aşteptau altceva decît clipa de a-şi deschide porţile şi că regele Spaniei rămăsese aproape fără state. Cu toate acestea, cinci ani de glorie, abia străbătuţi de unele eşecuri, nu au adus decît foarte puţine avantaje reale ; mult sînge vărsat şi nici o schimbare. Dacă s-a produs vreuna, aceasta s-a întîmplat în ceea ce priveşte Franţa, care ajunsese la ruină în mijlocul acestor prosperităţi aparente.

CAPITOLUL AL IV-LEA

RĂZBOI CIVIL

Regina Ana de Austria, regentă absolută, făcuse din cardinalul Mazarin [1] stăpînul Franţei şi al său. Mazarin avea asupra ei acea stăpînire pe care un om abil ştie s-o dobîndească asupra unei femei născută îndeajuns de

[1] *Jules Mazarin* (1602—1661), om de stat francez de origine italiană ; s-a afirmat în tinereţe ca diplomat şi negociator în slujba papei Urban al VIII-lea. Apropiindu-se de Richelieu, el susţine politica acestuia faţă de Roma, apoi intră de-a dreptul în serviciul Franţei (1640), ajunge cardinal (1641) şi ministru de stat, pentru ca puţin mai tîrziu, în ciuda faptului că era străin, să devină principalul ministru al regentei Ana de Austria (cu care se bănuieşte a fi fost căsătorit în secret). A exercitat o tutelă părintească asupra micului Ludovic al XIV-lea, pregătindu-l voit pentru guvernarea personală şi oferindu-i exemplul unei conduceri despotice, cu mari rezultate pe planul politicii externe şi al înlăturării anarhiei interne pe care o impunea Fronda. Detestat de cercurile curţii, care vedeau în el un uzurpator odios, Mazarin a îndeplinit un mare rol pozitiv în încheierea păcii de la Westfalia. A fost un colecţionar şi un bibliofil avizat şi, după ce şi-a căpătuit numeroasele rude, i-a lăsat regelui prin testament preţioasele sale colecţii, în care îşi plasase o parte din uriaşa avere. Cedînd opiniei publice, Ludovic al XIV-lea a refuzat această moştenire, dar a intrat totuşi în posesia ei, prin mijlocirea unor tranzacţii cu ceilalţi erezi (n.t.).

slabă pentru a fi dominată și destul de fermă pentru a persista în alegerea ei.

În unele memorii din acea vreme se poate citi că regina nu i-a acordat încrederea lui Mazarin decît în lipsa lui Potier, episcop de Beauvais, pe care inițial și-l alesese ca ministru. Episcopul acesta e înfățișat ca un ins incapabil ; e de crezut că așa era și că regina nu s-a servit de el decît un timp, ca de un fel de fantomă, ca să nu înspăimînte dintru început națiunea prin alegerea unui al doilea cardinal și a unui străin. Dar nu e de crezut că Potier și-ar fi început ministeriatul său vremelnic declarînd olandezilor „că trebuiau să treacă la catolicism dacă voiau să rămînă aliați cu Franța". Ar fi trebuit să facă aceeași propunere suedezilor. Aproape toți istoricii ne transmit această absurditate pentru că au citit-o în memoriile oamenilor de la curte și ale participanților la Frondă. În memoriile acestea se găsesc o mulțime de afirmații falsificate de pasiune sau relatate pe baza zvonurilor care au circulat în popor. Ceea ce e pueril nu trebuie citat, iar ceea ce e absurd nu poate fi crezut. E foarte verosimil ca în mintea reginei cardinalul să fi fost de multă vreme desemnat ministru, eventual de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea. Faptul nu mai poate fi pus la îndoială atunci cînd citim *Memoriile* lui La Porte, prim valet de cameră al Anei de Austria. Subalternii, martori a tot ceea ce e în interiorul unei curți, știu lucruri pe care parlamentele și șefii de partid înșiși le ignoră, sau doar le bănuiesc.

La început, Mazarin s-a folosit de puterea sa cu moderație. Ar trebui să fi trăit mult timp în preajma unui ministru pentru a-i putea zugrăvi caracterul, pentru a afirma cît curaj și cîtă slăbiciune avea în suflet, pînă la ce punct era un om prudent sau șiret. De aceea, fără a voi să ghicim ce era Mazarin, să spunem doar ceea ce a făcut. La începutul măririi sale, el a afectat o simplitate egală cu mîndria pe care a etalat-o Riche-

lieu. Fără să se întovărășească de gărzi și să se deplaseze cu un fast regal, el a avut inițial o ținută mai modestă ; oriunde predecesorul său vădise o mîndrie inflexibilă, el s-a purtat cu afabilitate și chiar cu lipsă de energie. Regina voia ca regența și persoana sa să fie iubite atît de curte cît și de popor, și a reușit acest lucru. Gaston, duce d'Orléans, fratele lui Ludovic al XIII-lea, precum și prințul de Condé, sprijineau puterea ei și se întreceau doar în a sluji statul.

Pentru a susține războiul împotriva Spaniei și a împăratului era nevoie de impozite. În Franța, de la moartea marelui Henric al IV-lea, finanțele erau tot atît de rău administrate ca și în Spania și în Germania. Perceperea impozitelor devenise un haos, ignoranța extremă, tîlhăria la culme ; numai că tîlhăria aceasta nu se exercita asupra unor domenii atît de considerabile ca azi. Statul era de opt ori mai puțin îndatorat ; nu existau armate de două sute de mii de oameni de tocmit, nici de plătit subsidii imense și nici războaie maritime de susținut. În primii ani ai regenței, veniturile statului se ridicau la vreo șaptezeci și cinci de mii de livre din vremea aceea. Era îndeajuns dacă ministerul ar fi făcut economie : dar în 1646 și în 1647 a fost nevoie de noi ajutoare. În acel moment supraintendentul era un țăran originar din Siena, pe nume Particelli Emeri, un om cu suflet mai josnic chiar decît originea și ale cărui fast și destrăbălări indignau națiunea. Omul acesta născocea resurse oneroase și ridicole. El a creat funcțiile de controlori ai vreascurilor, de jurați vînzători de fîn, de consilieri regali vînzători ambulanți de vin ; el a vîndut diplome de noblețe. Rentele primăriei din Paris nu se urcau în acea vreme decît la cifra de în jur de unsprezece milioane. Au fost reduse unele porțiuni rentierilor, au fost sporite drepturile de vamă ; au fost create unele posturi de maeștri ai petițiilor ; au fost reținute sub

formă de garanții magistraților vreo optzeci de mii de scuzi.

E ușor să înțelegem cît de revoltați erau oamenii pe doi italieni, veniți ambii în Franța fără nici o avere, îmbogățiți pe seama națiunii și care erau atît de vulnerabili. Parlamentul din Paris, maeștrii jalbelor [1], rentierii s-au revoltat. În zadar Mazarin i-a luat supraintendența confidentului său Emeri și l-a exilat pe una din proprietățile acestuia : lumea era indignată chiar de faptul că Particelli ajunsese să aibă proprietăți funciare în Franța, și ura s-a îndreptat și asupra cardinalului Mazarin, deși, chiar în acel moment, el ducea la îndeplinire o mare acțiune, pacea de la Münster : căci trebuie observat că atît tratatul acesta faimos cît și baricadele datează din același an, 1648.

Războaiele civile au început la Paris, așa cum începuseră și la Londra, pentru niște mici sume de bani.

(1647). Fiind însărcinat să verifice edictele acestor taxe, parlamentul din Paris s-a opus cu vigoare noilor edicte ; a cîștigat încrederea poporului prin felul în care s-a opus sistematic ministerului.

Lucrurile n-au început chiar printr-o revoltă ; spiritele s-au iritat și au prins curaj doar treptat. Poporul de jos poate de la început să recurgă la arme și să-și aleagă un conducător, așa cum s-a întîmplat la Neapole: dar magistrații, oamenii de stat procedează cu mai multă chibzuință și încep prin a respecta buna-cuviință, pe cît o poate îngădui spiritul de partid.

Cardinalul Mazarin crezuse că, divizînd cu abilitate magistratura, va preveni orice tulburare ; numai că suplеței sale i-a fost opusă inflexibilitatea. El a retras patru ani de garanții tuturor curților superioare, redîndu-le așa-zisa *paulette*, adică scutindu-le de plata taxei inventate de Paulet, sub domnia lui Henric al IV-lea,

[1] Magistrați însărcinați direct de rege cu primirea petițiilor, reclamațiilor, și care avizau în vederea judecării (n.t.).

pentru a-şi asigura proprietatea slujbelor. Această retragere nu constituia o lezare, ci o menţinere a ei în favoarea parlamentului în răstimp de patru ani, cu scopul de a-l dezarma prin acest avantaj. Parlamentul a respins această favoare care-l expunea reproşului de a fi preferat propriul său interes interesului altor corpuri (1648). Cu toate acestea, a dat hotărîrea de unire cu celelalte curţi de justiţie. Mazarin, care n-a ştiut niciodată să pronunţe corect limba franceză, a spus că această hotărîre de *ognon* atenta la dreptul guvernului şi a făcut-o să fie casată de consiliu, dar acest simplu cuvînt, *ognon* [1], l-a făcut să devină ridicul ; şi cum nimeni nu cedează faţă de un lucru pe care-l disprețuieşte, parlamentul a devenit şi mai întreprinzător.

A cerut deschis să fie revocaţi toţi intendenţii, priviţi de popor ca nişte escroci, şi să fie abolită acea magistratură de tip nou, instituită sub Ludovic al XIII-lea fără formalităţile obişnuite ; asta însemna să facă plăcere naţiunii şi, în egală măsură, să irite curtea. Parlamentul voia ca, în conformitate cu vechile legi, nici un cetăţean să nu fie aruncat în închisoare fără ca judecătorii săi firești să nu fi fost încunoştinţaţi în următoarele douăzeci şi patru de ore ; şi nimic nu părea mai drept.

Parlamentul a făcut şi mai mult ; printr-o hotărîre, el a abolit pe intendenţi, dînd un ordin procurorilor regali din resortul său de a porni cercetări împotriva lor.

În felul acesta, ura împotriva ministrului, sprijinită de dragostea faţă de binele public, ameninţa curtea cu o revoluţie. Regina a cedat ; ea s-a oferit să caseze pe intendenţi şi a cerut să-i fie lăsaţi doar trei : a fost refuzată.

---

[1] Mazarin a vrut să spună *union* (unire), dar a pronunţat *ognon*, ceea ce pare o stîlcire a substantivului *oignon*, avînd mai multe înţelesuri, dar toate cu nuanţă comică în context (n.t.).

(20 august 1648). În timp ce începeau să se producă aceste tulburări, prințul de Condé a cîștigat vestita victorie de la Lens, care a constituit o culme a gloriei sale. Regele, care pe atunci nu avea decît zece ani, a exclamat: *Parlamentul se va supăra.* Cuvintele acestea arătau îndeajuns faptul că la curte parlamentul din Paris era considerat o simplă adunare de rebeli.

Cardinalul precum și oamenii lui de la curte nu-l numeau altfel. Cu cît parlamentarii se plîngeau că sînt tratați ca niște rebeli, cu atît rezistența lor creștea.

Regina și cardinalul s-au hotărît să aresteze pe trei dintre cei mai încăpățînați magistrați ai parlamentului, Novion Blancménil, președinte numit cu tocă, Charton, președintele unei camere de anchetă, și Broussel, fost consilier-notar al marii camere.

Aceștia nu erau conducătorii partidului, ci instrumentele șefilor. Charton, om foarte mărginit, era cunoscut sub porecla de președintele *Spun asta,* pentru că își începea și își încheia avizele cu aceste cuvinte. Broussel nu era stimabil decît prin părul său alb, prin ura față de minister și reputația de a-și ridica totdeauna glasul împotriva curții, indiferent despre ce era vorba. Confrații săi făceau puțin caz de el, dar oamenii de jos îl idolatrizau.

În loc să-i aresteze pe tăcute în liniștea nopții, cardinalul și-a închipuit că se va impune poporului punînd să fie arestați în plină zi, în timp ce în catedrala Notre-Dame se intona un *Te Deum* pentru victoria de la Lens, iar elveții camerei aduceau în biserică șaptezeci și trei de drapele capturate de la inamic. Tocmai acest fapt a fost cauza subversiunii regatului. Charton a izbutit să scape; Blancménil a fost arestat fără greutate; nu același lucru s-a întîmplat cu Broussel. O bătrînă servitoare singură, văzînd că stăpînul ei este aruncat într-o căruță de către Comminges, locotenent al gărzilor de corp, asmute poporul; căruța e înconjurată și făcută

praf ; gărzile franceze sar în ajutor. Prizonierul este dus în direcţia Sédan. Ridicarea lui, departe de a intimida poporul, îl irită şi-l face mai îndrăzneţ. Prăvăliile se închid, oamenii întind lanţuri groase de fier care se aflau pe atunci la intrarea străzilor principale, fac mai multe baricade, patru sute de mii de voci strigă : *Libertate* şi Broussel !

E greu să pui de acord toate amănuntele redate de cardinalul de Retz [1], de doamna de Motteville, de procurorul general Talon şi de atîţia alţii ; dar toţi concordă asupra principalelor puncte. În cursul nopţii care a urmat răzmeriţei, regina a adus vreo două mii de oameni din trupele cantonate la cîteva leghe de Paris, pentru a susţine casa regelui. Cancelarul Séguier se şi dusese la parlament, pentru a casa toate hotărîrile, ba chiar, după cîte se spunea, pentru a pune sub interdicţie acest corp. Numai că încă din timpul nopţii, revoltaţii se adunaseră la prelatul ajutor al oraşului Paris, atît de cunoscut sub numele de cardinalul de Retz şi totul era aranjat pentru a înarma populaţia oraşului. Poporul opreşte trăsura cancelarului şi o răstoarnă. Acesta abia izbuteşte să fugă împreună cu fiica ducesei de Sully care, împotriva propriei lui voinţe, ţinuse să-l întovărăşească ; s-a refugiat în dezordine în palatul Luines, urmărit îndeaproape şi insultat de poporul de jos (27 august 1648). Locţiitorul civil vine să-l ia în

[1] *Jean-François Paul de Gondi, cardinal de Retz* (1613—1679), om politic francez, dintr-o familie italiană instalată în Franţa. A intrat în cariera ecleziastică fără o deosebită vocaţie religioasă şi a ajuns coadjutor al arhiepiscopului de Paris, apoi cardinal. Adversar înverşunat al lui Mazarin, al cărui loc se spune că-l rîvnea, Retz a fost unul din capii Frondei şi cea mai ilustră victimă a regimului de stabilitate introdus de Ludovic al XIV-lea. În 1662 s-a retras din funcţie şi a murit ca stareţ al mînăstirii Saint-Denis. A lăsat o serie de *Memorii* apărute în 1717, o capodoperă a genului şi unul dintre cele mai importante documente asupra minorităţii şi primei părţi a domniei lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

trăsura sa şi-l duce la Palatul Regal, escortat de două companii de elveţieni şi de un pîlc de jandarmi ; poporul trage în ei, cîţiva cad morţi ; ducesa de Sully e rănită la braţ. Într-o clipită, sînt înălţate două sute de baricade, întinzîndu-se pînă la Palatul Regal. Văzînd că au căzut cîţiva dintre ai lor, toţi soldaţii dau înapoi şi se uită la ceea ce făceau locuitorii oraşului. Membrii parlamentului, grupaţi, se duc pe jos la regină, străbătînd baricadele care sînt coborîte în faţa lor, şi cer din nou să fie eliberaţi parlamentarii ţinuţi prizonieri. Regina se vede silită să-i predea şi, prin însuşi acest fapt, îi îndeamnă pe rebeli la noi acţiuni jignitoare.

Cardinalul de Retz se laudă că el singur ar fi înarmat întreg Parisul în ziua aceea, care a fost numită a *baricadelor* şi care era a doua de acest gen. Omul acesta ieşit din comun este primul episcop care în Franţa a făcut un război civil fără a avea drept pretext religia. S-a zugrăvit pe sine în *Memoriile* sale, scrie cu un suflu de măreţie, cu o impetuozitate de geniu, şi o inegalitate care constituie imaginea purtării sale. Era un bărbat care, din mijlocul desfrîului şi avînd încă de suferit urmările infame pe care le purta cu sine, ţinea predici poporului şi se făcea idolatrizat de acesta. Omul respira rebeliunea şi comploturile ; la douăzeci şi trei de ani fusese sufletul unei conspiraţii împotriva vieţii lui Richelieu ; a fost autorul baricadelor ; a determinat ca parlamentul să se vîre în conspiraţii, iar poporul să se răzvrătească. Vanitatea lui extremă îl făcea să pună la cale crime pline de îndrăzneală ca să se vorbească de ele. Tot vanitatea îl făcea să repete întruna : Sînt dintr-o familie din Florenţa tot atît de veche ca aceea a celor mai mari principi ; el, ai cărui strămoşi fuseseră negustori, ca ai atîtor compatrioţi de ai săi.

Ceea ce pare surprinzător e faptul că parlamentul, antrenat de el, a ridicat steagul împotriva curţii, înainte chiar de a fi sprijinit de vreun prinţ.

Acest corp era de multă vreme privit foarte diferit de curte şi de popor. Dacă ar fi să credem ce spuneau toţi miniştrii şi curtea, parlamentul din Paris era o curte de justiţie instituită pentru a judeca procesele cetăţenilor : el deţinea această prerogativă doar din voinţa regilor ; asupra celorlalte parlamente ale regatului nu avea altă preeminenţă decît aceea a vechimii şi a unui resort mai amplu ; era curtea pairilor doar pentru că această curte rezida la Paris ; nu avea mai mult decît alt corp dreptul de a face critici, iar dreptul acesta era o simplă favoare : parlamentul din Paris succedase acelor parlamente care pe vremuri reprezentau naţiunea franceză ; numai că de la aceste foste vechi adunări nu avea decît numele ; iar drept probă incontestabilă, e că de fapt stările generale se substituiseră adunărilor naţiunii, şi parlamentul din Paris nu mai semăna cu parlamentele ţinute de primii noştri regi, aşa cum un consul din Smyrna sau din Alep nu seamănă cu un consul roman.

Această simplă eroare de nume constituia pretextul pretenţiilor ambiţioase ale unei grupări de oameni care, prin faptul că îşi cumpăraseră slujbele de magistraţi, se considerau că ţin locul cuceritorilor Galiei şi al seniorilor fiefurilor coroanei. În toate vremurile, acest corp abuzase de puterea pe care şi-o arogă în mod necesar un prim tribunal care-şi are mereu sediul într-o capitală. Parlamentul din Paris îndrăznise să dea o hotărîre împotriva lui Carol al VII-lea şi să-l exileze din regat ; intentase un proces de crimă împotriva lui Henric al III-lea [1] : în toate vremurile rezistase, pe cît putuse, suveranilor săi ; iar în timpul minorităţii lui Ludovic al XIV-lea, sub guvernarea cea mai blîndă şi sub cea mai indulgentă dintre regine, voise să facă război civil prinţului său, după exemplul parlamentului din Anglia care îşi ţinea pe atunci regele prizonier şi

[1] A se vedea *Istoria parlamentului*, cap. XXX (n.a.).

care-i va și tăia capul. Iată ce se spunea și se gîndea în cadrul cabinetului de miniștri.

Numai că cetățenii Parisului, și tot ceea ce ținea de magistratură, vedeau în parlament un corp august, care împărțise dreptatea cu o respectabilă integritate, care nu iubea decît binele statului și îl iubea cu riscul propriei sale sorți ; care-și mărginea ambiția la gloria de a reprima ambiția favoriților și care mergea cu un pas egal între rege și popor ; și căruia, fără să-i fie examinată originea drepturilor și puterii sale, i se atribuiau drepturile cele mai sacre și puterea cea mai incontestabilă ; cînd lumea îl vedea susținînd cauza poporului împotriva miniștrilor detestați, era numit *părintele statului ;* și nu se făcea aproape nici o diferență între dreptul care dă regilor coroana și cel care dădea parlamentului puterea de a modera voința regelui.

Între aceste două extremități, era cu neputință de găsit o cale dreaptă de mijloc ; căci, în cele din urmă, singura lege cu adevărat recunoscută era aceea a circumstanțelor și a momentului. Sub o guvernare puternică, parlamentul nu mai era nimic : sub un rege slab devenea totul ; și i se putea aplica ceea ce spune domnul de Guémené, atunci cînd sub Ludovic al XIII-lea această instituție s-a plîns că a fost precedată de deputații nobilimii : „Domnilor, o să vă luați din plin revanșa în timpul minorității".

Nu vrem să repetăm aici tot ceea ce s-a scris despre aceste tulburări și să copiem cărți pentru a pune cititorului sub ochi o sumă de amănunte pe atunci atît de prețioase și de importante, dar astăzi aproape uitate ; dar trebuie să vorbim despre ceea ce caracterizează spiritul națiunii, și mai puțin despre ceea ce ține de toate războaiele civile în raport cu ceea ce îl deosebește pe cel al Frondei.

Tulburările au fost inițiate de două puteri instituite în societate doar pentru menținerea păcii, un arhiepiscop

și un parlament al Parisului, încît poporul a socotit că toate violențele sale sînt justificate. Regina nu putea să apară în public fără a fi insultată, lumea îi zicea *doamna Ana ;* și dacă se adăuga la aceasta vreun titlu era numai spre oprobriul ei. Poporul îi reproșa cu mînie că sacrifică statul în favoarea prieteniei sale pentru Mazarin ; dar cel mai intolerabil lucru era că, de pretutindeni, regina auzea cîntece și vodeviluri, monumente de batjocură și de răutate care păreau compuse ca să eternizeze îndoiala pe care lumea o întreținea despre virtutea ei. Doamna de Motteville afirmă, cu nobila și sincera ei naivitate, că „insolențele acestea o îngrozeau pe regină și că parizienii înșelați îi trezeau milă".

(6 ianuarie 1649). Regina fugi din Paris împreună cu copiii ei, cu ministrul, cu ducele d'Orléans, fratele lui Ludovic al XIII-lea, cu Marele Condé însuși, și se duse la Saint-Germain unde aproape întreaga curte s-a culcat în condiții de mizerie. Regina a fost silită să amaneteze la cămătari diamantele coroanei.

Regelui i-a lipsit adeseori strictul necesar. Pajii săi de cameră au fost concediați pentru că nu se găsea cu ce să-i hrănească. Tocmai în acel moment, mătușa lui Ludovic al XIV-lea, fiica lui Henric cel Mare, soția regelui Angliei [1], refugiată la Paris, se afla la limita mizeriei, iar fata ei [2], ulterior măritată cu fratele lui Ludovic al XIV-lea, rămînea în pat, neavînd cu ce să se încălzească, fără ca populația Parisului, îmbătată de violențele

[1] *Henriette-Marie de Bourbon,* fiica regelui Henric al IV-lea și a Mariei de Medicis. S-a căsătorit cu regele Carol I al Angliei, pe care l-a văzut detronat și decapitat în timpul revoluției engleze. Și-a găsit refugiu la curtea lui Ludovic al XIV-lea, a cărui mătușă era. După toate mărturiile contemporane, moștenise în cel mai înalt grad calitățile tatălui ei. A fost sora lui Gaston d'Orléans, unul din fruntașii Frondei, a regelui Ludovic al XIII-lea și a Elizabetei, regina Spaniei. A murit în 1669 (n.t.).

[2] *Henrieta de Anglia,* fiica lui Carol I, regele Angliei, și a Henriettei-Marie de Bourbon, s-a refugiat la curtea franceză odată cu detronarea tatălui ei ; s-a căsătorit cu Philippe de Bourbon

proprii, să fi dat măcar atenţie nenorocirilor prin care treceau atîtea persoane din familia regală.

Ana de Austria, care era lăudată pentru inteligenţa, graţiile, pentru bunătatea ei, fusese în Franţa aproape totdeauna nefericită. Multă vreme tratată ca o criminală de către soţul ei, persecutată de cardinalul de Richelieu, îşi văzuse actele confiscate de Val-de Grâce ; fusese silită să semneze în plin consiliu că era vinovată faţă de rege, soţul ei. Cînd l-a născut pe Ludovic al XIV-lea, acelaşi soţ nu voise s-o sărute, aşa cum era obiceiul, şi ofensa aceasta i-a ruinat sănătatea, fiind cît pe ce să-şi piardă viaţa. În sfîrşit, în cursul regenţei sale, după ce îi copleşise cu favoruri pe toţi cei care o imploraseră, se văzuse izgonită din capitală de către un popor nestatornic şi furios. Ea, împreună cu regina Angliei, cumnata ei, erau amîndouă un exemplu memorabil de revoluţiile pe care pot să le sufere capetele încoronate ; iar soacra sa, Maria de Medicis, fusese şi mai nefericită.

Cu lacrimile în ochi, regina insista pe lîngă prinţul de Condé să servească drept protector al regelui. Invingătorul de la Rocroi, de la Fribourg, de la Lens şi de la Nordlingen, nu a putut dezminţi atîtea servicii din trecut: a fost măgulit că va apăra o curte pe care o socotea ingrată, împotriva Frondei, care-i căuta sprijinul. Parlamentul a trebui să lupte împotriva Marelui Condé şi a îndrăznit să susţină războiul.

Ducele de Longueville [1], ducele de Beaufort [2], ducele

(Domnul), unicul frate al lui Ludovic al XIV-lea şi vărul ei primar. A murit în floarea vîrstei, în condiţii care au părut suspecte în 1670 (n.t.).

[1] *Henri II, duce de Longueville* (1595—1663), guvernator al Picardiei, apoi al Normandiei, adversar tenace al lui Richelieu, avea să devină şi al lui Mazarin, ilustrîndu-se ca unul dintre capii Frondei, alături de cea de a doua soţie a sa şi de cumnaţii săi, Marele Condé şi prinţul de Conti (n.t.).

[2] *François, duce de Beaufort* (1616—1669), s-a distins la asediile cetăţilor Corbie, Hesdin şi Arras. Spirit agitat de ambiţia de a conduce ţara, a fost un adversar al lui Richelieu, apoi a par-

de Bouillon[1], însufleţiţi de spiritul răzvrătit al coadjutorului şi avizi de ceva nou, se făleau edificîndu-şi măreţia pe ruinele statului şi, slujindu-se în scopuri personale de mişcările oarbe ale parlamentului, s-au pus în slujba prinţului de Conti[2], fratele Marelui Condé, care era tot atît de gelos pe mai vîrstnicul său frate pe cît era de neputincios să-l egaleze. În marea cameră fură numiţi generalii unei armate care nu exista. Fiecare şi-a fixat o taxă pentru a ridica trupe. Existau douăzeci de consilieri însărcinaţi cu slujbe noi create de cardinalul de Richelieu. Colegii lor, printr-o îngustime de spirit de care se face vinovată orice societate restrînsă, păreau a răzbuna pe pielea lor memoria lui Richelieu ; îi copleşeau cu insulte şi nu-i socoteau membri ai parlamentului : a fost nevoie ca fiecare să dea cîte cincisprezece mii de livre pentru cheltuielile războiului şi pentru a cumpăra toleranţa confraţilor lor.

Marea cameră, cea de anchete, cea de jalbe, camera de conturi, tribunalul impozitelor indirecte, care făcuseră atîta tărăboi împotriva unor biete impozite necesare şi, îndeosebi, împotriva sporirii tarifului, care nu se ridica decît la două sute de mii de livre, au furnizat o sumă de aproape zece milioane în moneda noastră

---

ticipat la Frondă, cîştigîndu-şi o mare popularitate în rîndul populaţiei pariziene care l-a poreclit „Regele halelor" (n.t.).

[1] *Frédéric-Maurice de La Tour d'Auvergne, duce de Bouillon* (1605—1652). Fratele lui Turenne. Iniţial ofiţer în armata olandeză ; prin căsătorie trece la catolicism şi intră în slujba Franţei, desfăşurînd o carieră sinuoasă, nu lipsită de succese, în ciuda participării sale la Frondă. E autorul unor *Memorii* (n.t.).

[2] *Armand de Bourbon, prinţ de Conti* (1629—1668). Fratele mai mic prin vîrstă, statură (era cocoşat) şi anvergură a spiritului al Marelui Condé. L-a urmat pe acesta şi pe cumnatul său, ducele de Longueville, în mai toate acţiunile politice, cu unele veleităţi de independenţă, dar mai ales cu unele fructuoase oportunisme care l-au dus la împăcarea cu curtea şi căsătoria sa cu o nepoată a lui Mazarin, duşmanul implacabil al partidului său (n.t.).

actuală, pentru subversiune împotriva patriei. Parlamentul a dat o hotărîre prin care s-a ordonat confiscarea tuturor banilor partizanilor curții. S-au luat cam un milion două sute de mii de livre în banii noștri. Printr-o hotărîre a parlamentului au fost mobilizați douăsprezece mii de oameni : fiecare poartă de trăsură a furnizat un om și un cal. Această trupă a fost numită *cavaleria porților de trăsură*. Coadjutorul poseda un regiment personal numit *regimentul Corintului*, pentru că era arhiepiscop titular de Corint.

Dacă n-ar fi fost numele regilor Franței, al Marelui Condé, al capitalei regatului, acest război al Frondei ar fi fost tot atît de ridicol ca acela al Barberinilor ; nimeni nu știa de ce se află sub arme. Prințul de Condé asedia o sută de mii de orășeni cu opt mii de soldați. Parizienii plecau la luptă, împodobiți cu pene și cu panglici ; evoluțiile lor erau subiect de glume pentru oamenii de meserie. De îndată ce întîlneau două sute de oameni din armata regală, o rupeau la fugă. Totul se transforma în batjocură ; regimentul Corintului fiind bătut de un mic grup de soldați, eșecul acesta a fost numit *premiera Corintienilor*.

Cei douăzeci de consilieri care furnizaseră fiecare cîte cincisprezece mii de livre au dobîndit doar onoarea de a fi numiți cei *cincisprezece-douăzeci*.

Ducele de Beaufort-Vendôme, nepotul lui Henric al IV-lea, idolul poporului, și instrumentul de care parlamentul se slujea pentru a-l răzvrăti, prinț popular, dar de o inteligență mărginită, era obiectul ironiilor publice atît din partea curții cît și a Frondei înseși. De cîte ori se pomenea de el, i se zicea *regele halelor*. Un glonț îi provocase o contuzie la un braț și ducele zicea că nu e decît o confuzie.

În *Memoriile* sale, ducesa de Nemours povestește că prințul de Condé i-a prezentat reginei un pitic cocoșat înarmat din cap pînă în picioare : „Iată-l, i-a spus el, pe

generalisimul armatei pariziene". Prin aceasta voia să-l desemneze pe fratele său, pe prinţul de Conti, care era într-adevăr cocoşat şi pe care parizienii şi-l aleseseră general. Cu toate acestea, acelaşi Condé a devenit ulterior general al aceloraşi trupe, iar doamna de Nemours adaugă că prinţul spunea că războiul acesta nu merita să fie scris decît în versuri burleşti. Îl mai numea şi războiul oalelor de noapte.

Trupele pariziene, care părăseau Parisul şi se întorceau totdeauna bătute, erau primite cu huiduieli şi hohote de rîs. Toate aceste mici eşecuri erau reparate doar cu cuplete şi epigrame. Cîrciumile şi celelalte locuri de desfrîu erau corturile în care se ţineau consiliile de război, în mijlocul glumelor, al cîntecelor şi al veseliei celei mai destrăbălate. Lipsa de respect era aşa de mare încît, într-o noapte, principalii ofiţeri ai Frondei, întîlnind nişte preoţi care duceau sfînta împărtăşanie unui individ presupus a fi Mazarin, i-au luat la goană cu latul săbiilor.

În sfîrşit, coadjutorul, arhiepiscop al Parisului, a fost văzut luînd loc la o şedinţă a parlamentului cu un pumnal în buzunar, ale cărui prăsele se puteau vedea, încît lumea striga : *Iată cartea de rugăciuni a arhiepiscopului nostru.*

Un herald a apărut la poarta Saint-Antoine, întovărăşit de un gentilom al camerei regelui, pentru a face cunoscute propunerile. Parlamentul n-a vrut să-l primească ; dar a admis să intre în marea cameră un trimis al arhiducelui Leopold care pe vremea aceea era în război împotriva Franţei.

În mijlocul tuturor acestor confuzii, nobilimea s-a adunat *in corpore* la mînăstirea Augustininilor, şi-a numit sindici, a început să ţină în mod public şedinţe regulate. S-a crezut că era pentru a reforma Franţa şi pentru a aduna stările generale ; a fost pentru un taburet pe care regina îl acordase doamnei de Pons ; poate că nici-

cînd n-a existat vreo dovadă mai sensibilă a superficialității de spirit pe care lumea o reproșa francezilor.

Discordiile civile care devastau Anglia, exact în aceeași vreme, ne îngăduie foarte bine să observăm caracterele celor două națiuni. Englezii puseseră în tulburările lor civile o îndîrjire melancolică și o violență calculată ; ei dădeau bătălii sîngeroase ; armele hotărau totul ; eșafoduri erau înălțate pentru cei învinși ; regele lor, prins în timp ce lupta, a fost dus în fața unei curți de justiție, a fost interogat în legătură cu abuzul ce i se reproșa că l-ar fi comis cu puterea ce o deținea, a fost condamnat să i se taie capul și a fost executat în fața poporului său, cu tot atîta ordine și formalități juridice, ca și cum ar fi fost condamnat un cetățean criminal, fără ca în mijlocul acestor îngrozitoare tulburări Londra să se fi resimțit o clipă de calamitățile care întovărășesc războaiele civile.

Francezii, dimpotrivă, se năpustesc în răzmeriță din capriciu și rîzînd : femeile erau în fruntea facțiunilor ; iubirea făcea și desfăcea comploturile. Ducesa de Longueville [1] l-a împins pe Turenne, de curînd numit mareșal al Franței, să revolte armata pe care acesta o comanda pentru rege.

Era aceeași armată pe care o alcătuise celebrul duce de Saxa-Weimar. După moartea ducelui de Weimar, ea era comandată de contele d'Erlach, dintr-o familie veche, originară din cantonul Berna. Contele d'Erlach a fost

[1] *Anne-Géneviève de Bourbon-Condé, ducesă de Longueville* (1619—1679), sora mai mare a Marelui Condé, căsătorită în 1642 cu ducele de Longueville. A fost o adversară înverșunată a lui Mazarin, amestecată în toate acțiunile Frondei, uneori și în cele mai romanești, atît prin legăturile de familie cît și prin prietenii ei, ducele de La Rochefoucauld, a cărui amantă a fost, cardinalul de Retz și mareșalul Turenne, care a iubit-o fără speranță. Împăcată în cele din urmă cu regele, s-a ținut departe de curte, iar după moartea fiului ei s-a retras la mînăstirea Port-Royal, arătînd simpatie jansenîștilor (n.t.).

acela care a dat această armată Franței, ceea ce i-a adus stăpînirea Alsaciei. Vicontele de Turenne a încercat să-i momească ; Alsacia ar fi fost pierdută pentru Ludovic al XIV-lea, dar contele a rămas de neclintit ; a făcut ca trupele weimariene să-și păstreze credința datorită jurămîntului prestat, ba a fost chiar însărcinat de cardinalul Mazarin să-l aresteze pe viconte. Acest om mare, necredincios atunci din slăbiciune, a fost silit să părăsească fugind armata al cărei general era, pentru a place unei femei care-și bătea joc de pasiunea sa ; din general al regelui Franței el a devenit locțiitor al lui don Esteva de Gamare, alături de care a fost înfrînt la Rethel de către mareșalul du Plessis-Praslin.

E cunoscut acel bilet al mareșalului d'Hocquincourt adresat ducesei de Montbazon : *Cetatea Péronne e a frumoasei frumoaselor.* Se cunosc versurile ducelui de la Rochefoucauld pentru ducesa de Longueville, atunci cînd, în bătălia de la Saint-Antoine, a primit un glonte de muschetă care l-a făcut să-și piardă pentru un timp vederea :

Pentru a-i merita inima, pentru a-i place ochilor ei frumoși

Am făcut război regilor ; l-aș fi făcut și zeilor.

În *Memoriile* Domnișoarei, se poate vedea o scrisoare a lui Gaston, duce d'Orléans, tatăl ei, a cărei adresă este : Doamnelor contese, generale de brigadă în armata fiicei mele împotriva lui Mazarin.

Războiul a luat sfîrșit și a reînceput de mai multe ori ; nimeni nu a rămas credincios unei singure tabere. Prințul de Condé, după ce a adus în Paris curtea triumfătoare, și-a îngăduit plăcerea de a o disprețui după ce o apărase ; și, găsind că nu i s-au dat recompense proporționate cu gloria și serviciile sale, a fost primul care l-a ridiculizat pe Mazarin, a bravat-o pe regină și a

insultat guvernul pe care-l disprețuia. După cîte se pretinde, i-a scris cardinalului: *All' illustrissimo, signor Facchino*[1]. Într-o zi i-a spus: *Adio, Marte*. L-a încurajat pe un marchiz de Jarsai să-i facă reginei o declarație de dragoste, și a considerat o prostie că aceasta a îndrăznit să se declare jignită. S-a aliat cu prințul de Conti, fratele său, și cu ducele de Longueville, care au părăsit partidul Frondei. Cabala ducelui de Beaufort a fost numită, la începutul regenței, cea a *importanților*; cea a lui Condé a fost numită *partidul micilor stăpîni*, pentru că voiau să devină stăpîni pe stat. Din toate aceste tulburări nu a mai rămas nici o urmă, cu excepția acestui nume de *mic stăpîn* care se aplică în clipa de față la tineretul înfumurat și prost crescut, precum și numele de *frondeuri* care se dă cenzorilor guvernului.

De ambele părți au fost întrebuințate metode pe cît de josnice pe atît de odioase. Joli, consilier la Chatelet, ulterior secretar al cardinalului de Retz, și-a făcut o tăietură la un braț și a pus să i se tragă un glonte în trăsură pentru a putea face să se creadă că oamenii curții au vrut să-l asasineze.

Cîteva zile mai tîrziu, pentru a diviza partidul prințului de Condé și al frondeurilor, și pentru a-i face să nu se mai poată împăca, s-au tras focuri de pușcă asupra trăsurilor Marelui Condé și a fost ucis unul din valeții săi, ceea ce s-a numit o *joliade renforcée*[2]. Cine a comis această bizară acțiune? Oare partidul cardinalului Mazarin? Mulți l-au bănuit pe el. Alții i-au acuzat, în plin parlament, pe cardinalul de Retz, pe ducele de Beaufort și pe bătrînul Broussel, și aceștia s-au putut dezvinovăți.

Toate partidele intrau în conflict, duceau tratative între ele, trădau pe rînd. Fiecare om important, sau care voia, să fie, pretindea să facă avere în dauna ruinei publice; iar binele public era pe buzele tuturor. Gaston era gelos pe

[1] Preailustrului domn Hamal (it.) (n.t.).
[2] O nostimadă și jumătate (n.t.).

gloria Marelui Condé şi pe încrederea de care se bucura Mazarin. Condé nu-i iubea şi nici nu-i stima. Coadjutorul arhiepiscopului de Paris voia să devină cardinal, fiind numit de regină, şi i-a devenit credincios acesteia pentru a dobîndi o demnitate străină, care nu conferea nici o autoritate, ci doar ceva ieşit din comun. Puterea prejudecăţii era pe atunci atît de mare încît prinţul de Conti, fratele Marelui Condé, voia să-şi pună peste coroana de prinţ o pălărie roşie[1]. Şi, tot în acele vremuri, puterea intrigilor era aşa de mare încît un abate de origine modestă şi fără nici un merit, pre nume La Rivière, se certa cu un prinţ pentru pălăria de cardinal. Nu au dobîndit-o nici unul nici celălalt; prinţul, pentru că în cele din urmă a ştiut s-o dispreţuiască; La Rivière, pentru că toată lumea îşi bătea joc de ambiţia sa; dar a obţinut-o coadjutorul, pentru că l-a părăsit pe prinţul de Condé resentimentelor reginei.

Aceste resentimente nu erau bazate decît pe mici certuri de interes între Marele Condé şi Mazarin. Nici o crimă de stat nu putea fi imputată lui Condé; cu toate acestea, a fost arestat în Palatul Luvru împreună cu fratele său, prinţul de Conti, şi cu cumnatul său, ducele de Longueville, fără nici o formalitate şi doar pentru faptul că Mazarin se temea de el (18 ianuarie 1650). De fapt, această acţiune era contrarie oricărei legi, dar legile nu erau cunoscute în nici unul dintre partide.

Pentru a pune mîna pe aceşti prinţi, cardinalul s-a folosit de un şiretlic pe care l-a numit politică. Frondeurii erau acuzaţi că au încercat să-l asasineze pe prinţul de Condé. Mazarin l-a făcut să creadă că e vorba de arestarea unuia dintre conjuraţi şi de a-i înşela pe frondeuri; că e vorba ca alteţa-sa să semneze ordinul către jandarmii de gardă să stea pregătiţi la Luvru. Marele Condé semnează el însuşi ordinul de detenţiune. Nicicînd nu a re-

[1] Însemn al demnităţii de cardinal (n.t.).

ieşit mai clar că adeseori politica constă în minciună, iar abilitatea în a-l descoperi pe mincinos.

În *Viaţa ducesei de Longueville* se poate citi că regina-mamă s-a retras în mica ei capelă în timp ce prinţii erau arestaţi, că l-a pus pe fiul ei regele, în vîrstă de unsprezece ani, să cadă în genunchi şi s-au rugat împreună lui Dumnezeu cu smerenie pentru succesul expediţiei. Că Mazarin ar fi procedat aşa ar fi fost o comicărie atroce. În cazul Anei de Austria era vorba doar de slăbiciune obişnuită femeilor. La ele, evlavia se îmbină cu dragostea, cu politica, ba chiar şi cu cruzimea. Femeile cu sufletul tare sînt pe deasupra acestor meschinării.

Prinţul de Condé ar fi putut guverna statul dacă ar fi ţinut să şi placă ; dar nu se mulţumea să fie admirat. Poporul din Paris, care înălţase baricade pentru un consilier-preot aproape imbecil, a fost cuprins de entuziasm atunci cînd apărătorul şi eroul Franţei a fost transportat în donjonul de la Vincennes.

Ceea ce demonstrează şi mai bine că evenimentele îi înşeală pe oameni a fost faptul că întemniţarea celor trei prinţi, care părea că va domoli faţiunile, a contribuit la a le exacerba din nou. Mama prinţului de Condé, exilată, a continuat să stea în Paris în ciuda curţii şi a depus o plîngere parlamentului (1650). Înfruntînd mii de pericole, soţia lui s-a refugiat în oraşul Bordeaux; ajutată de ducii de Bouillon şi de La Rochefoucauld[1], ea făcu să se răscoale oraşul şi dădu arme Spaniei.

Întreaga Franţă îl cerea din nou pe Marele Condé Dacă ar fi apărut atunci, curtea ar fi fost pierdută. Gourville, care, din simplu valet de cameră al ducelui de La

[1] *François VI, duce de La Rochefoucauld* (1613—1680), om politic şi moralist. Şi-a început cariera ca ostaş, pentru a intra apoi în tulburările politice, fiind un adversar al lui Richelieu şi, ulterior, unul dintre conducătorii Frondei. După eşecul acesteia, a renunţat la orice veleitate politică, concentrîndu-se asupra operei sale literare şi memorialistice, rod al unei viziuni sceptice şi întunecate asupra existenţei (n.t.).

Rochefoucauld, devenise un personaj de vază grație caracterului său îndrăzneț și prudent, a pus la cale un mijloc sigur de a-i elibera pe prinții închiși în acel moment la Vincennes. Unul dintre conjurați a făcut prostia de a se confesa unui preot partizan al Frondei. Nenorocitul acesta de preot l-a avertizat pe coadjutor, care în momentul acela era împotriva Marelui Condé. Acțiunea a dat greș prin revelarea confesiunii, atît de frecventă în războaiele civile.

În *Memoriile* consilierului de stat Lenet, om mai mult curios decît cunoscut, se vede în ce măsură, în vremurile acelea de libertate fără frîu, de tulburări, de nedreptăți, ba chiar și de impietăți, preoții continuau să aibă putere asupra spiritelor. El povestește că în Burgundia decanul Sfintei-Capele, partizan al prințului de Condé, i-a venit în ajutor punîndu-i pe toți predicatorii de amvon să vorbească în favoarea sa și să-i manevreze pe toți preoții grație confesiunilor.

Pentru a face cunoscute mai bine moravurile epocii, el afirmă că atunci cînd soția Marelui Condé s-a dus să se refugieze la Bordeaux, ducii de Bouillon și de La Rochefoucauld au întîmpinat-o în fruntea unei mulțimi de gentilomi care i-au strigat *Trăiască Condé,* adăugînd o vorbă obscenă pentru Mazarin, și au rugat-o să-și unească glasul cu al lor.

(13 februarie 1651). Un an mai tîrziu, aceiași frondeuri care-l vînduseră pe Marele Condé și pe prinți răzbunării timide a lui Mazarin au silit-o pe regină să deschidă închisorile și să-l izgonească din țară pe primul ei ministru. Mazarin s-a dus el însuși pînă la Hâvre unde erau deținuți; le-a redat libertatea și n-a fost primit de ei decît cu disprețul la care trebuia să se aștepte; după care s-a retras la Liége. Condé s-a întors la Paris în aclamațiile aceluiași popor care-l urîse atît de mult. Prezența lui a resuscitat intrigile, disensiunile și asasinatele.

Timp de cîțiva ani, regele a rămas pradă acestor combustii. Guvernul nu a luat decît hotărîri timide și nesigure: părea că are să se prăbușească, numai că revoltații au fost tot timpul dezbinați și acest lucru a salvat curtea. Coadjutorul, cînd prieten, cînd dușman al prințului de Condé, a stîrnit împotriva lui o parte a parlamentului și a poporului: în același timp a îndrăznit să o servească pe regină ținînd piept acestui prinț, dar a și insultat-o, forțînd-o să-l îndepărteze pe cardinalul Mazarin, care s-a retras la Köln. Grație unei contradicții prea obișnuite guvernărilor slabe, regina a fost silită să-i primească în același timp serviciile și ofensele și să-l numească în funcția de cardinal pe același coadjutor, autor al baricadelor, care obligase familia regală să părăsească Parisul și să-l asedieze.

CAPITOLUL AL V-LEA

CONTINUAREA RĂZBOAIELOR CIVILE PÎNĂ LA SFÎRȘITUL REBELIUNII ÎN 1653

În cele din urmă, prințul de Condé s-a hotărît să facă un război pe care ar fi trebuit să-l înceapă pe vremea Frondei, dacă ar fi vrut să devină stăpînul statului, sau pe care n-ar fi trebuit să-l ducă niciodată dacă ar fi fost un cetățean. Pleacă din Paris; se va duce să răscoale provinciile Guienne, Poitou și Anjou și să solicite împotriva Franței ajutorul spaniolilor, al căror cel mai teribil flagel fusese.

Cel mai caracteristic semn al pasiunilor din acea vreme și al dereglării care determina toate acțiunile a fost ceea ce s-a întîmplat atunci prințului Condé. Anume, regina i-a expediat un curier din Paris cu o serie de propuneri care trebuiau să-l determine să se întoarcă și să facă pace.

Curierul a greşit adresa şi în loc să se ducă la Angerville, unde se afla prinţul, s-a dus la Augerville. Scrisoarea a sosit prea tîrziu. Condé spune că dacă ar fi primit-o mai devreme, ar fi acceptat propunerile de pace; dar că, întrucît se afla deja destul de departe de Paris, nu mai făcea osteneala să se întoarcă. Iată cum eroarea unui curier şi simplul capriciu al acestui prinţ au făcut ca Franţa să se scufunde din nou în războiul civil.

(Decembrie 1651). Atunci, cardinalul Mazarin, care din exilul său la Köln guvernase curtea, s-a întors în Franţa, mai puţin ca un ministru care vine să-şi ia înapoi postul, şi mai degrabă ca un suveran care reintră în posesia statelor sale; era condus de o armată mică de şapte mii de oameni angajaţi pe propria lui cheltuială, adică folosindu-se de banii statului pe care şi-i însuşise.

Într-o declaraţie din vremea aceea, se spune regelui că aceste trupe au fost într-adevăr angajate de cardinal din proprii săi bani; ceea ce contrazice opinia celor care au scris că, la prima sa plecare din Franţa, Mazarin s-ar fi aflat în sărăcie. El a dat comanda micii sale armate mareşalului d'Hocquincourt. Toţi ofiţerii purtau eşarfe verzi; era culoarea livrelelor cardinalului. Fiecare partid posedă pe atunci propria sa eşarfă: cea albă era a regelui; culoarea bej-isabelle era a prinţului Condé. E surprinzător că Mazarin, care pînă atunci afectase atîta modestie, a avut îndrăzneala de a pune o armată să-i poarte livreaua, ca şi cum ar fi posedat un partid diferit de cel al stăpînului său; dar n-a putut rezista acestei zădărnicii: este exact ceea ce făcuse mareşalul d'Ancre şi ceea ce a contribuit mult la eşecul său. Aceeaşi îndrăzneală i-a reuşit cardinalului Mazarin: regina l-a aprobat. Regele, deja major, şi fratele său i-au venit în întîmpinare.

(Decembrie 1651). Cînd au sosit primele ştiri ale întoarcerii cardinalului, Gaston d'Orléans, fratele lui Ludovic al XIII-lea, care ceruse îndepărtarea acestuia, a mobilizat trupe în Paris fără a se şti la ce anume vor fi folo-

site. Parlamentul şi-a reînnoit decretele; l-a proscris pe Mazarin şi a pus un premiu pe capul lui. A trebuit să se caute prin registre care putea fi preţul capului unui duşman al regatului, şi s-a aflat că sub Carol al IX-lea se promisese, în urma unui decret, cincizeci de mii de scuzi celui care l-ar aduce pe amiralul Coligny mort sau viu. Parlamentul a crezut cu toată seriozitatea că procedează în regulă punînd acelaşi preţ pe uciderea unui cardinal prim-ministru.

Această proscriere n-a ispitit pe nimeni să cîştige cei cincizeci de mii de scuzi, care la urma urmei nici nu ar fi fost plătiţi. În cazul altei naţiuni şi, în alte vremuri, un atare decret ar fi găsit oameni care să-l pună în aplicare; dar n-a servit decît de subiect de noi glume. Oameni ca Blôt şi ca Marigni, oameni de spirit, care aduceau veselia în mijlocul acestor tulburări, au făcut să se afişeze pe zidurile Parisului o împărţire a sumei de o sută cincizeci de mii de livre: atît pentru cel care va tăia nasul cardinalului, atît pentru o ureche, atît pentru un ochi, atît pentru a-l transforma în eunuc. Aceste efecte ridicule au fost singurele pe care le-a suscitat proscrierea edictată împotriva primului ministru; dar mobilele şi biblioteca sa au fost vîndute printr-o a doua hotărîre; banii aceştia erau destinaţi plăţii unui asasin; au fost risipiţi de cei care-i aveau în păstrare, ca toţi banii pe care parlamentul îi obţinea pe atunci. Întrucît îl priveşte, cardinalul n-a întrebuinţat împotriva duşmanilor săi nici otrava nici asasinatul; şi, în ciuda răutăţii şi a pasiunii atîtor partide şi a atîtor uri, nu s-au comis prea multe crime mari, conducătorii partidelor fiind mai puţin cruzi iar poporul mai puţin violent decît pe vremea Ligii; căci nu era vorba de un război religios.

(Decembrie 1651). Spiritul de confuzie care domnea în acele vremuri s-a înstăpînit atît de bine pe întregul corp al parlamentului din Paris, încît, după ce acesta ordonase în mod solemn un asasinat de care toată lumea îşi

bătea joc, a dat un decret prin care mai mulți consilieri urmau să se ducă la graniță pentru a culege informații împotriva armatei cardinalului Mazarin, adică împotriva armatei regale..

Doi consilieri au fost atît de imprudenți încît s-au dus cu niște țărani și au pus să se distrugă podurile pe care cardinalul urma să treacă: unul, numit Bitaut, a fost făcut prizonier de trupele regelui, eliberat cu indulgență și ironizat de toate partidele.

(6 august 1652). Între acestea, regele major interzice activitatea parlamentului din Paris și-l transferă la Pontoise. Patrusprezece membri, legați de curte, se supun, ceilalți rezistă. Iată acum două parlamente care, pentru a duce confuzia la culme, se fulgerau cu decrete reciproce, ca pe vremea lui Henric al IV-lea și a lui Carol al VI-lea.

Exact în momentul în care parlamentul se deda la excesele acestea împotriva ministrului regelui, el îl declara în același timp vinovat de crimă de lezmajestate pe prințul de Condé, care ducea un război doar împotriva acestui ministru ; și, printr-o schimbare bruscă pe care toate acțiunile de mai înainte o fac credibilă, a dat ordin ca noile trupe ale lui Gaston, duce d'Orléans, să se îndrepte împotriva lui Mazarin și, în același timp, a interzis să se ia vreun ban din încasările publice pentru a le plăti angajamentele.

Nu te puteai aștepta la altceva de la un corp de magistrați care, scos din sfera lui și necunoscîndu-și nici drepturile, nici puterea reală, nici treburile politice, nici războiul, se aduna și decidea într-o atmosferă de agitație, lua atitudini la care nu se gîndise cu o zi mai înainte și de care ulterior se mira el însuși.

Parlamentul din Bordeaux îl servea pe atunci pe prințul de Condé, dar conduita lui a fost ceva mai uniformă pentru că, fiind mai departe de curte, era mai puțin agitat de facțiuni potrivnice. Întreaga Franță era interesată de lucruri mult mai mari.

Condé, aliat cu spaniolii, se afla în luptă cu regele; iar Turenne[1], care-i abandonase pe aceiași spanioli, cu care fusese bătut la Réthel, tocmai încheiase pace, întrucît îl privea, cu curtea, și comanda armata regală. Epuizarea finanțelor nu permitea nici unuia dintre cele două partide să posede armate mari; numai că armatele mici hotărau totuși soarta statelor. Sînt momente în care o sută de mii de oameni angajați într-un război abia dacă izbutesc să cucerească două orașe: există alte momente în care o bătălie între șapte sau opt mii de oameni poate răsturna un tron sau îl poate consolida.

Crescut într-o atmosferă de adversitate, Ludovic al XIV-lea se deplasa din provincie în provincie, împreună cu mama, cu fratele său și cu cardinalul Mazarin, neavînd în jurul lui nici măcar atîtea trupe cît ar fi constituit în timp de pace simpla lui gardă personală. Cinci pînă la șase mii de oameni, unii trimiși din Spania, alții mobilizați de partizanii prințului de Condé, îl urmăreau în inima propriului său regat.

În acest timp, prințul de Condé alerga de la Bordeaux la Montauban, cucerea orașe, și își sporea peste tot numărul partizanilor săi.

Întreaga speranță a curții stătea în mareșalul de Turenne. Armata regală se afla în apropiere de Gien, pe Loara. Cea a prințului de Condé era la cîteva leghe sub comanda ducelui de Nemours și a ducelui de Beaufort. Disensiunile dintre acești doi generali aveau să se dovedească fatale partidului prințului. Ducele de Nemours tre-

[1] *Henri de La Tour d'Auvergne, prinț de Turenne* (1611—1675), mareșal al Franței. Inițial calvinist, s-a bucurat totuși de încrederea lui Richelieu și mai apoi de aceea a lui Ludovic al XIV-lea, în ciuda participării sale la Frondă. A fost unul dintre cei mai mari comandanți militari ai armatei franceze în prima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea, a cărui situație a salvat-o în bătălia de la poarta Saint-Antoine. A deținut posturi de comandă, ilustrîndu-se în toate bătăliile la care a participat, dar îndeosebi în aceea a Dunelor (1658) (n.t.).

cea drept un om mai degrabă viteaz și amabil decît îndeminatic. Amîndoi împreună și-au dus armata la ruină. Soldații știau că Marele Condé se afla la o sută de leghe distanță, și se credeau pierduți, cînd, la miezul nopții, un curier se înfățișează în pădurea din Orléans în fața marilor gărzi. Sentinelele au recunoscut în acest în curier pe însuși prințul de Condé, care venea de la Agen, înfruntînd mii de aventuri și mereu deghizat pentru a se pune în fruntea armatei sale.

Prezența lui a făcut mult, dar și mai mult a făcut sosirea aceasta neprevăzută. El știa că tot ceea ce survine pe neașteptate și nu este sperat de nimeni îi entuziasmează pe oameni. A profitat de clipa de încredere și de îndrăzneală pe care le provocase. În război, marele talent al acestui prinț era că lua într-o clipită hotărîrile cele mai îndrăznețe și le punea în aplicare deopotrivă de bine și cu repeziciune.

(7 aprilie 1652). Armata regală era despărțită în două corpuri. Condé s-a năpustit asupra celui care se afla la Blenau, comandată de mareșalul d'Hocquincourt ; și corpul acesta a fost risipit de la primul atac. Turenne n-a putut fi avertizat. Cardinalul Mazarin, cuprins de spaimă, a alergat la Gien, în toiul nopții, ca să-l trezească pe rege care dormea și să-i comunice știrea. Mica lui curte fu consternată; unii au propus salvarea regelui prin fugă, adică să fie dus în taină la Bourges. Victorios, prințul de Condé se apropia de Gien; dezolarea și teama creșteau. Grație fermității sale, Turenne liniști spiritele și, grație îndemînării, salvă curtea; cu puținele trupe ce-i mai rămăseseră, el execută niște mișcări atît de abile, profită atît de bine de configurația terenului și de vreme, încît îl împiedică pe Condé să-și sporească avantajul. A fost greu atunci să se decidă care dintre ei dobîndise o onoare mai mare, Condé biruitor sau Turenne care-i smulsese roadele victoriei.

E drept că în bătălia de la Blenau, care a rămas vestită atîta vreme în Franța, nu au murit nici patru sute de oameni; dar prințul de Condé a fost totuși cît pe ce de a pune mîna pe întreaga familie regală și de a-l captura pe dușmanul său, pe cardinalul Mazarin. Aproape că e imposibil să vezi o bătălie atît de mică, niște interese atît de mari și un pericol mai iminent.

Condé, care nu a avut satisfacția de a-l fi surprins pe Turenne, așa cum o făcuse cu d'Hocquincourt, și-a îndreptat trupele spre Paris; s-a grăbit să se ducă în acest oraș pentru a se bucura de glorie și de sentimentele în favoarea sa ale unui popor orb. Admirația pe care o provocase această ultimă luptă căreia i se exagerau toate circumstanțele, ura față de Mazarin, numele și prezența Marelui Condé păruseră inițial a-l face stăpînul absolut al capitalei: dar în adînc, toți oamenii erau divizați; fiecare partid era împărțit în fracțiuni, așa cum se întîmplă în cazul tuturor răzmeriților. Coadjutorul, devenit cardinal de Retz, împăcat aparent cu curtea, care se temea de el și pe care el o brava, încetase de a mai fi stăpîn pe popor și nu mai juca rolul principal. Îl conducea pe ducele d'Orléans și se opunea lui Condé. Parlamentul oscila între curte, ducele d'Orléans și prințul de Condé: deși toată lumea era de acord să vocifereze împotriva lui Mazarin, fiecare în parte se ocupa în secret de interesele sale personale ; poporul era o mare cuprinsă de furtună. ale cărei valuri erau duse la întîmplare de atîtea vînturi contrarii. Pentru a se obține expulzarea cardinalului-ministru au fost plimbate prin Paris moaștele sfintei Genoveva; iar poporul nu s-a îndoit că sfînta aceasta nu va realiza miracolul, așa cum dă ploaia.

Pretutindeni numai negocieri între șefii partidelor, deputați ai parlamentului, adunări ale camerelor, răscoale ale populației, soldați porniți la luptă. Porțile mînăstirilor erau păzite de străji. Prințul îi chemase pe spanioli în ajutorul său. Carol al IV-lea, acel duce al Lorenei izgonit

din statele sale, și căruia îi rămăsese ca unică proprietate o armată de opt mii de oameni pe care-i vindea în fiecare an regelui Spaniei, s-a apropiat de Paris cu această armată. Cardinalul Mazarin i-a oferit mai mulți bani ca să se întoarcă decît îi dăduse prințul de Condé ca să vină. Ducele de Lorena a părăsit curînd Franța, după ce a devastat-o în trecere, ducînd cu el banii ambelor partide.

Condé a rămas așadar în oraș, cu o putere ce se micșora pe zi ce trecea, și cu o armată încă și mai slabă. Turenne îl ducea pe rege și curtea spre Paris. Regele, în vîrstă de cincisprezece ani, a putut vedea (iulie 1652) de pe colina de la Charonne bătălia de la Saint-Antoine, în care cei doi generali au realizat cu trupe atît de restrînse niște lucruri atît de mari încît reputația ambilor, care părea a nu mai putea crește, a sporit totuși.

Prințul de Condé, cu un număr mic de nobili din partidul său, urmat de puțini soldați, a făcut față și a respins atacul armatei regale. Ducele d'Orléans, nehotărît de partea cui s-o ia, rămăsese în palatul său de la Luxembourg. Cardinalul de Retz stătea închis în arhiepiscopia sa. Parlamentul aștepta terminarea bătăliei ca să mai emită vreun decret. Regina, în lacrimi, stătea prosternată într-o capelă în Mînăstirea Carmelitelor. Poporul, care în clipele acelea se temea în egală măsură de trupele regale și de cele ale domnului prinț, închisese porțile orașului și nu lăsa să mai intre sau să iasă pe nimeni, în timp ce cei mai mari nobili ai Franței se luptau cu înverșunare și își vărsau sîngele în mahalaua Saint-Antoine. Acolo a primit ducele de La Rochefoucauld, atît de ilustru prin curajul și inteligența sa, o lovitură puțin mai sus de ochi, ceea ce l-a făcut să-și piardă pentru un timp vederea. Un nepot al cardinalului Mazarin a fost ucis, și poporul s-a crezut răzbunat. O mulțime de tineri seniori răniți sau morți erau aduși la poarta Saint-Antoine, care nu s-a deschis pentru nimeni.

În cele din urmă, Domnișoara [1], adică fiica lui Gaston d'Orléans, trecînd de partea lui Condé, pe care tatăl său n-a îndrăznit să-l ajute, a pus să fie deschise porțile pentru răniți și a avut curajul de a pune să tragă tunul de pe Bastilia împotriva trupelor regelui. Armata regală se retrase : Condé n-a dobîndit decît glorie ; dar, din cauza acestei acțiuni violente, Domnișoara și-a pierdut pentru totdeauna simpatia regelui, vărul ei ; iar cardinalul Mazarin, care cunoștea marea dorință a Domnișoarei de a se mărita cu un cap încoronat, a spus atunci : *Tunul ăsta i-a ucis soțul.*

Majoritatea istoricilor noștri nu înfățișează cititorilor lor decît luptele acestea și minunile de curaj și de abilitate politică : dar cine cunoaște ce resorturi rușinoase trebuiau puse în mișcare și în ce mizerie a silit războiul să se cufunde poporul, și la ce josnicii a trebuit să se ajungă, vede gloria eroilor acelor vremuri mai degrabă cu milă decît cu admirație. Ne putem da seama doar din ce ne transmite Gourville [2], un partizan al domnului prinț. El însuși mărturisește că pentru a-i face rost de bani s-a apucat să fure niște sume încasate și că s-a dus acasă la un director de poștă pe care l-a pus să plătească o răscumpărare : și povestește toate aceste acte de violență ca pe niște lucruri obișnuite.

---

[1] *Anne-Marie-Louise d'Orléans-Montpensier*, zisă *Marea Domnișoară*, (1627—1693). Verișoară a lui Ludovic al XIV-lea ; a participat la acțiunile Frondei, compromițîndu-și situația la curte, motiv pentru care regele i-a arătat toată viața o implacabilă antipatie. A scris o serie de *Memorii* asupra evenimentelor contemporane în care a fost implicată (n.t.).

[2] *Jean Herauld de Gourville* (1625—1703), om de finanțe și diplomat francez. Și-a început cariera sub conducerea lui Fouquet, la a cărui cădere a trebuit să se refugieze în străinătate. A adus mari servicii Franței la congresul de la Breda, ceea ce i-a atras iertarea. Revenit în țară, a îndeplinit mai multe misiuni diplomatice din ordinul lui Louvois, ajungînd chiar consilier de stat. A lăsat o serie de prețioase *Memorii*, apărute postum (1724) (n.t.).

Pe vremea aceea, livra de pîine costa la Paris doi zeci și patru de soli de ai noștri de acum. Poporul su rea, pomenile nu erau suficiente ; într-unele provir bîntuia foametea.

Oare există ceva mai nefast decît ceea ce s-a întî plat în cursul acestui război în fața orașului Bordeau: Un gentilom este făcut prizonier de trupele regale ș se taie capul. Ca represalii, ducele de La Rochefouca pune să fie spînzurat un gentilom din partidul regel și ducele de La Rochefoucauld trece totuși drept un fi sof. Toate aceste orori au fost curînd uitate din cau intereselor superioare ale conducătorilor de partide.

Dar în același timp să fie ceva mai ridicol decît s vezi pe Marele Condé sărutînd moaștele sfintei Genove în cursul unei procesiuni, frecîndu-și de ele șiragul mătănii, arătîndu-l apoi poporului și dovedind pr această farsă că adeseori eroii aduc sacrificii în cinst mișeilor ?

Nici o decență, nici un fel de bună-cuviință, nici comportare, nici în vorbe. Omer Talon relatează că i auzit pe unii consilieri numindu-l, într-un schimb opinii, pe cardinalul prim-ministru *secătură*. Un cons lier, numit Quatre-sous, l-a apostrofat în mod vulgar Marele Condé în plin parlament ; alții s-au luat la pum în sanctuarul justiției.

În catedrala Notre-Dame s-au schimbat pumni pe tru un loc pe care președinții anchetelor și-l disputa cu decanul marii camere, în 1644. În camera parchetul au fost lăsați să intre oamenii regelui, iar în 1645, fem din popor, care cereau în genunchi ca parlamentul s facă să fie revocate impozitele.

Dezordinea aceasta, de toate felurile, a continuat d la 1644 pînă în 1653, mai întîi fără tulburări, dar în cel din urmă într-o serie de revolte continue, de la un capă la celălalt al regatului.

(1652). Marele Condé și-a pierdut în asemenea măsur

mințile încît i-a tras o palmă contelui de Rieux, fiul prințului d'Elbeuf, aflîndu-se la ducele d'Orléans ; nu acesta era mijlocul de a recîștiga simpatia parizienilor. Contele de Rieux i-a tras și el o palmă învingătorului de la Rocroi, de la Fribourg, de la Nordlingen și de la Lens. Acest straniu incident n-a avut nici o urmare ; Domnul [1] l-a trimis pentru cîteva zile la Bastilia pe fiul prințului d'Elbeuf, și nu s-a mai pomenit de cele întîmplate.

Cearta dintre ducele de Beaufort și ducele de Nemours, cumnatul său, a fost gravă. S-au provocat la duel, fiecare cu cîte patru secunzi. Ducele de Nemours a fost ucis de ducele de Beaufort ; iar marchizul de Villars, supranumit *Orondate*, care îl seconda pe Nemours, și-a ucis adversarul, Héricourt, pe care pînă atunci nici nu-l văzuse vreodată la față. Despre justiție nici nu mai putea fi vorba. Duelurile erau frecvente, jafurile nu mai conteneau, destrăbălările ajunseseră pînă la nerușinarea publică ; numai că în mijlocul acestor dezordini, domnea totdeauna o veselie care le-a făcut mai puțin funeste.

După sîngeroasa și inutila bătălie de la poarta Saint-Antoine, regele nu s-a putut întoarce la Paris, iar prințul nu a putut rămîne multă vreme în oraș. O emoție populară, ca și uciderea mai multor cetățeni, al căror autor a fost bănuit că ar fi fost el, l-au făcut să fie detestat de popor. Între timp, el își continua uneltirile cu parlamentul. (20 iulie 1652.) Parlamentul, puțin intimidat de o curte care rătăcea și era într-un fel gonită din capitală, presat de intrigile ducelui d'Orléans și ale prințului, l-a declarat printr-un decret pe duce locțiitor-general al

[1] Nume ce s-a dat în epocă fratelui regelui. Aici e vorba de fratele lui Ludovic al XIII-lea, ducele Jean-Baptiste Gaston d'Orléans (1608—1660), un personaj amestecat în multe intrigi, îndeosebi în timpul minorității nepotului său, Ludovic al XIV-lea, care avea mai apoi să-l trateze cu toată duritatea, excluzîndu-l de la curte și din viața politică a țării (n.t.).

regatului, deşi regele era major : era acelaşi titlu care fusese dat ducelui de Mayenne pe vremea Ligii. Prinţul de Condé fu numit generalisim al armatelor. Cele două parlamente, din Paris şi din Pontoise, contestîndu-şi reciproc autoritatea, şi dînd decrete contrarii, prin care şi-ar fi atras dispreţul poporului, erau de acord în a cere expulzarea lui Mazarin : în asemenea măsură ura împotriva acestui ministru părea pe atunci a fi datoria esenţială a oricărui francez.

Toate partidele din acea vreme erau slabe : cel al curţii era mai slab decît toate celelalte ; banii şi puterea le lipseau tuturor ; facţiunile deveneau din ce în ce mai numeroase ; luptele nu produseseră de fiecare parte decît pierderi şi regrete. Curtea s-a văzut silită să-l sacrifice încă o dată pe Mazarin, pe care toată lumea îl numea cauza tulburărilor şi care nu era decît pretextul acestora. Pentru a doua oară el a părăsit regatul (12 august 1652) : ca o culme a ruşinii, regele a trebuit să dea o declaraţie publică prin care-şi concedia ministrul, lăudînd serviciile aduse şi plîngîndu-se că pleacă în exil.

Carol I al Angliei îşi pierduse de curînd capul pe eşafod, pentru că abandonase, la începutul tulburărilor, pe Strafford, prietenul său, în favoarea parlamentului : Ludovic al XIV-lea, dimpotrivă, a devenit stăpînul netulburat al regatului său consimţind ca Mazarin să fie exilat. În cazul acesta, aceleaşi slăbiciuni ajung să aibă rezultate foarte diferite. Regele Angliei, abandonîndu-şi favoritul, a dat curaj unui popor care respira războiul şi-i ura pe regi ; iar Ludovic al XIV-lea, sau mai degrabă regina-mamă, destituindu-l pe cardinal, a făcut ca revolta poporului, obosit de război şi care iubea regalitatea, să-şi piardă orice pretext.

(20 octombrie 1652). Imediat ce cardinalul a plecat spre Bouillon, locul în care avea să se retragă acum, cetăţenii Parisului, dintr-o pornire, au trimis o delegaţie la rege pentru a-l ruga să se întoarcă în capitală. Regele

s-a întors ; și totul s-a petrecut atît de liniștit încît ți-era greu să-ți imaginezi că, doar cu cîteva zile mai devreme, totul fusese în confuzie. Gaston d'Orléans, mereu nenorocos în acțiunile sale, pe care n-a știut niciodată să le susțină, a fost surghiunit la Blois, unde și-a petrecut tot restul vieții în căință ; și a fost cel de al doilea fiu al lui Henric al IV-lea, care a avut un sfîrșit lipsit de glorie. Cardinalul de Retz, deopotrivă de imprudent și de curajos, a fost arestat în Palatul Luvru și după ce a fost purtat din închisoare în închisoare, a dus multă vreme o existență rătăcitoare, pe care a sfîrșit-o în singurătate, unde a dobîndit niște virtuți pe care marele lui curaj nu-l făcuse să le cunoască în agitațiile sorții sale.

Cîțiva consilieri care abuzaseră cel mai mult de ministerul lor au plătit aceste fapte cu exilul ; ceilalți s-au mărginit la cadrele magistraturii, iar unii dintre ei au rămas legați de slujba lor printr-o gratificație de cinci sute de scuzi pe care Fouquet, procurorul general și supraintendent al finanțelor, le-a dat-o pe sub mînă [1].

În tot acest timp, prințul de Condé, abandonat în Franța de aproape toți partizanii săi și ajutat prost de spanioli, continua la granița provinciei Champagne un război fără succes. Mai rămăseseră unele facțiuni la Bordeaux, dar ele au fost curînd potolite.

Liniștea regatului se datora izgonirii lui Mazarin ; cu toate că abia fusese gonit de strigătele tuturor francezilor și printr-o declarație a regelui, acesta din urmă l-a făcut să se întoarcă (3 februarie 1653). A fost surprins întorcîndu-se la Paris atotputernic și liniștit. Ludovic al XIV-lea la primit ca pe un părinte, iar poporul ca pe un stăpîn. S-a dat un ospăț pentru el la primărie, în mijlocul aclamațiilor cetățenilor : a aruncat bani poporului de jos ; dar se spune că, bucuros de o schimbare atît de fericită, și-a arătat disprețul pentru inconstanța, ba mai curînd pentru zminteala parizienilor. Ofițerii parlamen-

[1] *Memoriile* lui Gourville (n.a.).

tului; după ce puseseră un premiu pe capul lui ca pe acela al unui tîlhar public, au căutat prin toate mijloacele onoarea de a veni la el să-i ceară protecţie ; şi acelaşi parlament, puţin mai tîrziu, l-a condamnat la moarte în contumacie pe prinţul de Condé (27 martie 1653) ; o schimbare obişnuită pentru acele vremuri şi cu atît mai umilitoare cu cît era condamnat prin decrete un om ale cărui erori parlamentul le împărtăşise atîta amar de vreme.

Iar cardinalul care determinase această condamnare a lui Condé şi-a măritat o nepoată cu fratele acestuia, prinţul de Conti (22 februarie 1654) ; dovadă că puterea acestui ministru avea să devină nelimitată.

Regele a reunit parlamentele din Paris şi din Pontoise : a interzis însă adunările camerelor. Parlamentul a vrut să-şi reia criticile ; un consilier a fost aruncat în închisoare, alţii cîţiva au fost exilaţi ; parlamentul n-a mai scos o vorbă ; totul se schimbase [1].

---

[1] În trecut, din cele mai vechi timpuri şi pînă în ultimile clipe ale Vechiului Regim, parlamentele nu erau în Franţa o instituţie unică, deţinînd funcţii legislative, ci o serie de instanţe judecătoreşti, avînd şi un rol consultativ în probleme financiare, politice şi, uneori, şi economice. Deşi puterea parlamentului a variat mult, încercările de a-şi aroga un rol mai însemnat s-au efectuat în perioadele de interregn şi de slăbiciune a monarhiei. Ludovic al XIV-lea i-a redus în cel mai mare grad puterea, supunîndu-i spre aprobare doar anumite decrete şi aceasta cu o întîrziere care ar fi făcut ca eventualul refuz, exprimat doar prin „mustrări" *(remontrances)*, să devină cu totul inoperant. Cu toate slăbiciunile parlamentului, felul ironic în care Voltaire îi comentează activitatea vădeşte limitele gîndirii sale politice, străină de sistemul parlamentar. Pentru a înţelege această atitudine, trebuie precizat că în timpul vieţii sale, adică al domniilor lui Ludovic al XV-lea şi a lui Ludovic al XVI-lea, datorită faptului că locurile în parlament puteau fi cumpărate, parlamentele au constituit simple focare de opoziţie a reacţiunii aristocratice, care zădărniceau direct sau prin obstrucţie orice încercare de reformă democratică venită din partea puterii executive (n.t.).

CAPITOLUL AL VI-LEA

STAREA FRANȚEI PÎNĂ LA MOARTEA CARDINALULUI MAZARIN, ÎN 1661

În timp ce statul fusese sfîșiat în felul acesta înlăuntru, fusese atacat și slăbit dinafară. Toate roadele bătăliilor de la Rocroi, de la Lens și de la Nordlingen au fost pierdute (1651). Importanta garnizoană fortificată de la Dunkerque a fost recucerită de spanioli ; ei i-au gonit pe francezi din Barcelona ; în Italia au recucerit fortăreața Casale[1].

În timpul acesta, în ciuda tulburărilor unui război civil și a presiunii unui război extern, cardinalul Mazarin fusese îndeajuns de abil și de norocos pentru a încheia acea celebră pace din Westfalia, prin care împăratul și Imperiul au vîndut regelui și coroanei Franței suveranitatea Alsaciei pentru trei milioane de livre plătibile arhiducelui, adică pentru aproximativ șase milioane de astăzi (1648). Prin acest tratat, devenit baza în viitor a oricăror tratate, a fost creat un nou electorat pentru casa de Bavaria. Au fost confirmate drepturile tuturor principilor și orașelor imperiale, privilegiile celor mai mărunți gentilomi germani. Puterea împăratului a fost mult restrînsă, în timp ce francezii, uniți cu suedezii, au devenit legislatorii Imperiului. Această glorie a Franței se datora măcar în parte armatelor Suediei. Gustav-Adolf începuse să facă Imperiul să se clatine. Sub conducerea fiicei acestuia, Cristina, generalii săi duseseră destul de departe cuceririle lor. Generalul ei, Wrangel, era gata să pătrundă în Austria. Contele de Königsmarck devenise stăpînul a jumătate din orașul Praga și o asedia pe cea-

[1] Oraș în provincia italiană Piemont (actualmente purtînd numele de Casale Montferrato) ; a constituit un important punct strategic fortificat care deschidea din partea Franței drumul spre valea Padului (n.t.).

laltă, în clipa cînd s-a încheiat pacea din Westfalia. Această zdrobire a împăratului aproape că nu a costat Franța decît suma de aproximativ un milion pe an, dată suedezilor.

De aceea, Suedia a obținut prin aceste tratate mai multe avantaje decît Franța ; a dobîndit Pomerania, o mulțime de fortărețe, precum și bani. Ea l-a silit pe împărat să treacă o serie de beneficii aparținînd catolicilor romani în mîinile luteranilor. Roma a protestat împotriva acestei impietăți și a declarat că a fost trădată cauza lui Dumnezeu. Protestanții s-au lăudat cu faptul că sfințiseră realizarea păcii despuindu-i pe papiștași. Tot ce s-a spus cu această ocazie izvora din interes.

Spania nu a luat parte la tratativele de pace, și cu destulă dreptate ; căci, văzînd că Franța se cufundă în războaie civile, ministrul spaniol a sperat că va profita de pe urma divizărilor ei. Trupele germane, dizolvate, au constituit un nou ajutor pentru spanioli. După pacea de la Münster, împăratul a adus în Flandra, în decurs de patru ani, aproape treizeci de mii de oameni. Era o violare deschisă a tratatelor ; dar tratatele nu sînt aproape niciodată aplicate altfel.

La începutul acestor negocieri din Westfalia, miniștrii de la Madrid au avut abilitatea să încheie o pace separată cu Olanda. Monarhia spaniolă a fost, în sfîrșit, prea fericită de a nu-i mai avea dușmani, și a-i recunoaște drept suverani, pe cei pe care atîta vreme îi socotise niște rebeli de neiertat. Republicanii aceștia și-au sporit bogățiile și au întărit măreția și pacea, tratînd cu Spania, dar fără a rupe alianța cu Franța.

(1653). Erau atît de puternici încît în războiul pe care l-au dus cîtăva vreme cu Anglia, au putut utiliza o flotă de o sută de vase de linie ; iar victoria a rămas multă vreme nehotărîtă între Blake, amiralul englez, și Tromp, amiralul Olandei, care erau, ambii, pe mare, ceea ce un Condé și un Turenne erau pe uscat. Pe vremea aceea,

Franţa nu poseda nici măcar zece vase cu cincizeci de tunuri pe care să le poată folosi pe mare ; marina ei se distrugea pe zi ce trecea.

În 1653, Ludovic al XIV-lea s-a aflat deci stăpîn absolut al unui regat încă zguduit de loviturile primite, minat de dezordini în toate ramurile administraţiei, dar şi plin de resurse, nedispunînd de nici un aliat, cu excepţia Savoiei, pentru a duce un război ofensiv şi nemaiavînd ca duşmani în exterior decît Spania care pe atunci se găsea într-o stare şi mai proastă decît Franţa. Toţi francezii care participaseră la războiul civil se supuseseră, cu excepţia prinţului de Condé şi a cîtorva partizani de ai săi, dintre care unul sau doi îi rămăseseră credincioşi din prietenie şi din noblеţe sufletească, precum conţii de Coligny şi de Bouteville ; iar alţii, pentru că regele n-a vrut să-i cumpere îndeajuns de scump.

Condé, devenit general al armatelor spaniole, nu a fost în stare să repună pe picioare un partid pe care-l slăbise el însuşi distrugîndu-i infanteria în bătăliile de la Rocroi şi de la Lens. El lupta cu nişte trupe noi, pe care nu era stăpîn, împotriva vechilor regimente franceze care se deprinseseră să izbîndească sub conducerea lui, şi care erau comandate de Turenne.

Soarta lui Turenne şi a lui Condé a fost să învingă totdeauna atunci cînd luptau împreună în fruntea francezilor şi să fie înfrînţi atunci cînd îi comandau pe spanioli.

Abia izbutise să scape rămăşiţele armatei din Spania în cursul bătăliei de la Réthel, cînd, din general al regelui Franţei, Turenne se făcuse locţiitorul unui general spaniol : prinţul de Condé a avut aceeaşi soartă în faţa oraşului Arras (25 august 1654). Arhiducele împreună cu el asediau acest oraş. Turenne i-a asediat în tabăra lor şi le-a forţat liniile ; trupele arhiducelui fură puse pe fugă. Condé, cu două regimente de francezi şi de loreni,

a înfruntat singur eforturile armatei lui Turenne ; şi, în timp ce arhiducele fugea, l-a bătut pe mareşalul d'Hocquincourt, l-a respins pe mareşalul de La Ferté şi s-a retras victorios, acoperind retragerea spaniolilor învinşi. De aceea, regele Spaniei i-a scris personal cuvintele acestea : „Am ştiut că totul era pierdut şi că dumneavoastră aţi păstrat totul".

E greu de spus ce anume face să se cîştige sau să se piardă bătăliile ; dar e cert că prinţul de Condé a fost unul dintre cei mai mari comandanţi de războaie din cîţi au existat şi că în ziua aceea arhiducele şi consiliul acestuia n-au vrut să facă nimic din ceea ce Condé le propusese.

Salvarea oraşului Arras, forţarea liniilor şi fuga arhiducelui l-au copleşit cu glorie pe Turenne ; şi s-a observat că în scrisoarea asupra acestei victorii, redactată în numele regelui şi adresată parlamentului [1], succesul campaniei este atribuit cardinalului Mazarin, iar numele lui Turenne nici măcar nu e menţionat. Cardinalul se afla, într-adevăr, la cîteva leghe de Arras, împreună cu regele. Ba chiar intrase în tabără în cursul asediului oraşului Stenay, pe care Turenne îl cucerise înainte de a veni în ajutorul oraşului Arras. În faţa cardinalului fuseseră ţinute cîteva consilii de război. Bazat pe toate acestea, el şi-a atribuit onoarea evenimentelor şi acest act de vanitate l-a făcut ridicul în asemenea măsură încît întreaga autoritate a ministerului nu i l-a putut şterge.

Regele nu s-a aflat cîtuşi de puţin prezent la bătălia de la Arras, şi ar fi putut să fie : se dusese la tranşee în timpul asediului oraşului Stenay : dar cardinalul n-a vrut să-l lase să-şi expună şi mai mult persoana sa de care păreau legate liniştea statului şi puterea ministerului.

---

[1] Datată : Vincennes, 11 septembrie 1654 (n.a.).

De-o parte, Mazarin, stăpîn absolut al Franței și al tînărului rege ; de alta, don Luis de Haro [1], care guverna Spania și pe regele Filip al IV-lea, continua, sub numele stăpînilor lor, războiul acesta prea puțin susținut. Pe atunci, în lume, nu se pomenea încă de numele lui Ludovic al XIV-lea, iar de regele Spaniei nu se vorbise niciodată. Doar un singur cap încoronat din Europa se bucura de o glorie personală : numai Cristina, regina Suediei, guverna prin ea însăși și susținea onoarea tronului, abandonată, blamată sau necunoscută în alte state.

Carol al II-lea, rege al Angliei, fugar în Franța împreună cu mama și cu fratele său, își tîra pe acolo nefericirile și speranțele. Un cetățean simplu subjugase Anglia, Scoția și Irlanda. Cromwell, un uzurpator demn de a domni, luase numele de *protector*, nu acela de rege, pentru că englezii știau pînă unde trebuie să se întindă drepturile regilor lor, dar nu știau care erau limitele autorității unui protector.

Cromwell și-a întărit puterea știind să o reprime la momentul potrivit : nu a impietat asupra privilegiilor la care poporul ținea mai mult ; nu a instalat niciodată trupe armate în cetatea Londrei ; nu a fixat nici un impozit care ar fi putut trezi proteste ; nu a ofensat privirile printr-un fast excesiv ; nu și-a îngăduit nici o plăcere ; nu a adunat nici un fel de averi ; a avut grijă ca justiția să fie respectată cu acea imparțialitate nemiloasă care nu face nici o distincție între cei mari și cei mici.

Fratele lui Pantaleon Sâ, ambasador al Portugaliei în Anglia, închipuindu-și că necuviința sa va rămîne nepedepsită, pentru că persoana fratelui său era sacră,

1 *Luis Mendes de Haro y Sotomayor Guzman y Acevedo* (1598—1661), om de stat spaniol, nepot al contelui Olivarès. A fost prim-ministru al lui Filip al IV-lea și generalisim al armatelor spaniole. A fost principalul negociator al apropierii de Franța prin pacea Pireneilor (1659) și prin căsătoria lui Ludovic al XIV-lea cu infanta Maria-Tereza (n.t.).

i-a insultat pe cetățenii Londrei și l-a asasinat pe unul dintre ei pentru a se răzbuna de rezistența celorlalți ; a fost condamnat la spînzurătoare. Cromwell, care ar fi putut să-l grațieze, l-a lăsat să fie executat și a semnat mai apoi un tratat cu ambasadorul.

Niciodată comerțul n-a fost atît de liber și de înfloritor ; nicicînd Anglia nu a fost mai bogată. Flota ei victorioasă făcea ca numele țării să fie respectat pe toate mările ; în timp ce Mazarin, ocupat doar să domine și să se îmbogățească, lăsa ca în Franța justiția, comerțul, marina, ba chiar și finanțele să lîncezească. Stăpîn al Franței, așa cum Cromwell era stăpînul Angliei, în urma unui război civil, ar fi putut face pentru țara pe care o guverna ceea ce Cromwell făcuse pentru a sa ; numai că Mazarin era străin, și sufletul lui era departe de barbaria lui Cromwell, dar și de măreția acestuia.

Toate națiunile din Europa, care nesocotiseră alianța cu Anglia, sub Iacob I și sub Carol I, au căutat s-o obțină sub domnia protectorului. Regina Cristina însăși, deși a fost contra uciderii lui Carol I, a intrat în alianță cu un tiran pe care-l stima.

Mazarin și don Luis de Haro făceau risipă de șiretlicuri pentru a se uni cu protectorul Angliei. Aceasta a gustat cîtăva vreme din satisfacția de a se vedea lingușit de cele două regate, cele mai puternice din toată creștinătatea.

Ministrul spaniol s-a oferit să-l ajute ca să ocupe orașul Calais ; Mazarin i-a propus să asedieze orașul Dunkerque și să i-l redea lui. Cromwell avea de ales între conducătorii Franței și cei ai Flandrei. A fost mult solicitat și de Condé ; dar el n-a vrut să negocieze cu un prinț care nu poseda decît numele și care în Franța era lipsit de un partid, iar în Spania nu avea nici o putere.

Protectorul s-a hotărît pentru Franța, dar fără a încheia un tratat special și fără să împartă dinainte cuceririle : voia să-și ilustreze uzurparea prin mari ac-

țiuni. Scopul lui era să ia Mexicul spaniolilor ; dar aceștia au fost avertizați la timp. Amiralii lui Cromwell le-au luat cel puțin Jamaica (mai 1655), insulă pe care englezii o posedă și azi și care le asigură comerțul în Lumea Nouă. Cromwell a semnat tratatul său cu regele Franței abia după expediția din Jamaica, dar fără a se menționa numele orașului Dunkerque. Protectorul a tratat de la egal la egal ; l-a silit pe rege să-i dea titlul de frate în scrisorile sale (8 noiembrie 1655). Secretarul său a semnat înaintea plenipotențiarului Franței în minuta tratatului care a rămas în Anglia ; dar în realitate a tratat ca superior, obligîndu-l pe regele Franței să-i expulzeze din statele sale pe Carol al II-lea și pe ducele de York, nepotul lui Henric al IV-lea, cărora Franța le datora azil. Franța nu putea să sacrifice într-o măsură mai mare onoarea în favoarea șansei.

În timp ce Mazarin realiza acest tratat, Carol al II-lea îi cerea în căsătorie una din nepoate. Starea deplorabilă în care se afla îl obliga pe acest prinț să încerce un asemenea demers, chiar dacă s-a ales cu un refuz. Ba chiar cardinalul a fost bănuit că ar fi vrut să o mărite cu un fiu al lui Cromwell pe cea pe care o refuzase regelui Angliei. Sigur e că atunci cînd, mai tîrziu, a văzut că drumul spre tron începea să se redeschidă pentru Carol al II-lea, a vrut să reînnoade această căsătorie ; numai că la rîndul său a fost refuzat.

Mama celor doi prinți, Henrieta de Franța, fiica lui Henric cel Mare, rămasă fără nici un ajutor, fu silită să se roage de cardinal ca să obțină cel puțin de la Cromwell să i se plătească partea din avere pe care i-o lăsase soțul decedat. A fost culmea umilințelor celor mai dureroase să ceară o sumă de bani de la cel care vărsase sîngele soțului ei pe eșafod. Mazarin a făcut niște demersuri vagi în Anglia în numele acestei regine și i-a spus că nu a obținut nimic. Văduva a rămas la Paris cufundată în sărăcie și cu rușinea de a fi implorat

mila lui Cromwell, în timp ce fiii ei intrau în armata lui Condé și a lui don Juan de Austria ca să învețe meșteșugul armelor împotriva Franței care îi părăsise.

Copiii lui Carol I, izgoniți din Franța, și-au găsit adăpost în Spania. Miniștrii spanioli au protestat pe la toate curțile și îndeosebi la Roma, atît pe cale orală cît și în scris, împotriva unui cardinal care, afirmau ei, sacrifica legile divine și umane, onoarea și religia, în favoarea unui ucigaș de regi și care izgonea din Franța pe Carol al II-lea și pe ducele de York, verii lui Ludovic al XIV-lea, pentru a face plăcere călăului tatălui lor. Singurul răspuns la vociferările spaniolilor a fost să li se arate ofertele pe care ei înșiși le făcuseră protectorului.

În Flandra, războiul continua, mereu cu rezultate schimbătoare. Asediind orașul Valenciennes, împreună cu mareșalul de La Ferté, Turenne a suferit aceeași înfrîngere ca și prințul Condé în fața orașului Arras. Prințul, secondat acum de don Juan de Austria, care era un om mai demn să lupte alături de el, decît fusese arhiducele, a forțat liniile mareșalului de La Ferté, l-a luat prizonier și a eliberat orașul Valenciennes. Turenne a făcut exact ca prințul de Condé într-o similară înfrîngere (17 iulie 1656). A salvat armata bătută și a rezistat peste tot inamicului ; ba chiar, o lună mai tîrziu, a asediat și a cucerit mica localitate La Capelle : era poate pentru întîia dată că o armată înfrîntă a îndrăznit să întreprindă un asediu.

Această acțiune a lui Turenne, atît de apreciată, în urma căreia a cucerit La Capelle, a fost eclipsată de o acțiune și mai frumoasă, executată de prințul de Condé (aprilie 1657). Abia instalase Turenne asediul în jurul cetății Cambrai, și Condé, urmat de două mii de cai, a străpuns liniile asediatorilor ; și, după ce a înlăturat tot ceea ce i se opunea, s-a năpustit asupra orașului. Cetățenii l-au primit în genunchi pe eliberator. Astfel, acești doi oameni, atît de opuși unul altuia, își desfășurau resur-

sele geniului. Lumea îi admira și cînd se retrăgeau și cînd erau victorioși, și în acțiunile izbutite și atunci cînd comiteau greșeli, pe care se pricepeau totdeauna să le repare. Talentele lor opreau cînd progresul uneia dintre monarhii, cînd al celeilalte ; numai că dezordinea financiară, existentă atît în Spania cît și în Franța, constituia un obstacol și mai mare în calea succesului lor.

În cele din urmă, alianța cu Cromwell a dat Franței o superioritate mai sensibilă ; pe de-o parte, amiralul Blake a ars galioanele Spaniei în apropierea insulelor Canare și a făcut-o să-și piardă singurele tezaure cu care putea susține războiul ; pe de altă parte, douăzeci de vase englezești au blocat portul Dunquerke, în timp ce șase mii de soldați bătrîni, care făcuseră revoluția în Anglia, au întărit armata lui Turenne.

Atunci, Dunquerke, cea mai importantă garnizoană a Flandrei, a fost asediat pe mare și pe uscat. Condé și don Juan de Austria, adunîndu-și toate forțele, au pornit în ajutorul ei. Europa își ațintise privirile asupra acestui eveniment. Cardinalul Mazarin l-a dus pe Ludovic al XIV-lea în apropiere de teatrul de război, fără a-i îngădui să se arate, deși regele avea aproape douăzeci de ani. El a rămas la Calais. Acolo i-a trimis Cromwell o ambasadă fastuoasă, în fruntea căreia se afla ginerele său, lordul Falconbridge. Regele i-a trimis pe ducele de Créqui, pe Mancini, pe ducele de Nevers, nepotul cardinalului, urmați de două sute de gentilomi. Mancini a prezentat protectorului o scrisoare din partea cardinalului. Scrisoarea aceasta e demnă de interes ; Mazarin îi spune „că e îndurerat de faptul că nu poate să-i transmită în persoană omagiile datorate celui mai mare om din lume". În felul acesta îi vorbea celui care asasinase pe ginerele lui Henric al IV-lea și pe unchiul lui Ludovic al XIV-lea, stăpînul său.

Între acestea, prințul mareșal de Turenne a atacat armata spaniolă, sau mai degrabă armata Flandrei, în

apropiere de Dune [1]. Aceasta era comandată de don Juan de Austria, fiul lui Filip al IV-lea și al unei actrițe, și care peste doi ani va deveni cumnatul lui Ludovic al XIV-lea. Prințul de Condé se afla în mijlocul acestei armate, dar nu avea comanda : în felul acesta nu i-a fost greu lui Turenne să învingă. Cei șase mii de englezi au contribuit la izbîndă, ea fu desăvîrșită (14 iunie 1658). Cei doi prinți englezi, care ulterior au devenit regi, au văzut în ziua aceea cum nenorocirea lor devine și mai mare prin ascendentul lui Cromwell.

Geniul Marelui Condé n-a putut face nimic împotriva celor mai bune trupe ale Franței și ale Angliei. Armata spaniolă fu nimicită. Dunkerque se predă curînd după aceea. Regele s-a dus cu ministrul său să vadă defilînd garnizoana. Mazarin nu l-a lăsat pe Ludovic al XIV-lea să apară nici în calitate de războinic, nici de rege ; regele nu avea bani ca să-i împartă soldaților ; abia dacă era slujit : cînd se afla în tabără, mînca la Mazarin sau la mareșalul de Turenne. Această obnubilare a demnității regale nu era la Ludovic al XIV-lea efectul disprețului său pentru fast, ci rezultatul finanțelor sale în neorînduială și al preocupării cardinalului de a îmbina în propria-i persoană splendoarea și autoritatea.

Geniul Marelui Condé n-a putut face nimic împotriva orașul lordului Lockhart, ambasadorul lui Cromwell. Mazarin a încercat ca prin oarecari subtilități să eludeze tratatul și să nu predea garnizoana : numai că Lockhart a trecut la amenințări, încît fermitatea englezească a avut cîștig de cauză împotriva abilității italienești.

Mai multe persoane au dat ca sigur că Mazarin, care-și atribuise victoria de la Arras, a vrut să-l determine pe Turenne să-i cedeze și onoarea bătăliei Dunelor. Se spune că Du Bec-Crépin, conte de Moret, a venit din partea ministerului să propună generalului să scrie o

[1] Zonă din Flandra de nord-vest, între Nieuport și Dunkerque (n.t.).

scrisoare prin care să pară că el, cardinalul, dispusese întregul plan al operațiilor. Turenne a primit cu dispreț aceste insinuări și nu a voit cîtuși de puțin să dea o atare declarație care ar fi fost pentru un general de armată o rușine, iar pentru un om al bisericii ceva ridicul. Mazarin, care a avut această slăbiciune, a avut-o și pe aceea de a rămîne pînă la moarte certat cu Turenne.

În mijlocul acestui prim triumf, regele a căzut bolnav la Calais și, timp de cîteva zile, a fost pe pragul morții. Numaidecît toți curtenii s-au îndreptat spre fratele său, Domnul. Mazarin l-a copleșit cu avantaje, cu lingușiri și cu promisiuni pe mareșalul Du Plessis-Praslin, fostul preceptor al tînărului prinț, și pe contele de Guiche, favoritul lui. La Paris s-a format un complot destul de îndrăzneț ca să scrie la Calais, împotriva cardinalului. Acesta și-a luat măsurile necesare pentru a-și scoate în afara granițelor regatului imensele bogății și a le pune la adăpost. Un tămăduitor din Abbeville l-a vindecat pe rege cu o licoare emetică pe care medicii de curte o considerau otravă. Omul acesta s-a așezat pe patul regelui și a spus : Iată un băiat tare bolnav, dar n-o să moară. Îndată ce regele a intrat în convalescență, cardinalul i-a exilat pe toți cei care conspiraseră împotriva lui.

(13 septembrie 1658). Cîteva luni mai apoi a încetat din viață Cromwell, în vîrstă de cincizeci și cinci de ani, în toiul unor proiecte pe care le făcea pentru a-și întări puterea și a spori gloria națiunii sale. Cromwell umilise Olanda, impusese Portugaliei condițiile unui tratat, învinsese Spania și forțase Franța să pună la cale o alianță cu el. Puțin înainte de a muri, aflînd de onorurile cu care erau tratați la Lisabona amiralii săi, spusese : „Vreau ca republica engleză să fie tot atît de respectată pe cît a fost pe vremuri republica romană". Medicii l-au vestit că va muri. Nu știu dacă e adevărat că în clipa aceea a făcut pe entuziastul și pe profetul și dacă le-a răspuns că Dumnezeu va face pentru el o minune. Secre-

tarul său, Thurloe, pretinde că ar fi spus : *Natura poate mai mult decît medicii.* Cuvintele acestea nu sînt ale unui profet, ci ale unui om foarte rezonabil. E posibil ca, fiind convins că medicii s-ar putea înşela, să fi vrut, în cazul că scăpa, să-şi atribuie în ochii poporului gloria de a-şi fi prezis vindecarea şi, prin aceasta, să facă şi mai respectabilă, ba chiar mai sfîntă, propria sa persoană.

A fost înmormîntat ca un monarh legitim, şi a lăsat în Europa reputaţia unui om cutezător, cînd fanatic, cînd şiret, şi a unui uzurpator care ştiuse să domnească.

Cavalerul Temple pretinde că, înainte de a muri, Cromwell voise să se alieze cu Spania împotriva Franţei şi să pună mîna pe Calais cu ajutorul spaniolilor, aşa cum cucerise oraşul Dunkerque prin intermediul francezilor. Nimic mai propriu caracterului şi politicii sale. Ar fi devenit idolul poporului englez, jefuind în felul acesta, pe rînd, două naţiuni pe care a sa le ura în egală măsură. Moartea lui a dat peste cap aceste planuri mari, tirania exercitată de el, precum şi măreţia Angliei.

E de remarcat că la curtea Franţei s-a purtat doliu după el şi că Domnişoara a fost singura care n-a omagiat în felul acesta memoria ucigaşului unui rege, rudă a sa.

Am văzut deja că Richard Cromwell a urmat, în mod paşnic şi fără oponenţă, la protectoratul deţinut de tatăl său, aşa cum un prinţ de Wales ar fi succedat unui rege al Angliei. Richard a făcut să se vadă că adeseori soarta statului depinde de caracterul unui singur om. Geniul lui era foarte diferit de acela al lui Oliver Cromwell, poseda toată blîndeţea virtuţilor cetăţeneşti şi nimic din acea îndrăzneală feroce care sacrifica totul în favoarea propriilor sale interese. Ar fi putut păstra moştenirea cîştigată prin acţiunile tatălui său dacă ar fi voit să lase să fie ucişi vreo trei sau patru dintre principalii ofiţeri ai armatei, care se opuneau înălţării lui. I-a plăcut mai degrabă să se demită de la guvernare decît să domnească prin asasinate ; a trăit retras, ba chiar ignorat, pînă la vîrsta de

nouăzeci de ani, în țara al cărei suveran fusese timp de cîteva zile. După demiterea sa din protectorat, a călătorit în Franța : se știe că la Montpellier, prințul de Conti, fratele Marelui Condé, vorbind cu el fără să știe cine era, i-a spus într-o zi : „Oliver Cromwell a fost un om mare ; dar fiul său Richard e un nenorocit pentru că n-a fost în stare să se bucure de roadele crimelor tatălui său". Și cu toate acestea, Richard a trăit fericit, în timp ce tatăl său n-a știut niciodată ce e fericirea.

Ceva mai înainte, Franța putuse vedea un alt exemplu, și mai memorabil, de disprețuire a unei coroane. Cristina,[1] regina Suediei, a sosit la Paris. Lumea a admirat în ea o regină tînără, care la douăzeci și șapte de ani renunțase la suveranitatea de care era demnă, pentru a trăi liberă și liniștită. E rușinos din partea scriitorilor protestanți că au îndrăznit să afirme, fără cea mai mică dovadă, că regina a abandonat coroana doar pentru că nu mai putea s-o păstreze. Intenția și-o formase încă de la vîrsta de douăzeci de ani și o lăsase să se coacă în decurs de șapte ani. Hotărîrea ei, atît de pe deasupra ideilor vulgare, și atît de îndelung gîndită, trebuia să închidă gura celor care îi reproșau ușurătate și o abdicare involuntară. Unul dintre aceste reproșuri îl anula pe celălalt ; dar totdeauna ceea ce este mare se vede atacat de inteligențele mărunte.

Ca să ne dăm seama de geniul unic al acestei regine, n-avem decît să-i citim scrisorile. În scrisoarea adresată lui Chanut, pe vremuri ambasador al Franței pe lîngă ea, regina spune : „Am stăpînit fără fast, abandonez cu ușurință. După toate acestea, nu vă temeți pentru mine ; bunurile mele nu stau în puterea sorții." Ea îi scria prințului de Condé : „Mă consider la fel de onorată de stima

[1] *Cristina* (1626—1689), fiica lui Gustav Adolf, regele Suediei, l-a urmat acestuia la tron (1644). În 1654 a abdicat și și-a părăsit țara datorită, în parte, înclinațiilor sale spre catolicism, religie pe care a îmbrățișat-o un an mai tîrziu (n.t.).

dumneavoastră ca și de coroana pe care am purtat-o. Dacă, după ce am părăsit-o, mă judecați mai puțin demnă de stimă, vă voi mărturisi că odihna pe care am dorit-o atît de mult mă costă scump ; dar n-o să mă căiesc niciodată că am dobîndit-o cu prețul unei coroane, și nicicînd nu voi întina printr-o lașă remușcare o faptă care mi s-a părut așa de frumoasă ; iar dacă se întîmplă să condamnați această acțiune, am să vă spun drept unică scuză că n-aș fi abandonat bunurile pe care mi le-a dat soarta dacă le-aș fi considerat necesare pentru fericirea mea și că aș fi născut să stăpînesc lumea dacă aș fi fost tot atît de sigură, pe cît este de sigur Marele Condé, că am să reușesc acest lucru sau că am să mor.'

Iată ce suflet avea această persoană atît de deosebită ; iată și stilul ei cînd se folosea de limba franceză, pe care o vorbise arareori. Cunoștea opt limbi ; fusese discipola și prietena lui Descartes, care a murit la Stockholm, în palatul ei, după ce nu izbutise să obțină nici măcar o pensie în Franța, unde lucrările sale au fost chiar proscrise, pur și simplu pentru ceea ce era bun în ele. Regina atrăsese în Suedia pe toți cei care ar fi putut s-o lumineze. Supărarea de a nu fi găsit printre supușii săi nici unul dintre aceștia o făcuse să-i fie silă de a domni asupra unui popor alcătuit doar din soldați. A crezut că e mai bine să trăiască alături de oameni care gîndesc, decît să poruncească unor oameni lipsiți de cultură sau de talent. Regina cultivase toate artele într-un climat în care acestea erau pe atunci necunoscute. Gîndul ei a fost să se retragă în mijlocul lor în Italia. A venit în Franța doar în trecere, pentru că în Franța artele abia începeau să ia naștere. Gustul ei a fixat-o la Roma. În vederea acestui scop, părăsise religia luterană pentru cea catolică ; fiind indiferentă atît față de una cît și față de cealaltă, ea nu și-a făcut nici un scrupul în a se conforma în aparență sentimentelor poporului în mijlocul căruia voia să-și ducă viața. Și-a părăsit regatul în 1654

și a îndeplinit ceremonia de abjurare în mod public, la Innsbruck. Regina Cristina a plăcut curții franceze, deși acolo nu se afla nici o femeie al cărei geniu să-l egaleze pe al ei. Regele a văzut-o și i-a acordat mari onoruri ; dar abia i-a vorbit. Crescut în ignoranță, bunul lui simț înnăscut îl făcea să fie timid.

Majoritatea femeilor și a curtenilor n-au observat la această femeie filosof decît faptul că nu era coafată după moda franceză și că dansa prost. Oamenii mai inteligenți nu au condamnat la ea decît uciderea lui Monaldeschi, scutierul ei, pe care l-a făcut să fie asasinat la Fontainebleau, în cursul celei de a doua călătorii. Indiferent de ce se făcuse vinovat, din moment ce ea renunțase să mai fie regină, trebuia să ceară dreptate, nu să și-o facă singură. Nu era o regină care pedepsea pe un supus ; era o femeie care punea capăt printr-un omor unei afaceri de dragoste ; era un italian care-l făcea pe alt italian să fie ucis din ordinul unei suedeze, în palatul unui rege al Franței. Nimeni nu poate fi dat morții decît prin mijlocirea legilor. În Suedia, Cristina n-ar fi avut dreptul de a face ca vreun om să fie asasinat ; și desigur că ceea ce ar fi fost la Stockholm o crimă nu era îngăduit nici la Fontainebleau. Cei care au găsit justificări pentru o atare faptă merită să slujească unor astfel de stăpîni. Rușinea și cruzimea aceasta au întinat filosofia Cristinei, care o făcuse să abandoneze un tron. Ar fi fost pedepsită în Anglia, ca și în orice țară în care domnesc legile : dar Franța a închis ochii în fața acestui atentat împotriva autorității regelui, împotriva dreptului națiunilor și împotriva umanității.

După moartea lui Cromwell și depunerea fiului său, Anglia a rămas timp de un an în confuzie și anarhie. Carol-Gustav, căruia regina Cristina îi dăduse regatul Suediei, devenea din ce în ce mai redutabil în Nord și în Germania. Împăratul Ferdinand al III-lea murise în 1657 ; fiul său Leopold, în vîrstă de șaptesprezece ani, devenit

rege al Ungariei și al Boemiei, nu fusese ales rege al romanilor încă din timpul vieții tatălui său. Mazarin a vrut să încerce să-l facă împărat pe Ludovic al XIV-lea. Intenția aceasta era himerică ; ar fi trebuit să-i forțeze pe electori sau să-i seducă. Franța nu era nici atît de puternică pentru a smulge Imperiul și nici atît de bogată pentru a-l cumpăra ; de aceea, primele tratative, inițiate la Frankfurt de către mareșalul de Grammont și de Lionne [1], au fost abandonate imediat după primele propuneri. A fost ales Leopold. Mazarin n-a mai putut face decît o ligă împreună cu principii germani pentru respectarea tratatelor de la Münster și pentru a limita autoritatea împăratului asupra imperiului (august 1658).

După bătălia Dunelor, Franța era puternică în afară grație gloriei armatei sale și stării la care fuseseră aduse celelalte națiuni : dar în interior, țara suferea ; banii erau epuizați ; era nevoie de pace.

În monarhiile creștine, națiunile nu sînt aproape niciodată interesate în războaiele suveranilor lor. Armate de mercenari, mobilizate din ordinul unui ministru și conduse de un general care ascultă orbește de acest ministru, participă la mai multe campanii ruinătoare, fără ca regii, în numele cărora luptă, să aibă speranța sau măcar intenția de a pune mîna unul pe patrimoniul celuilalt. Poporul învingător nu profită niciodată de jefuirea poporului învins : el plătește totul ; are de suferit și atunci cînd războiul e dus cu succes și atunci cînd soarta lui e vitregă ; iar pacea e aproape la fel de necesară și după cea mai mare izbîndă, și după ce dușmanii i-au cucerit garnizoanele de frontieră.

---

[1] *Hugues de Lionne, marchiz de Berny* (1611—1671), om politic francez. Și-a început cariera sub Mazarin, afirmîndu-se ca un negociator iscusit în preliminariile păcii de la Westfalia, ale tratatului Pireneilor (1659), după care a devenit ministru de stat, fiind unul dintre partizanii războiului împotriva Olandei și a înțelegerii cu Anglia (n.t.).

Pentru a-şi duce la capăt cu succes ministerul, cardinalului îi trebuiau două lucruri : să realizeze pacea şi să asigure liniştea statului prin căsătoria regelui. Intrigile urzite în timp ce fusese bolnav îl făcusera să simtă în ce măsură un moştenitor al tronului era necesar pentru măreţia ministerului său. Toate aceste motive l-au determinat să-l căsătorească repede pe Ludovic al XIV-lea. S-au prezentat două partide, fiica regelui Spaniei şi prinţesa de Savoia. Inima regelui era făgăduită alteia ; o iubea cu disperare pe domnişoara Mancini, una din nepoatele cardinalului ; născut cu o inimă afectuoasă şi cu tărie în ceea ce voia, plin de pasiune şi lipsit de experienţă, regele ar fi putut să se decidă să se căsătorească cu amanta sa.

Doamna de Motteville [1], favorita reginei-mamă, ale cărei *Memorii* par foarte verosimile, pretinde că Mazarin a fost ispitit să lase în voie dragostea regelui şi să-şi instaleze nepoate pe tron. Îşi mai măritase o nepoată cu prinţul de Conti şi pe alta cu ducele de Mercoeur : cea pe care o iubea Ludovic al XIV-lea fusese cerută în căsătorie de către regele Angliei. Erau nişte temeiuri ce-i puteau justifica ambiţia. Insista cu multă abilitate pe lîngă regina-mamă : „Mă tem, spunea el, că regele ţine prea tare să se însoare cu nepoata mea". Regina, care-l cunoştea pe ministru, a înţeles că dorea ceea ce se prefăcea că-i provoacă temeri. I-a răspuns cu mîndria unei prinţese din casa de Austria, fiică, soţie şi mamă de regi, şi cu acreala pe care i-o inspira de cîtăva vreme un ministru care afecta din ce în ce mai mult a nu mai depinde de ea. I-a spus : „Dacă regele ar fi capabil de asemenea lipsă de demnitate, mă voi pune în fruntea

[1] ***Françoise Bertaut, doamnă de Motteville*** (1621—1682), fostă cameristă a Anei de Austria, şi-a redactat *Memoriile* sale foarte preţioase şi discutabile pentru perioada 1615—1666, apărute în 1723 (n.t.).

națiunii, împreună cu cel de al doilea fiu al meu, împotriva regelui și a dumneavoastră".

Se spune că Mazarin n-a iertat niciodată reginei acest răspuns : dar a adoptat înțeleapta poziție de a gîndi ca și ea ; și-a făcut el însuși o onoare și un merit din a se opune pasiunii lui Ludovic al XIV-lea. Puterea lui nu avea nevoie de ajutorul unei regine din neamul său. Ba chiar se temea de caracterul nepoatei sale ; și și-a închipuit că sporește puterea propriului său minister refuzînd gloria periculoasă de a-și înălța prea sus familia.

Încă din 1656 îl trimisese pe Lionne în Spania pentru a propune pace și pentru a o cere pe infantă ; numai că don Luis de Haro, convins că oricît de slabă era Spania, nici Franța nu era mai puțin, respinsese oferta cardinalului. Infanta, fiica regelui din prima căsătorie, era hărăzită tînărului Leopold. Din cea de a doua căsătorie, regele Spaniei, Filip al IV-lea, nu avea pe atunci decît un fiu, a cărui copilărie bolnăvicioasă îl făcea să se teamă că nu va supraviețui. Toți voiau ca infanta, care putea deveni moștenitoarea atîtor state, să transmită drepturile sale casei de Austria și nu unei case inamice : dar în cele din urmă, lui Filip al IV-lea i s-a născut încă un băiat, don Filip Prosper, și regina era din nouă însărcinată, așa că primejdia de a o da regelui Franței pe infantă nu i s-a părut așa de gravă, iar bătălia Dunelor îl făcea să dorească neapărat pacea.

Spaniolii au promis-o pe infantă și au cerut un armistițiu. Mazarin și don Luis s-au dus la frontiera Spaniei și a Franței, în insula Fazanilor [1] (1659). Cu toate că scopul convorbirilor lor era căsătoria unui rege al Fran-

[1] Insulă situată între două brațe ale rîului Bidassoa, unde a fost negociată căsătoria lui Ludovic al XIV-lea cu infanta Maria-Tereza. Constituie un punct de frontieră și aparține jumătate din ea Franței și cealaltă Spaniei (n.t.).

ţei precum şi pacea generală, fu totuşi irosită o lună întreagă pentru a se înlătura dificultăţile de prioritate şi pentru a se aranja ceremoniile. Cardinalii se considerau egali cu regii şi superiori celorlalţi suverani. Franţa pretindea pe bună dreptate preeminenţa asupra celorlalte puteri. Cu toate acestea, don Luis de Haro a stabilit o egalitate perfectă între Mazarin şi el, între Franţa şi Spania.

Convorbirile au durat patru luni. Mazarin şi don Luis au desfăşurat toate calităţile politice : cea a cardinalului era fineţea ; cea a lui don Luis era încetineala. Primul nu formula decît echivocuri ; cel de al doilea nu spunea aproape niciodată nici un cuvînt. Geniul ministrului italian era acela de a voi să surprindă ; cel al spaniolului era de a şti să nu se lase surprins. Se pretinde că don Luis spunea despre cardinal : „Are un mare defect în politică, vrea mereu să înşele".

Vicisitudinile lucrurilor omeneşti sînt de aşa natură încît în clipa de faţă din acest faimos tratat al Pireneilor n-au rămas în fiinţă nici măcar două articole. Regele Franţei a păstrat provincia Roussillon, pe care ar fi păstrat-o şi fără această pace : dar cît priveşte Flandra, monarhia spaniolă a pierdut totul. Franţa era pe atunci prietena necesară a Portugaliei ; azi nu mai este : totul s-a schimbat. Dar dacă don Luis de Haro a spus despre cardinalul Mazarin că ştia să înşele, mai apoi s-a spus că ştia să prevadă. De multă vreme se gîndea la unirea familiilor domnitoare din Franţa şi din Spania. Se citează acea celebră scrisoare a lui, redactată în cursul negocierilor de la Münster : „Dacă, prin căsătoria infantei, regele preacreştin ar putea dobîndi ca zestre Ţările de Jos, atunci am putea năzui la succesiunea Spaniei, indiferent de ce renunţări vor fi impuse infantei : şi n-am avea prea mult de aşteptat din moment ce nu poate s-o excludă de la moştenire decît viaţa prinţului, fratele ei".

Prințul acesta era pe atunci Balthasar, care a încetat din viață în 1649 [1].

Cardinalul se înșela în mod evident închipuindu-și că Spania va da Țările de Jos și Franche-Comté drept zestre infantei. În zestrea ei n-a fost stipulat nici măcar un singur oraș. Dimpotrivă, erau restituite monarhiei spaniole cîteva orașe foarte importante pe care Franța le cucerise, precum Saint-Omer, Ypres, Menin, Oudenarde și alte garnizoane. Unele au fost păstrate. Cardinalul nu s-a înșelat atunci cînd și-a închipuit că renunțarea va deveni într-o bună zi inutilă ; numai că acei care-i fac onoarea acestei preziceri, îl fac să prevadă că prințul don Balthasar va muri în 1649 ; că mai apoi cei trei copii din cea de a doua căsătorie vor înceta din viață încă din pruncie ; că al cincilea dintre toți acești copii de sex bărbătesc, Carlos, va muri fără urmași ; și că acel rege austriac va face într-o zi un testament în favoarea unui nepot al lui Ludovic al XIV-lea. Dar, în sfîrșit, cardinalul Mazarin a prevăzut valoarea acestor renunțări în cazul că urmașii de sex masculin ai lui Filip al IV-lea vor muri fără urmași ; și, o serie de evenimente dinafară i-au dat dreptate după mai bine de cincizeci de ani.

Maria-Tereza, care putea avea drept zestre orașele pe care Franța le restituia, n-a adus prin contractul ei de căsătorie decît cinci sute de mii de scuzi de aur ca avere lichidă ; l-a costat mai mult pe rege să se ducă la graniță să o primească. Acești cinci sute de mii de scuzi, valorînd pe atunci două milioane cinci sute de mii de livre, au constituit și așa subiectul multor controverse între cei doi miniștri. În cele din urmă, Franța n-a primit decît o sută de mii de franci.

---

[1] Balthasar-Carlos, fiul din prima căsătorie al regelui Filip al IV-lea cu Isabella de Bourbon, a murit, în realitate, la 9 octombrie 1646 (n.t.).

Departe de a mai aduce vreun alt avantaj în prezent sau în viitor, în afară de pace, prin această căsătorie, infanta a renunțat la toate drepturile pe care le-ar fi putut avea vreodată asupra teritoriilor tatălui său ; iar Ludovic al XIV-lea a ratificat această renunțare în modul cel mai solemn și a făcut-o să fie înregistrată ulterior de parlament.

Renunțările acestea precum și cele cinci sute de mii de scuzi ale zestrei au părut a fi clauzele obișnuite ale căsătoriilor infantelor Spaniei cu regii Franței. Regina Ana de Austria, fiica lui Filip al III-lea, fusese măritată cu Ludovic al XIII-lea în aceleași condiții ; iar atunci cînd Isabella, fiica lui Henric cel Mare, a fost dată lui Filip al IV-lea, regele Spaniei, s-a stipulat nu mai puțin de cinci sute de mii de scuzi de aur pentru zestrea ei, din care nu i s-a plătit nimic ; așa că în toate căsătoriile acestea mari nu părea a fi nici un chilipir : peste tot nu vedeai decît fete de regi măritîndu-se cu regi, dar venind doar cu cîte un cadou de nuntă.

Ducele Lorenei, Carol al IV-lea, de care și Franța și Spania aveau din plin să se plîngă, sau, mai degrabă, el avea de ce să se plîngă de ele, a fost cuprins în tratat, dar ca un prinț nefericit care-și primea pedeapsa, pentru că nu putea să se facă temut. Franța îi restituia statele, dar îi dărîma fortificațiile orașului Nancy și îi interzicea să posede trupe. Don Luis de Haro l-a obligat pe cardinalul Mazarin să-l repună în grațiile curții pe prințul de Condé, sub amenințarea că-i va lăsa suveranitatea fortărețelor Rocroi, Le Catelet și a altora care se aflau în mîna lui. În felul acesta, Franța a cîștigat și aceste orașe și pe Marele Condé. Prințul și-a pierdut serviciul de mare maestru al casei regelui, care ulterior i-a fost dat fiului său și s-a întors în Franța aproape numai cu gloria.

Carol al II-lea, regele titular al Angliei, mai nefericit pe atunci decît ducele Lorenei, a venit în apropierea

Pireneilor, unde se duceau tratativele acelei păci. El a implorat ajutorul lui don Luis și al lui Mazarin. Își închipuia că regii lor, verii săi primari, unindu-se, vor îndrăzni în sfîrșit să răzbune o cauză comună tuturor suveranilor, din moment ce în sfîrșit Cromwell nu mai exista ; dar n-a izbutit nici măcar să obțină o întrevedere, nici cu Mazarin, nici cu don Luis. Lockhart, ambasadorul republicii Angliei, se afla la San-Juan-de-Luz ; el continua să se facă respectat, chiar și după moartea protectorului ; iar cei doi miniștri, temîndu-se să nu-i supere pe englezi, au refuzat să-l vadă pe Carol al II-lea. Ei considerau că restaurarea pe tron era cu neputință și că toate facțiunile engleze, deși divizate între ele, conspirau deopotrivă în a nu recunoaște niciodată vreun rege. S-au înșelat amîndoi : soarta a făcut, doar cîteva luni mai tîrziu, ceea ce cei doi miniștri ar fi putut avea onoarea de a întreprinde. Carol al II-lea fu rechemat în statele sale de către englezi, fără ca vreunul din puternicii Europei să fi considerat că e datoria sa fie să împiedice uciderea tatălui, fie să ajute la restaurarea fiului. A fost primit pe cîmpia de la Dover de către zece mii de cetățeni care s-au aruncat în genunchi înaintea lui. Niște bătrîni, care făceau parte dintre ei, mi-au povestit că aproape toată lumea plîngea. Poate că niciodată nu a existat o priveliște mai emoționantă, nici vreo revoluție mai subită (iunie 1660). Schimbarea aceasta s-a efectuat mai repede decît s-a încheiat tratatul Pireneilor : iar Carol al II-lea devenise deja pașnicul stăpîn al Angliei în momentul în care Ludovic al XIV-lea nu era încă nici măcar însurat prin procură.

(August 1660). În cele din urmă, cardinalul Mazarin îi duse pe rege și pe noua regină la Paris. Un tată care și-ar fi însurat fiul, fără să-i fi cedat administrarea bunurilor, nu ar fi procedat altminteri decît el ; s-a întors mai puternic și mai gelos ca oricînd pe propria sa putere, ba chiar și pe onoruri. A cerut și a obținut ca parlamen-

tul să-i trimită deputați care să-i țină discursuri. Era un lucru fără precedent în istoria monarhiei, dar nu era o reparație prea mare pentru răul pe care parlamentul i-l făcuse. Nu a mai dat mîna cu prinții de sînge în al treilea rînd, ca mai înainte. Cel care-l tratase pe don Luis Haro ca pe un egal, a vrut să-l trateze pe Marele Condé ca pe un inferior. Mazarin se deplasa, pe atunci, cu fastul unui rege, avînd, în afara propriei sale gărzi, și o companie de mușchetari, care astăzi e-cea de a doua companie de mușchetari ai regelui. Nimeni n-a mai avut de atunci acces liber la el : dacă vreunul era atît de neîndemînatic pentru a cere vreun favor regelui, era pierdut. Regina-mamă, care fusese atîta vreme protectoare tenace a lui Mazarin împotriva Franței, și-a pierdut orice trecere cînd acesta n-a mai avut nevoie de ea. Fiul ei, regele, crescut în ideea supunerii oarbe față de acest ministru, nu putea să scuture jugul pe care i-l impusese, așa cum ea însăși și-l impusese sieși ; regina respecta ceea ce Mazarin realizase, iar Ludovic al XIV-lea nu îndrăznea încă să domnească atîta timp cît acesta se mai afla în viață.

Unui ministru i se poate scuza răul pe care-l face, în cazul în care cîrma pe care o ține în mînă este zgîlțîită de furtuni ; dar atunci cînd e liniște, e vinovat de tot binele pe care nu-l face. Mazarin nu și-a făcut bine decît sie însuși și familiei sale în raport cu el. Opt ani de putere absolută și netulburată, de la ultima sa întoarcere și pînă la moarte n-au fost marcați de nici o întreprindere glorioasă sau folositoare ; căci Colegiul celor Patru Națiuni [1] nu a fost înființat de el decît prin testament.

[1] Colegiu situat la Paris, lîngă poarta Nesle. A fost întemeiat de Mazarin printr-o dispoziție testamentară (1661) pentru a primi elevi din cele patru „națiuni" de curînd cucerite de Franța (Alsacia, Țările de Jos, Roussillon, provincia Pinerolo). Desființat în timpul Revoluției, el este astăzi înglobat în Institutul Franței (n.t.).

Administra finanţele ca intendentul unui senion înglodat în datorii. Uneori regele îi cerea bani lui Fouquet[1], care-i răspundea : „Sire, în lăzile maiestăţii-voastre nu e nici un ban ; dar domnul cardinal vă va împrumuta". Mazarin poseda în jur de două sute de milioane, calculaţi în moneda de acum. Mai multe memorii afirmă că o parte din ei au fost adunaţi prin mijloace mult sub nivelul poziţiei sale. Ele ne spun că împărţea cu armatorii cîştigurile realizate de pe urma curselor pe care aceştia le făceau : dar nu există nici o dovadă de acest fel ; totuşi, olandezii l-au bănuit că făcea aşa ceva, şi ei nu l-ar fi bănuit pe Richelieu.

Se spune că, înainte de a muri, a început să aibă remuşcări, deşi în afară se arăta curajos. Se temea cel puţin pentru averea sa şi i-a făcut regelui o întreagă donaţie, închipuindu-şi că regele i-o va restitui. Nu s-a înşelat cîtuşi de puţin ; regele i-a dat-o după trei zile înapoi. În cele din urmă, şi-a dat duhul (9 martie 1661) ; şi doar regele a avut aerul că l-ar fi regretat, pentru că acest prinţ începuse să se deprindă cu prefăcătoria. Jugul începuse să-l apese ; era nerăbdător să domnească. Cu toate acestea voia să pară afectat de o moarte care-l punea în posesia propriului său tron.

Ludovic al XIV-lea şi curtea au purtat doliu după cardinalul de Mazarin, onoare puţin obişnuită, şi pe care Henric al IV-lea o făcuse memoriei Gabriellei d'Estrées.

[1] *Nicolas Fouquet, viconte de Vaux, marchiz de Belle-Isle* (1615—1680), a îndeplinit funcţiile de consilier al Parlamentului din Metz, apoi, graţie lui Mazarin, aceea de procuror general al Parlamentului din Paris şi de supraintendent al finanţelor (1653). A adunat o avere uriaşă atît prin investiţii fructuoase, cît şi prin tot felul de malversaţiuni, ceea ce a ajuns să-l scandalizeze pe Ludovic al XIV-lea provocîndu-i pînă la urmă ruina. E arestat şi, în urma unui proces care a durat trei ani, e închis în castelul Pinerolo, unde se pare că şi-a sfîrşit zilele, în ciuda intervenţiilor făcute de numeroşii săi prieteni aparţinînd îndeosebi sferelor intelectuale şi artistice, în rîndul cărora s-a bucurat de multe simpatii datorită spiritului său generos (n.t.).

Nu ne vom apuca să examinăm aici dacă Mazarin a fost un ministru mare sau nu : faptele lui sînt cele care vorbesc, iar posteritatea e în drept să-l judece. Uneori, oamenii obișnuiți presupun că acei care au condus cu oarecare succes unele imperii posedă o amploare de spirit prodigioasă și un geniu aproape divin. Dar nu pătrunderea superioară face pe oamenii de stat, ci caracterul. Atunci cînd au bun-simț, oamenii își văd cu toții aproape numai de propriile interese. Un burghez din Amsterdam sau din Berna știe despre aceste lucruri tot atît cît Sejan, Ximenes, Buckingham, Richelieu sau Mazarin : dar felul nostru de a ne purta și acțiunile noastre depind în mod exclusiv de felul în care ne e călit caracterul, iar succesele noastre atîrnă de noroc.

De exemplu, dacă un geniu ca papa Alexandru al VI-lea sau fiul său Borgia ar fi avut de cucerit cetatea La Rochelle, i-ar fi invitat în tabăra lor pe principalii conducători, sub un jurămînt sfînt, și s-ar fi descotorosit de ei ; Mazarin ar fi intrat în oraș doi sau trei ani mai tîrziu, cîștigîndu-i și divizîndu-i pe burghezi ; don Luis Haro n-ar fi îndrăznit să facă nimic. Richelieu a construit un dig la mare, după exemplul lui Alexandru cel Mare, și a intrat în La Rochelle ca un cuceritor ; numai că o maree ceva mai puternică sau mai multă promptitudine din partea englezilor ar fi dus la eliberarea cetății și ar fi făcut ca Richelieu să fie considerat un imprudent.

Caracterul oamenilor poate fi judecat prin mijlocirea acțiunilor lor. Putem fi convinși că sufletul lui Richelieu emana trufia și răzbunarea ; că Mazarin era cumpănit, suplu și doritor de bunuri. Dar pentru a măsura spiritul unui minsitru, trebuie să-l auzim de mai multe ori vorbind sau să citim ceea ce a scris. În cazul oamenilor de stat survine adeseori ceea ce vedem în fiecare zi în cazul oamenilor de curte ; cel care are mai mult spirit dă greș, în timp ce acela care datorită caracterului are mai multă răbdare, forță, suplețe și continuitate, izbutește.

Citind *Scrisorile* cardinalului Mazarin și *Memoriile* cardinalului de Retz, se vede cu ușurință că geniul superior era Retz. Cu toate acestea, Mazarin a ajuns atotputernic, iar Retz a fost înfrînt. În sfîrșit, e foarte adevărat că pentru a fi un ministru puternic, de multe ori e nevoie doar de un spirit mediocru, de bun-simț și de șansă ; dar pentru a fi un bun ministru trebuie să ai o pasiune dominantă pentru binele public. Marele om de stat este acela de la care rămîn mari monumente folositoare patriei.

Monumentul care îi asigură cardinalului Mazarin nemurirea este cîștigarea Alsaciei. A dat această provincie Franței exact în momentul în care Franța era mai dezlănțuită împotriva lui ; și, printr-o ciudată fatalitate, a făcut regatului mai mult bine atunci cînd era persecutat de acesta decît în perioada de liniște a unei puteri absolute.

CAPITOLUL AL VII-LEA

LUDOVIC AL XIV-LEA GUVERNEAZĂ SINGUR. EL SILEȘTE RAMURA SPANIOLĂ A CASEI DE AUSTRIA SĂ-I CEDEZE PRETUTINDENI ÎNTÎIETATEA, IAR PE CURTEA DE LA ROMA SĂ-I DEA SATISFACȚIE. CUMPĂRĂ ORAȘUL DUNKERQUE. DĂ AJUTOR ÎMPĂRATULUI, ÎN PORTUGALIA, STĂRILOR GENERALE, ȘI FACE CA REGATUL SĂ DEVINĂ ÎNFLORITOR ȘI PUTERNIC

Niciciînd la vreo curte nu au existat mai multe intrigi și speranțe decît în cursul agoniei cardinalului Mazarin. Femeile care se considerau frumoase își închipuiau că guvernează un prinț de douăzeci și doi de ani, pe care dragostea îl sedusese în asemenea măsură încît să-l facă să ofere coroana amantei sale. Tinerii curteni credeau că

din nou se va instala domnia favoriților. Fiecare ministru spera să obțină primul loc. Nici unul dintre ei nu se gîndea că un rege care crescuse departe de treburile publice va îndrăzni să-și ia asupra sa sarcina guvernării. Mazarin prelungise copilăria acestui monarh pe cît putuse. Începuse să-l deprindă foarte de curînd și aceasta pentru că regele voise să învețe.

Francezii erau atît de departe de speranța de a fi guvernați de suveranul lor încît, din toți cei care lucraseră pînă atunci cu primul ministru, nici unul nu-l întreba pe rege cînd va dori el să-i asculte. Toți îl întrebau : „Cui ne vom adresa ?", și Ludovic al XIV-lea le răspundea : *Mie*. Surpriza a fost și mai mare atunci cînd l-au văzut că stăruie. A avut nevoie de cîtva timp pentru a-și verifica puterile și a-și pune la încercare, în taină, geniul de a conduce. Odată hotărîrea luată, și-a menținut-o pînă în ultima clipă a vieții. I-a fixat fiecărui ministru limitele puterii, cerînd să i se dea socoteala de către toți la ore stabilite, acordîndu-le încrederea trebuincioasă pentru a-și acredita ministerul și veghind asupra lor pentru a-i împiedica să abuzeze prea tare.

Doamna de Motteville ne informează că reputația lui Carol al II-lea, regele Angliei, care era considerat că domnește prin sine însuși, l-a făcut pe Ludovic al XIV-lea să se ia la întrecere cu el. Dacă e adevărat, acesta din urmă și-a depășit cu mult rivalul, și a meritat în decursul întregii sale vieți ceea ce spusese la început despre Carol al II-lea.

A început prin a pune ordine în finanțele dezorganizate de o îndelungată tîlhărie. Disciplina a fost restabilită în armată, așa cum ordinea a fost restabilită în finanțe. Magnificența și decența au înfrumusețat curtea. Chiar și distracțiile au dobîndit strălucire și grandoare. Toate artele au fost încurajate, și toate au fost folosite întru gloria regelui și a Franței.

Nu e locul aici să-l înfățișăm pe rege în viața lui particulară, nici în interiorul guvernării sale ; o vom face mai încolo. E de-ajuns să spunem că poporul, care de la moartea lui Henric cel Mare nu mai văzuse un adevărat rege și care ura stăpînirea unui prim-ministru, a fost cuprins de admirație și de speranță atunci cînd l-a văzut pe Ludovic al XIV-lea făcînd la douăzeci și doi de ani ceea ce Henric făcuse la cincizeci. Dacă Henric al IV-lea ar fi avut un prim-ministru, ar fi fost pierdut, pentru că ura împotriva unui particular ar fi dat naștere la douăzeci de facțiuni prea puternice. Dacă Ludovic al XIII-lea n-ar fi avut un prim-ministru, prințul acesta, al cărui trup slab și bolnav îi tulbura sufletul, s-ar fi prăbușit sub povară. Ludovic al XIV-lea putea fără nici un risc să aibă sau să nu aibă un prim-ministru. Din vechile facțiuni nu mai rămăsese nici o urmă ; în Franța nu mai erau decît un stăpîn și supușii săi. Dintru început a arătat că urmărea orice fel de glorie și că ținea deopotrivă să fie stimat în afară și stăpîn absolut înlăuntru.

Regii din trecut ai Europei pretindeau între dînșii o perfectă egalitate, ceea ce e foarte firesc ; numai că regii Franței au pretins întotdeauna întîietatea pe care o merită vechimea neamului lor și a regatului ; iar dacă au cedat în fața împăraților, au făcut-o pentru că oamenii nu sînt aproape niciodată îndeajuns de îndrăzneți pentru a înlătura un îndelung obicei. Capul republicii Germaniei, prinț electiv și prin sine însuși nu prea puternic, are, fără contestație, întîietate asupra tuturor suveranilor, datorită titlului de Cezar și de moștenitor al lui Carol cel Mare ; pe ceilalți regi, cancelaria Germaniei nu-i trata nici măcar pe atunci cu titlul de maiestate. Regii Franței puteau contesta întîietatea împăraților, din moment ce Franța întemeiase adevăratul imperiu al occidentului, al cărui nume în Germania doar subzistă. De partea lor aveau nu numai superioritatea unei coroane ereditare asupra unei demnități elective, dar și avantajul de a fi coborît, într-un șir

neîntrerupt, din niște suverani care domneau asupra unei mari monarhii cu cîteva secole mai înainte ca, undeva în lumea întreagă, vreuna din casele care în clipa de față posedă o coroană să fi ajuns la un rang cît de cît înalt. Regii Franței țineau cel puțin să preceadă celelalte puteri ale Europei. În favoarea lor se invoca numele de *preacreștin*. Regii Spaniei opuneau titlul de *catolici*; și de cînd Carol Quintul deținuse pe un rege al Franței prizonier la Madrid, mîndria spaniolă era foarte departe de a ceda acest rang. Englezii și suedezii, care nu pot invoca nici unul din aceste titluri, recunosc cît pot mai puțin această superioritate.

Pe vremuri, aceste pretenții erau dezbătute la Roma. Papii, care dădeau statele prin mijlocirea unei bule, se credeau cu atît mai îndreptățiți să hotărască despre rangul coroanelor. Curtea de la Roma, unde totul se petrece în ceremonii, era tribunalul unde se judecau toate vanitățile acestea ale măreției. Franța avusese totdeauna superioritatea la Roma atunci cînd era mai puternică decît Spania; dar, începînd cu domnia lui Carol Quintul, Franța nu pierduse nici o ocazie de a-și atribui egalitatea. Disputa rămînea nehotărîtă; un pas mai înainte sau mai în urmă în cadrul unei procesiuni; un fotoliu plasat aproape de altar sau exact în fața vreunui predicator constituiau niște triumfuri și stabileau niște titluri pentru această preeminență. Himera chestiunii de onoare pe această problemă era, în acea vreme, extremă între capetele încoronate, exact ca furia duelurilor între persoanele particulare.

(1661). S-a întîmplat ca la intrarea unui ambasador al Suediei la Londra, contele d'Estrades, ambasadorul Franței să-și dispute întîietatea cu baronul de Vatteville, ambasadorul Spaniei. Spaniolul, avînd mai mulți bani și o suită mai numeroasă, cucerise de partea sa pe locuitorii englezi; a trebuit să fie mai întîi uciși caii de la trăsurile franceze; curînd, oamenii contelui d'Estrades, răniți și

risipiți, i-au lăsat pe spanioli să treacă ținîndu-și săbiile scoase, ca la un triumf.

Încunoștințat de această insultă, Ludovic al XIV-lea și-a rechemat ambasadorul pe care-l avea la Madrid și l-a expulzat pe cel al Spaniei din Franța, a rupt tratativele care continuau în Flandra cu privire la granițe și i-a comunicat lui Filip al IV-lea, cumnatul său, că dacă nu recunoaște superioritatea coroanei Franței și nu-i dă satisfacție pentru această insultă printr-o declarație solemnă, războiul va reîncepe. Filip al IV-lea nu a vrut să-și vîre regatul într-un nou război pe chestiunea întîietății unui ambasador : l-a trimis pe contele de Fuentes să-i declare regelui, la Fontainebleau, în prezența tuturor miniștrilor străini care se aflau în Franța (24 martie 1662), „că miniștrii spanioli nu vor mai fi de acum înainte în concurență cu cei ai Franței". Nu era îndeajuns pentru a recunoaște limpede preeminența regelui ; dar era totuși suficient pentru o mărturie autentică a slăbiciunii spaniole. Curtea de la Madrid a protestat mult timp mai apoi împotriva umilinței îndurate, și miniștrii spanioli au revenit asupra vechilor pretenții : au obținut egalitatea la Nijmegen ; dar Ludovic al XIV-lea a dobîndit atunci prin fermitatea sa o superioritate reală în Europa, făcînd să se vadă cît era de temut.

Abia ieșit cu atîta măreție din acest mic incident, el a realizat și mai mult într-o împrejurare în care gloria personală părea mai puțin interesată. În decursul războaielor purtate în Italia împotriva Spaniei, tinerii francezi oferiseră italienilor, circumspecți și geloși, ideea unei națiuni impetuoase. Italia considera că toate națiunile care năvăleau asupra ei erau barbare, iar pe francezi îi considera niște barbari mai zglobii decît ceilalți, dar și mai periculoși, care aduceau în toate casele plăcerile deopotrivă cu disprețul, și desfrîul împreună cu insulta. Erau temuți pretutindeni, și îndeosebi la Roma.

Ducele de Créqui [1], ambasador pe lîngă papa, îi revoltase pe locuitorii Romei datorită înfumurării sale : servitorii lui, oameni care duc totdeauna la exces defectele stăpînilor lor, comiteau la Roma aceleaşi tulburări ca şi tineretul imposibil de disciplinat din Paris, care-şi făcea pe atunci o onoare din a ataca în fiecare noapte gărzile ce vegheau la paza oraşului.

Cîţiva lachei de ai ducelui de Créqui s-au apucat să atace cu spada în mînă o formaţie de corsicani (care sînt gărzile papei şi dau ajutor la executarea actelor de justiţie). Întregul corp al corsicanilor considerîndu-se jignit, şi instigat în taină de don Mario Chigi, fratele papei Alexandru al VII-lea, care-l detesta pe ducele de Créqui, au venit înarmaţi şi au asediat casa ambasadorului (20 august 1662). Au tras asupra trăsurii ambasadoarei care se întorcea în acel moment în palat ; i-au omorît un paj şi au rănit pe mai mulţi slujitori. Ducele de Créqui a plecat din Roma acuzînd rudele papei şi pe papă însuşi de a fi favorizat acest asasinat. Papa a amînat pe cît a putut reparaţia, convins fiind că dacă e vorba de nişte francezi, e de ajuns să temporizeze şi totul se va uita. A pus să fie spînzuraţi un corsican şi un zbir în următoarele patru luni şi l-a exilat pe guvernator, bănuit a fi autorizat atentatul ; dar, spre consternarea sa, a aflat că regele ameninţa că va asedia Roma, că deja trimisese trupe în Italia şi că mareşalul du Plessis-Praslin fusese numit comandantul lor. Incidentul devenise o dispută de la naţiune la naţiune, iar regele voia să şi-o facă respectată pe a sa. Papa, înainte de a-i da satisfacţia cerută, a implorat medierea tuturor prinţilor catolici ; a făcut tot ceea ce a putut pentru a-i întări împotriva lui Ludovic al XIV-lea ; numai că împrejurările nu erau favorabile papei. Imperiul

[1] *Charles III, duce de Créqui* (1623—1687), fratele mareşalului de Créqui ; a luptat la Rocroi şi Nordlingen ; în 1662 a fost ambasador al lui Ludovic al XIV-lea la Roma, în 1678 guvernator al Parisului, în 1679 ambasador în Anglia, ilustrîndu-se ca un diplomat foarte abil (n.t.).

era atacat de turci ; Spania era încurcată într-un război puțin norocos împotriva Portugaliei.

Curtea romană n-a făcut decît să-l irite pe rege fără a izbuti să-i facă vreun rău. Parlamentul din Provența îl chemă pe papă la judecată și făcu să-i fie confiscat comitatul Avignon. Altă dată asemenea insulte ar fi fost urmate de excomunicări ; dar excomunicările erau niște arme consumate și devenite ridicule ; papa a trebuit să cedeze, a fost silit să-l exileze din Roma pe propriul său frate, să-l pună pe nepotul său, cardinalul Chigi, să dea satisfacție regelui în calitate de legat *a latere* [1] ; să dizolve garda corsicană și să înalțe la Roma o piramidă cu o inscripție care să cuprindă injuria și reparația. Cardinalul Chigi a fost primul legat al curții romane care a fost trimis vreodată pentru a cere iertare. Mai înainte, legații se duceau să dea legi și să impună decima [2]. Regele nu s-a mărginit să obțină reparație pentru o insultă prin ceremonii trecătoare și prin monumente care au avut aceeași soartă (căci, după cîțiva ani, a îngăduit ca piramida să fie distrusă), dar a silit curtea de la Roma să promită că va restitui ducelui de Parma cetățile Castro și Ronciglione, să-l despăgubească pe ducele de Modena pentru drepturile sale asupra orașului Comacchio și, în felul acesta, dintr-o insultă, a izbutit să dobîndească onoarea temeinică de a fi protectorul principilor Italiei.

Apărîndu-și demnitatea, regele nu uita să-și sporească puterea (27 octombrie 1662). Finanțele sale, bine administrate de către Colbert [3], l-au pus în situația de a cum-

[1] De pe lîngă (lat.). Titlu dat unor cardinali aleși de papă pentru a îndeplini unele misiuni diplomatice speciale (n.t.).

[2] Impozit suplimentar, perceput la o zecime din valoarea unei sume, unei dobînzi, unui beneficiu etc. (n.t.).

[3] *Jean-Baptiste Colbert* (1619—1683), om de stat francez. Fiu al unui negustor de postav, a intrat în anturajul lui Mazarin, pentru a deveni mai apoi unul dintre principalii colaboratori ai lui Ludovic al XIV-lea, îndeosebi după căderea lui Fouquet, la care a contribuit din plin. A condus în special finanțele în calitate de controlor general (1661), obținînd mari succese și deter-

pâra porturile Dunkerque și Mardick de la regele Angliei, pentru cinci milioane de livre, calculate la douăzeci și șase de livre și zece soli marca. Carol al II-lea, cheltuitor și sărac, a suferit rușinea de a vinde prețul sîngelui englezilor. Cancelarul său, Hyde, acuzat de a-l fi sfătuit pe rege să comită acest act de slăbiciune, sau să-l fi trecut cu vederea, a fost ulterior exilat de parlamentul englez, care adeseori pedepsește greșelile favoriților regilor și cîteodată chiar îi judecă pe aceștia din urmă.

(1663). Ludovic a pus la lucru trei mii de oameni pentru a fortifica portul Dunkerque atît pe uscat cît și pe mare. Între oraș și citadelă s-a săpat un bazin capabil să cuprindă treizeci de vase de război, în așa fel încît abia vînduseră englezii orașul și el a devenit pentru ei un motiv de spaimă.

(30 august 1663). Ceva mai apoi, regele l-a silit pe ducele Lorenei să-i cedeze orașul fortificat Marsal. Nefericitul de Carol al IV-lea, războinic destul de strălucit, dar prinț slab, inconstant și imprudent, tocmai încheiase un tratat prin care, după moartea sa, dădea Lorena Franței cu condiția ca regele să-i îngăduie să scoată un milion de livre din statul pe care-l abandona și ca principii din dinastia lorenă să fie considerați prinți de sînge în Franța. Tratatul acesta, zadarnic supus examinării parlamentului din Paris, nu a făcut decît ca în sufletul ducelui de Lorena să se nască noi nehotărîri, determinîndu-l ulterior să fie fericit să dea orașul Marsal și să depindă de bunăvoința regelui.

Ludovic își sporea statele chiar și în timp de pace și era mereu gata de război, fortificîndu-și frontierele, ținîn-

minînd în bună măsură sistemul economic al monarhiei absolute. Aproape toate instituțiile caracteristice epocii lui Ludovic al XIV-lea sînt opera lui sau au fost inspirate hotărîtor de el. În ciuda deosebirilor de temperament și metode care l-au despărțit de Louvois, Colbert a fost, alături de acesta, unul dintre inițiatorii sistemului birocratic modern, plin de hotărîtoare consecințe pentru istoria Franței (n.t.).

du-şi trupele disciplinate, sporindu-le numărul, executînd mereu parăzi.

Pe atunci, în Europa turcii erau foarte de temut ; atacau în acelaşi timp pe împăratul Germaniei şi pe veneţieni. De la Francisc I încoace, politica regilor Franţei fusese dintotdeauna alianţa cu împăraţii turci ; nu numai pentru avantajele comerţului, dar pentru a nu îngădui casei de Austria să dobîndească o prea mare întîietate. Cu toate acestea, un rege creştin nu putea refuza să dea ajutor cînd împăratul era prea tare ameninţat ; iar interesul Franţei era ca turcii să hărţuiască Ungaria, dar nu s-o invadeze ; în sfîrşit, tratatele cu Imperiul îl obliga la acest demers de onoare. Regele trimise deci şase mii de oameni în Ungaria sub comanda contelui de Coligny, ultimul care rămăsese din familia aceea atît de celebră în cursul războaielor noastre civile şi care merita poate să fie la fel de vestit ca şi amiralul Caspard de Coligny, datorită curajului şi virtuţii sale. Prietenia îl legase de Marele Condé, şi toate ofertele cardinalului Mazarin nu l-au putut determina niciînd să-şi abandoneze prietenul. A luat cu sine elita nobilimii Franţei şi, printre alţii, pe tînărul La Feuillade, om întreprinzător şi avid de glorie şi de avere. (1664.) Francezii aceştia s-au dus să servească în Ungaria sub conducerea generalului Montecuccolli [1], care-l înfrunta în acel moment pe marele vizir Küprüli sau Kuprogli şi care, ulterior, servind pe imperiali împotriva Franţei, a ajuns să cumpănească reputaţia lui Turenne. S-a dat o mare bătălie la Sankt-Gothard, pe malul rîului Raab, între turci şi armata împăratului. Francezii au făcut

[1] *Raimondo, prinţ de Montecuccoli* (1609—1681), mareşal de origine italiană, în serviciul casei de Austria. S-a ilustrat în numeroase campanii în fruntea armatelor imperiale, dar îndeosebi în bătălia împotriva turcilor de la Sankt-Gothard (1664). A luptat şi împotriva lui Turenne şi a lui Créqui. Retras din serviciu, s-a bucurat de mari onoruri, ca unul dintre cei mai mari comandanţi de oşti ai secolului, şi a scris o serie de cărţi de istorie a războaielor şi de artă militară (n.t.).

acolo minuni de virtute ; germanii înșiși, care nu-i iubeau deloc, au fost siliți să recunoască acest lucru ; dar nu e drept să afirmăm despre germani, cum s-a făcut în atîtea cărți, că doar francezii au avut onoarea victoriei.

În timp ce-l susținea pe împărat pe față, din motive de prestigiu și pentru a da o nouă strălucire armatei franceze, regele susținea în secret Portugalia împotriva Spaniei, din motive politice. Cardinalul Mazarin îi abandonase formal pe portughezi prin tratatul Pireneilor ; dar spaniolii comiseseră cîteva mici abateri tacite față de pace. Francezii au făcut și ei una îndrăzneață și decisivă : mareșalul Schomberg, străin și hughenot, s-a dus în Portugalia cu patru mii de soldați francezi, pe care-i plătea cu banii lui Ludovic al XIV-lea și pe care se făcuse că i-a tocmit în numele regelui Portugaliei. Acești patru mii de soldați francezi, alăturîndu-se trupelor portugheze, au cîștigat la Villaviciosa (17 iunie 1665) o izbîndă deplină, care a întărit tronul pentru casa de Braganza. În felul acesta, Ludovic al XIV-lea a ajuns să fie considerat un prinț războinic și politic, iar Europa a început să-i știe de frică înainte ca el să se fi angajat în vreun război.

Grație politicii, a izbutit să evite, în ciuda promisiunilor făcute, să-și unească puținele vase pe care le poseda cu flota olandeză. În 1662 se aliase cu Olanda. Cam în acea vreme, această republică a reînceput războiul cu Anglia, pe tema zadarnicei și bizarei chestiuni a onoarei pavilionului și a intereselor sale comerciale reale în Indii. Ludovic vedea cu plăcere cum aceste două puteri maritime lansau la apă în fiecare an, una împotriva celeilalte, flote de mai mult de o sută de vase pentru a se distruge reciproc în bătăliile cele mai înverșunate care se dăduseră vreodată și al căror rezultat era slăbirea ambelor părți. Una din luptele care s-au dat a durat trei zile întregi (11, 12 și 13 iunie 1666). În decursul acestor bătălii

olandezul Ruyter [1] a dobîndit reputaţia de a fi cel mai mare om de mare care fusese văzut vreodată. El a fost acela care a ars cele mai frumoase vase ale Angliei chiar în propriile ei porturi, la patru leghe de Londra. El a făcut ca Olanda să triumfe pe mare, a cărei stăpînire englezii o avuseseră dintotdeauna şi unde Ludovic al XIV-lea nici nu exista încă.

De cîtăva vreme, dominaţia oceanului era împărţită între aceste două naţiuni. Arta de a construi vase şi a se sluji de ele pentru comerţ sau în război nu era cunoscută bine decît de ele două. Sub ministerul lui Richelieu, Franţa se credea puternică pe mare, pentru că din cele cam şaizeci de vase cîte putea număra în porturile ei, era în stare să lanseze la apă aproximativ vreo treizeci, dintre care doar unul purta şaptezeci de tunuri. Puţinele vase pe care le poseda au fost cumpărate de la olandezi sub Mazarin. Franţa era lipsită de mateloţi, de ofiţeri, de ateliere pentru construcţie şi echipare. Cu o sîrguinţă de necrezut, regele a început să repare ruinele marinei şi să dea Franţei tot ce-i lipsea ; dar în timp ce englezii şi olandezii acopereau oceanul cu aproape trei sute de vase mari de război, el nu avea decît cincisprezece sau şaisprezece vase de ultimul rang, pe care ducele de Beaufort le întrebuinţa împotriva piraţilor nord-africani ; şi, atunci cînd Statele Generale l-au presat pe Ludovic al XIV-lea să-şi unească flota cu a lor, în portul Brest nu s-a aflat decît un vas aruncător de torţe aprinse încît, de ruşine, acesta n-a vrut să-l trimită, dar totuşi, la insistenţele lor repetate, a trebuit s-o facă. A fost o ruşine pe care Ludovic al XIV-lea s-a grăbit să o şteargă foarte repede.

[1] *Michiel Adriaansz Ruyter* (1607—1676), amiral olandez, celebru prin acţiunile sale militare împotriva Spaniei (1641), a Angliei (1653), a Suediei (1659), care au adus hegemonia maritimă a Olandei în acea epocă. A luptat şi împotriva piraţilor din Mediterana, dar în timpul războiului cu Franţa a fost înfrînt în bătălia de la Agosta şi a murit, cîteva zile mai tîrziu, din cauza rănilor primite (n.t.).

(1665). Pe uscat, el a dat statelor un sprijin mult mai esențial și mai onorabil prin forțele sale terestre. Le-a trimis șase mii de francezi pentru a-i apăra împotriva episcopului de Münster, Christophor-Bernhardt Van-Galen, preot războinic și dușman implacabil, tocmit de Anglia pentru a devasta Olanda ; numai că episcopul i-a făcut să plătească scump acest ajutor și i-a tratat ca un om puternic care-și vinde protecția unor negustori bogați. Colbert le-a pus la socoteală nu numai solda trupelor sale, dar chiar și cheltuielile unei ambasade trimise în Anglia pentru a încheia pacea lor cu Carol al II-lea. Nicicînd vreun ajutor n-a fost dat cu mai multă neplăcere, nici primit cu mai puțină recunoștință.

După ce și-a oțelit în felul acesta trupele și și-a format noi ofițeri în Ungaria, în Olanda, în Portugalia, după ce fusese respectat și răzbunat la Roma, regele nu mai vedea nici un potentat de care să se teamă. Anglia era devastată de ciumă ; Londra făcută scrum în urma unui incendiu atribuit pe nedrept catolicilor ; continua risipă și lipsa de bani a lui Carol al II-lea, tot atît de periculoasă pentru treburile sale ca și molima și incendiul, făceau ca Franța să fie în siguranță din partea englezilor. Împăratul repara cu greutate pagubele cauzate de un război împotriva turcilor. Regele Filip al IV-lea, murind, iar monarhia sa fiind tot atît de slabă ca și el, îl lăsau pe Ludovic al XIV-lea singurul puternic și redutabil. Era tînăr, bogat, bine slujit, ascultat orbește și dădea semne că vrea să devină celebru și să fie un cuceritor.

CAPITOLUL AL VIII-LEA

CUCERIREA FLANDREI

Curînd, regelui i s-a ivit ocazia pe care o căuta. Filip al IV-lea, cumnatul său, a încetat din viață (1665) : de la prima sa soție, sora lui Ludovic al XIII-lea, avusese pe

prințesa Maria-Tereza, căsătorită cu vărul ei, Ludovic al XIV-lea ; căsătorie prin care monarhia spaniolă ajunsese în cele din urmă în casa de Bourbon, vechea ei dușmană. Din cea de a doua căsătorie, cu Maria-Ana de Austria, se născuse Carol al II-lea ; copil debil și bolnăvicios, moștenitorul coroanei și rămas unicul dintre cei trei copii de parte bărbătească, dintre care doi muriseră la vîrstă fragedă. Ludovic al XIV-lea a pretins că Flandra, Brabantul și Fanche-Comté, provincii ale regatului Spaniei, trebuiau, în conformitate cu jurisprudența acestor provincii, să revină soției sale, în ciuda renunțării. Dacă procesele regilor ar putea fi judecate de către legile națiunilor, în fața unor tribunale dezinteresate, afacerea ar fi putut deveni îndoielnică.

Ludovic al XIV-lea făcu ca drepturile sale să fie examinate de consiliul său și de niște teologi, care le-au considerat incontestabile ; numai că atît consiliul cît și confesorul lui Filip al IV-lea nu le-au găsit cîtuși de puțin întemeiate. De partea sa, văduva avea un motiv puternic, legea expresă a lui Carol Quintul ; dar legile lui Carol Quintul nu erau aproape deloc respectate de curtea Franței.

Unul din pretextele de care se folosea consiliul regelui era faptul că acele cinci sute de mii de scuzi date ca zestre soției sale nu fuseseră plătite ; dar uita că nici zestrea fiicei lui Henric al IV-lea nu fusese plătită. Franța și Spania au dus inițial un război în scris, în care s-au etalat calcule de bancheri și motive avocățești ; dar ascultată a fost doar rațiunea de stat. Și această rațiune de stat a fost cu adevărat ceva ieșit din comun. Ludovic al XIV-lea avea să atace un copil al cărui protector ar fi trebuit să fie în mod firesc, din moment ce era însurat cu sora acestui copil. Cum își putea el închipui că împăratul Leopold, considerat capul casei de Austria, va lăsa să se facă o nedreptate acestei case, iar Franța să cîștige Flandra ? Cine ar crede că împăratul împreună cu regele

Franței împărțiseră deja în minte cadavrul tînărului Carol de Austria, rege al Spaniei ? Unele urme ale acestui trist adevăr se găsesc în *Memoriile* marchizului de Torcy[1] ; dar ele sînt foarte puțin clarificate. Timpul a dezvăluit în cele din urmă acest mister, care dovedește că între regi convenția și dreptul celui mai tare țin loc de dreptate, îndeosebi cînd această dreptate pare îndoielnică.

Toți frații lui Carol al II-lea, regele Spaniei, muriseră. Carol era de o constituție slabă și bolnăvicioasă. Ludovic al XIV-lea și Leopold au făcut, pe cînd acesta era copil, aproape același tratat de partaj ca și acela pe care l-au aranjat după moartea sa. Prin tratatul acesta, care se află în clipa de față în arhiva Luvrului, Leopold urma să lase pe Ludovic al XIV-lea să intre în posesia Flandrei, cu condiția ca, la moartea lui Carol, Spania să treacă sub stăpînirea împăratului. Nu se spune dacă această stranie tranzacție a costat bani. De obicei, acest articol principal din atîtea tratate rămîne secret.

Nici nu a semnat bine acest tratat, și pe Leopold l-au apucat remușcările : a pretins ca măcar el să rămînă necunoscut la orice curte ; să nu se facă o dublă copie, conform uzanțelor ; și că singurul instrument care urma să subziste să fie închis într-o casetă de metal, ale cărei chei aveau să se afle una în posesia împăratului și cealaltă în posesia regelui Franței. Caseta aceasta a fost înmînată marelui duce de Florența. Împăratul a dat-o în acest scop ambasadorului Franței la Viena, iar regele a trimis la porțile Vienei șaisprezece soldați din garda lui personală pentru a-l întovărăși pe curier, de teamă ca împăratul să nu-și schimbe gîndul și să pună să fie răpită caseta pe drum. Ea a fost dusă la Versailles, nu la Florența ; ceea ce ne face să bănuim că Leopold a primit ceva bani, din moment ce n-a îndrăznit să se plîngă de aceasta.

[1] Volumul I, p. 16, ediția presupusă a fi apărut la Haga (n.a.).

Iată cum împăratul l-a lăsat pe regele Spaniei să fie jefuit.

Regele, bizuindu-se încă o dată mai mult pe propriile sale forţe decît pe temeiuri legale, a plecat în Flandra la victorii sigure. (1667.) Era în fruntea a treizeci şi cinci de mii de oameni ; un alt corp de opt mii a fost trimis spre Dunkerque ; unul de patru mii spre Luxemburg. Turenne era, sub ordinele sale, generalul acestei armate. Colbert sporise resursele financiare ale statului pentru a face faţă acestor cheltuieli. Louvois[1], noul ministru de război, făcuse pregătiri uriaşe pentru această campanie. Depozite de tot felul fuseseră distribuite de-a lungul frontierei. El a fost primul care a introdus această metodă avantajoasă, pe care slăbiciunea guvernelor o făcuseră pînă atunci inaplicabilă, de a aproviziona armatele din depozite ; orice asediu ar fi vrut regele să întreprindă, indiferent încotro îşi îndrepta armatele, avea gata ajutoare de tot soiul, cazarea trupelor era indicată, marşurile reglate. Disciplina, devenită pe zi ce trece mai severă datorită austerităţii inflexibile a ministrului, îi lega pe toţi ofiţerii de datoriile serviciului. Prezenţa unui rege tînăr, idol al armatei sale, îi făcea să considere asprimea obligaţiilor lor uşoară şi scumpă. Încă de atunci, gradul militar a început să fie un drept mult mai presus de cel al naşterii. A început să se ţină seama de serviciile aduse nu de strămoşi, ceea ce aproape că nu se mai pomenise vreodată : prin acest fapt, ofiţerul de originea cea mai modestă a fost încurajat, fără ca ofiţerii de cea mai nobilă origine să aibă de ce să se plîngă. Infanteria,

[1] *François-Michel Le Tellier, marchiz de Louvois* (1641—1691), om de stat cu o carieră extrem de importantă în prima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea, a cărui politică a ştiut să o determine în bună măsură şi căruia i-a încurajat nota agresivă şi grandioasă. Foarte criticabil sub toate aspectele, el a avut un rol imens în plămădirea şi consolidarea monarhiei absolutiste, îndeosebi în sectorul pregătirii militare, prin tenacitate, putere de muncă excepţională, despotism şi spirit de intrigă (n.t.).

asupra căreia cădea întreaga greutate a războiului, după ce s-a recunoscut inutilitatea lănciilor, a început să se bucure de recompensele de care nu beneficiase decît cavaleria. Noile precepte în ceea ce privește conducerea inspirau un nou curaj.

Regele, aflat între un comandant și un ministru deopotrivă de abili, ambii geloși unul pe celălalt și totuși slujindu-l pe rege cu atît mai bine, urmat de cele mai bune trupe ale Europei, în sfîrșit, aliat din nou cu Portugalia, a atacat cu toate avantajele sale o provincie rău apărată a unui regat ruinat și sfîșiat. Se înfrunta doar cu soacra sa, o femeie slabă, condusă de un iezuit, a cărui administrație disprețuită și nefericită lăsa monarhia spaniolă fără apărare. Regele Franței avea tot ceea ce lipsea Spaniei.

Arta de a ataca punctele fortificate nu era atît de perfecționată ca astăzi, pentru că arta de a le fortifica și a le apăra bine era și mai puțin cunoscută. Frontierele Flandrei spaniole erau aproape lipsite de fortificații și de garnizoane.

Lui Ludovic nu i-a trebuit decît să se înfățișeze înaintea lor. (Iunie 1667.) A intrat în Charleroi, ca și cum ar fi intrat în Paris ; Ath, Tournai au fost cucerite în două zile ; Furnes, Armentières, Courtrai n-au rezistat mai mult. A coborît în tranșee în fața orașului Douai, care s-a predat a doua zi (6 iunie). Lille, cel mai înfloritor dintre aceste orașe, singurul fortificat bine și care avea o garnizoană de șase mii de oameni, a capitulat după nouă zile de asediu. (27 august.) Spaniolii nu aveau decît opt mii de oameni pentru a se opune armatei victorioase ; ba chiar ariergarda micii lor armate a fost zdrobită de marchizul de Créqui, ulterior mareșal. (31 august.) Restul s-a ascuns la Bruxelles și la Mons, lăsîndu-l pe rege să învingă fără luptă.

Campania aceasta întreprinsă în regiuni atît de îmbelșugate, cu succese atît de ușoare, a părut călătoria

unei curți regale. Alimentația bună, luxul și distracțiile au pătruns atunci în armate, în timp ce disciplina se întărea. Ofițerii își îndeplineau datoriile militare mult mai exact, dar cu cele mai rafinate plăceri. Timp îndelungat, în cursul campaniilor, mareșalul de Turenne s-a servit de farfurii de tablă. Marchizul de Humières a fost primul care, la asediul orașului Arras, în 1658, s-a servit de veselă de argint în tranșee, și care a pus să se mănînce mîncăruri cu sos și dulciuri. Dar în cursul acestei campanii din 1667, în care un rege îndrăgostit de magnificență etala fastul curții sale în mijlocul oboselilor războiului, toată lumea a căpătat gustul somptuozității și al mîncării, al îmbrăcămintii, al echipajelor. Luxul acesta, semnul cert al bogăției unui stat mare și adeseori cauza decadenței unui stat mic, era totuși prea puțin lucru față de ceea ce s-a văzut ulterior. Regele, generalii și miniștrii săi se duceau în mijlocul trupelor lor călare ; în timp ce astăzi pînă și un căpitan de cavalerie sau vreun secretar de ofițer general se deplasează cu trăsura de poștă cu oglinzi și arcuri, mai comod și mai liniștit decît se făcea pe atunci o vizită la Paris dintr-un cartier într-altul.

Slăbiciunea ofițerilor nu-i împiedica cîtuși de puțin pe aceștia să se ducă în acea vreme în tranșee cu căști în cap și cu platoșa pe ei. Regele le dădea exemplul : așa a coborît în tranșee în fața orașelor Douai și Lille. Purtarea aceasta înțeleaptă a făcut ca mulți oameni mari să nu-și piardă viața. Ulterior, ea a fost prea adeseori neglijată de oameni tineri, puțin robuști, plini de calități, dar și de moliciune și care par a se teme mai mult de osteneală decît de primejdii.

Repeziciunea cu care s-au efectuat aceste cuceriri a alarmat Bruxelles-ul ; locuitorii au și început să-și transporte bunurile la Anvers. Cucerirea întregii Flandre se putea realiza într-o campanie. Regelui îi lipseau doar

trupele, prea puţin numeroase, care să păstreze punctele fortificate gata să se predea armatelor sale. Louvois l-a sfătuit să instaleze garnizoane puternice în oraşele cucerite şi să le fortifice. Vauban, unul din oamenii aceia mari şi dintre geniile care au apărut în secolul acela pentru a-l sluji pe Ludovic al XIV-lea, a fost însărcinat să execute aceste fortificaţii. El le-a realizat după o nouă metodă, a sa, care a devenit astăzi o regulă pentru toţi bunii ingineri. Lumea a fost mirată văzînd punctele întărite prevăzute cu fortificaţii aproape la nivelul solului. Fortificaţiile înalte şi ameninţătoare erau doar mai expuse focului artileriei : cu cît le-a făcut mai razante cu atît erau mai greu de cucerit. Vauban a construit pe aceste principii citadela oraşului Lille (1668). În Franţa conducerea unui oraş nu fusese încă despărţită de aceea a fortificaţiei. Exemplul a debutat în favoarea lui Vauban ; el a fost primul guvernator al unei citadele. Putem vedea şi astăzi că primul dintre aceste planuri în relief, aflat acum în galeria Luvrului, a fost acela al fortificaţiilor oraşului Lille.

Regele s-a grăbit să vină pentru a se bucura de aclamaţiile populaţiei, de adoraţiile curtenilor şi amantelor sale şi de serbările pe care le-a dat la curte.

CAPITOLUL AL IX-LEA

CUCERIREA PROVINCIEI FRANCHE-COMTÉ. PACEA DE LA AACHEN

(1668). Curtea se afla la Saint-Germain în toiul petrecerilor atunci cînd, în plină iarnă, în luna ianuarie, spre surprinderea tuturor, trupele s-au pus în mişcare în toate direcţiile, ducîndu-se şi întorcîndu-se pe drumurile

din Champagne, în Trois-Évêchés[1] : coloane de artilerie, căruțe cu muniții se opreau sub diverse pretexte pe drumul care duce din Champagne în Burgundia. Această parte a Franței devenise teatrul unor mișcări a căror cauză rămăsese necunoscută. Străinii, din interes, iar curtenii, din curiozitate, își băteau capul făcînd tot felul de ipoteze : Germania era alarmată : obiectul acestor pregătiri și marșuri neregulate rămînea ignorat de toată lumea. Niciodată secretul vreunei conspirații n-a fost păstrat mai strict decît acela al acestei acțiuni a lui Ludovic al XIV-lea. În cele din urmă, la 2 februarie, el plecă de la Saint-Germain împreună cu ducele d'Enghien, fiul Marelui Condé, și cu cîțiva curteni : ceilalți ofițeri se duseseră la trupele lor. Regele merge călare cu puține popasuri și ajunge la Dijon. Douăzeci de mii de oameni adunați din douăzeci de direcții diferite se găsesc în aceeași zi în Franche-Comté[2], la cîteva leghe de Besançon, și Marele Condé apare în fruntea lor avîndu-l ca principal locțiitor-general pe Montmorency-Boutteville, prietenul său, devenit duce de Luxemburg[3], mereu

---

[1] *Cele Trei Episcopate,* teritoriu din Lorena, alcătuit din orașele Verdun, Metz și Toul, care s-au bucurat în decursul stăpînirilor prin care a trecut această provincie de o jurisdicție autonomă, în cele din urmă anulată de anexarea la Franța (n.t.).

[2] Provincie în estul Franței, vecină cu Lorena, cuprinsă inițial în ducatul Burgundiei, de care se va separa devenind „comitat liber", de fapt posesiune habsburgică ; va fi anexată de Franța în 1678, după pacea de la Nijmegen (n.t.).

[3] *François-Henri de Montmorency-Boutteville, duce de Luxembourg* (1628—1695), mareșal al Franței, unul dintre cei mai valoroși comandanți militari din prima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea. Aparținînd unei familii care dăduse numeroși conducători de oști, a fost aghiotantul lui Condé, s-a distins, alături de acesta, atît în bătălii cît și în acțiunile politice, pentru ca, după sfîrșitul tulburărilor Frondei, să-l servească pe Ludovic al XIV-lea și să conducă armatele acestuia în bătăliile victorioase de la Fleurus (1690), Steinkerque (1692) și Neerwinde (1693) (n.t.).

alături de el, atît la bine cît și la rău. Luxembourg era elevul lui Condé în arta războiului, și aceasta l-a silit pe rege ca, datorită meritelor sale, să-l folosească, deși regele nu-l iubea.

În această acțiune neprevăzută, intrigile au început să-și facă loc : prințul de Condé era gelos pe gloria lui Turenne, iar Louvois pe favoarea de care se bucura în ochii regelui ; Condé era gelos în calitate de erou, iar Louvois în calitate de ministru. Prințul, devenit guvernator al Burgundiei, care se învecinează cu Franche-Comté, se gîndea să pună stăpînire pe aceasta în cursul iernii, în mai puțină vreme decît avusese nevoie Turenne, în vara precedentă, pentru a cuceri Flandra franceză. El i-a comunicat acest proiect la început lui Louvois, care l-a adoptat cu mare încîntare, pentru a-l îndepărta și face inutil pe Turenne, dar și pentru a-l servi în același timp pe stăpînul său.

Provincia aceasta, destul de săracă pe atunci în bani, foarte roditoare, bine populată, cu o întindere de patruzeci de leghe lungime și douăzeci în lățime, purta numele de Franche și era într-adevăr liberă. Regii Spaniei erau mai curînd protectorii decît stăpînii ei. Deși teritoriul ei ținea de guvernul Flandrei, provincia nu depindea decît puțin de aceasta. Întreaga administrație era împărțită și disputată între parlament și guvernatorul ei. Poporul se bucura de mari privilegii, totdeauna respectate de către curtea din Madrid, care menaja o provincie geloasă pe drepturile sale și vecină cu Franța. Chiar și orașul Besançon se guverna ca un oraș imperial. Niciodată poporul nu a trăit sub o administrație mai blîndă și nu a fost mai legat de suveranii săi. Dragostea sa pentru casa de Austria s-a păstrat în decurs de două generații, numai că dragostea aceasta era, în fond, dragostea de libertate. În sfîrșit, provincia era fericită, dar săracă și, întrucît era un fel de republică, existau

în sînul ei mai multe facțiuni. Indiferent de ce spune Pellisson[1], Franche-Comté n-a fost cucerită doar cu forța.

Prințul a început prin a cîștiga pe cîțiva cetățeni oferindu-le daruri și dîndu-le speranțe. A fost cîștigat abatele Jean de Vatteville, fratele celui care, insultîndu-l la Londra pe ambasadorul Franței, provocase prin această insultă umilirea ramurei spaniole a casei de Austria. Acestui abate, pe vremuri ofițer, apoi călugăr cartuzan, mai apoi, timp îndelungat, musulman la turci și, în cele din urmă, devenit om al bisericii, i s-au făgăduit demnitatea de mare decan precum și o serie de alte beneficii. Cu mijloace reduse au mai fost cumpărați și alți magistrați, cîțiva ofițeri : iar în cele din urmă, marchizul de Yenne, guvernatorul general, a devenit atît de lipsit de intransigență încît, după terminarea războiului, a acceptat în mod public o pensie considerabilă și gradul de locțiitor general în Franța. Intrigile acestea secrete, abia începute, au fost susținute de douăzeci de mii de oameni. Besançon, capitala provinciei, a fost împresurat de prințul de Condé, Luxembourg s-a îndreptat spre Salins ; a doua zi, Besançon și Salins s-au predat. Ca o condiție a capitulării, orașul Besançon a cerut doar păstrarea unui giulgiu sfînt, care se bucura de mari onoruri în acest oraș ; ceea ce i s-a acordat cu multă plăcere. Regele sosea la Dijon. Louvois, care se dusese în grabă la frontieră pentru a conduce toate aceste mișcări de trupe, i-a spus că cele două orașe sînt asediate și cucerite. Regele a plecat numaidecît în întîmpinarea norocului care făcea totul pentru el.

[1] *Paul Pellisson-Fontanier* (1624—1693), poet mediocru și financiar francez. Inițial a făcut carieră în umbra lui Fouquet, la a cărui cădere a stat închis patru ani în Bastilia. A izbutit să se reabiliteze compunînd tot felul de elogii în versuri adresate regelui, apoi abjurînd foarte oportun calvinismul. A ajuns să ocupe posturi importante în administrația țării ; și-a sfîrșit existența ca abate. E autorul unei foarte prețioase *Istorii a Academiei* și a unei *Istorii a campaniei din Franche-Comté* (n.t.).

S-a dus în persoană să asedieze orașul Dôle. Acest punct fortificat avea reputația că ar fi puternic ; comandantul lui era contele de Montrevel, om de mare curaj, credincios, datorită măreției sale de suflet, spaniolilor pe care-i detesta, și parlamentului pe care-l disprețuia. Garnizoana lui era formată doar din patru sute de soldați, dar atît cetățenii orașului cît și contele au îndrăznit să se apere. Tranșeea n-a mai apucat să fie săpată în regulă. Abia începuseră lucrările și o mulțime de tineri voluntari, care-l urmau pe rege, au pornit la atac împotriva contraescarpei[1] și s-au instalat în ea : prințul de Condé, căruia vîrsta și experiența îi dăduseră un curaj calm, i-a ajutat la timp și, înfruntînd aceleași primejdii ca și aceștia, i-a scos de acolo. Prințul acesta era pretutindeni însoțit de fiul său și apoi se ducea la rege să-i dea raportul, ca un ofițer care ar fi preocupat de carieră. La cartierul său, regele arăta mai degrabă demnitatea unui monarh la curtea sa decît elanul impetuos care nici nu era necesar. Întregul ceremonial de la Saint-Germain era respectat. În cortul acesta, avea un mic dormitor, garda, micile intrări.

O sală de audiențe în cort. Fastul tronului nu era temperat decît de faptul că invita la masă pe ofițerii generali și pe aghiotanții acestora. În cursul operațiilor de război nu se vedea la el curajul nesăbuit al unui Francisc I sau Henric al IV-lea, care căutau toate soiurile de pericole. Se mulțumea să nu se teamă de primejdii și să determine pe toți să se avînte spre ele, cu ardoare, pentru el. A intrat în Dôle (14 februarie 1668) după patru zile de asediu și după douăsprezece zile de la plecarea din Saint-Germain ; și, în cele din urmă, în mai puțin de trei săptămîni, întreaga provincie Franche-Comté i s-a supus. Consiliul Spaniei, surprins și indignat de o rezistență atît de redusă, a scris guvernatorului „că regele

[1] Taluzul exterior al unei tranșee, de obicei mai mic decît cel interior (escarpă) (n.t.).

Franței ar fi trebuit să-și trimeată lacheii pentru a lua în stăpînire această provincie în loc de a se duce în persoană".

Un succes și o ambiție atît de mari au trezit Europa din amorțire ; Imperiul a început să se pună în mișcare și împăratul să mobilizeze trupe. Elveții, vecini cu provincia Franche-Comté și care aproape că nu aveau pe atunci drept avere decît libertatea, au început să tremure pentru ea. Restul Flandrei putea fi invadat în primăvara anului viitor. Olandezii, pentru care totdeauna prietenia francezilor contase foarte mult, tremurau de teama de a-i avea vecini. Spania a recurs atunci la acești olandezi și a fost efectiv apărată de această mică națiune, care mai înainte li se păruse doar demnă de dispreț și rebelă.

Olanda era guvernată de Johan de Witt[1], care încă de la vîrsta de douăzeci și opt de ani fusese ales mare pensionar[2], bărbat îndrăgostit de libertatea țării sale tot atît cît și de măreția personală : supus simplității și modestiei republicii sale, nu avea decît un lacheu și o servitoare și mergea prin Haga pe jos, în timp ce în cursul negocierilor europene numele lui era pus alături de numele celor mai puternici regi : un om neobosit la lucru, ordonat, plin de înțelepciune, de inițiativă în tre-

[1] *Johan de Witt* (1625—1672), om de stat olandez, o expresie tipică a marii burghezii, apărător al spiritului republican, favorizînd libertățile orașelor, comerțul și marina. În calitate de mare pensionar, a dus o politică pacifistă și tranzacțională care, lovindu-se de agresivitatea lui Ludovic al XIV-lea, a avut în final ca rezultat invadarea țării de către acesta din urmă și uciderea sa într-o revoltă populară (n.t.).

[2] Titlu ce se dădea în Țările de Jos deținătorului puterii executive și care era în același timp guvernatorul provinciei Olanda. Rolul său era îndeosebi hotărîtor în politica externă. Datorită controlului pe care-l exercitau stările generale, el juca rolul unui președinte de republică eligibil, ceea ce chiar și în sistemul oligarhic al țării reprezenta forma cea mai democratică de guvernămînt ce se putea înregistra pe atunci în Europa (n.t.).

burile publice, excelent cetățean, mare politician și care, totuși, a fost mai apoi foarte nefericit.

El legase cu cavalerul Temple, ambasador al Angliei la Haga, o prietenie foarte rară între miniștri. Temple era un filosof care îmbina cultura literară cu treburile publice ; om de bine, în ciuda reproșurilor pe care le adresează episcopul Burnet faptului că era ateu ; născut cu geniul unui înțelept republican, iubea Olanda ca pe propria sa țară pentru că era liberă, fiind pasionat de această libertate ca și marele pensionar însuși. Acești doi cetățeni s-au unit împreună cu contele Dhona, ambasador al Suediei, pentru a opri înaintarea regelui Franței.

E o epocă marcată de evenimente rapide. Flandra, pe care o numim Flandra franceză, a fost cucerită în trei luni ; Franche-Comté, în trei săptămîni. Tratatul dintre Olanda, Anglia și Suedia, pentru a menține echilibrul în Europa și a reprima ambiția lui Ludovic al XIV-lea, a fost propus și încheiat în cinci zile. Consiliul împăratului Leopold n-a îndrăznit să se vîre în această intrigă. Era legat prin tratatul secret pe care-l semnase cu regele Franței pentru a-l deposeda pe tînărul rege al Spaniei. În secret, el încuraja alianța dintre Anglia, Suedia și Olanda, dar nu lua nici o măsură pe față.

Ludovic al XIV-lea a fost indignat de faptul că un stat mic, precum Olanda, s-a grăbit să pună stavilă cuceririlor sale și să devină arbitrul regilor, și, mai mult încă, să fie chiar în stare de aceasta. Această acțiune a Provinciilor Unite a fost pentru el o insultă evidentă pe care a trebuit s-o înghită și pe care s-a gîndit încă de pe atunci să o răzbune.

Oricît ar fi fost de ambițios, de puternic și de iritat, Ludovic al XIV-lea a îndepărtat furtuna care era pe punctul de a se ridica din toate părțile Europei. A propus el însuși pacea. Franța și Spania au ales orașul Aachen drept loc al convorbirilor, iar pe noul papă Rospigliosi, Clement al IX-lea, drept mediator.

Pentru a-şi acoperi slăbiciunea cu un credit aparent, curtea de la Roma a căutat prin tot soiul de mijloace onoarea de a se constitui arbitru între capetele încoronate. Nu o putuse dobîndi cu ocazia tratatului Pireneilor : a părut că o va realiza cu ocazia păcii de la Aachen. Un nunţiu a fost trimis la acest congres pentru a fi o fantomă de arbitru între nişte fantome de plenipotenţiari. Olandezii, geloşi pe gloria lor, n-au vrut să împartă cu alţii gloria de a încheia ceea ce începuseră. De fapt, totul se trata la Saint-Germain, prin intermediul ambasadorului lor Van Beuning. Ceea ce se stabilise prin acordul său secret era trimis la Aachen pentru a fi semnat cu multă pompă de către miniştrii adunaţi la congres. Cu treizeci de ani mai înainte, cine ar fi zis că un burghez din Olanda va obliga Franţa şi Spania să-i accepte medierea ?

Acest Van Beuning, consilier municipal al oraşului Amsterdam, avea vioiciunea unui francez şi mîndria unui spaniol. Cu oriee prilej, îi plăcea să şocheze aroganţa imperioasă a regelui şi să opună o inflexibilitate republicană tonului de superioritate pe care miniştrii Franţei începeau să şi-l ia. „Nu vă încredeţi în cuvintele unui rege ?“ i-a spus domnul de Lionne în cursul unei conferinţe. „Nu ştiu ce vrea regele, răspunse Van Beuning, eu iau în consideraţie ceea ce poate.“ În cele din urmă, la curtea celui mai mîndru monarh din lume, un burgmaistru a încheiat cu autoritate (2 mai 1668) o pace prin care regele a fost obligat să restituie provincia Franche-Comté. Olandezilor le-ar fi plăcut mai degrabă să li se fi dat Flandra şi să fie scăpaţi de un vecin aşa de puternic : dar toate naţiunile au găsit că regele dovedea suficientă moderaţie lipsindu-se de Franche-Comté. Cu toate acestea, el cîştiga mai mult păstrînd oraşele din Flandra şi îşi deschidea accesul spre Olanda, pe care se gîndea s-o nimicească în chiar clipa în care ceda în faţa ei.

LUCRĂRILE ŞI MĂREŢIA LUI LUDOVIC AL XIV-LEA AVENTURĂ NEOBIŞNUITĂ ÎN PORTUGALIA. REGELE CAZIMIR ÎN FRANŢA. AJUTOARE ÎN CANDIA. CUCERIREA OLANDEI

Silit să menţină pacea cîtva timp, Ludovic al XIV-lea a continuat, după cum începuse, să organizeze, să întărească şi să-şi înfrumuseţeze regatul. El a dovedit că un rege absolut, care vrea binele, izbuteşte orice fără dificultate. Nu avea decît să ordone şi succesele în administraţie veneau tot atît de repede ca şi cuceririle. Era un lucru cu adevărat admirabil să vezi porturile maritime, mai înainte pustii, ruinate, înconjurate acum de lucrări de construcţii care constituiau podoaba şi mijlocul lor de apărare, pline de nave şi mateloţi, şi cuprinzînd deja aproape şaizeci de vase mari pe care le putea înarma în caz de război. Colonii noi, protejate de pavilionul său, porneau de pe toate ţărmurile spre America, spre Indiile orientale, spre coastele Africii. În acest timp, în Franţa şi sub ochii săi, imensele edificii dădeau de lucru la mii de oameni, şi la toate meşteşugurile pe care arhitectura le aduce după sine ; iar înlăuntrul curţii sale şi al capitalei, o serie de arte mai nobile şi mai ingenioase procurau Franţei plăceri şi o glorie despre care secolele precedente nu avuseseră nici măcar ideé. Literatura înflorea ; bunul-gust şi raţiunea pătrundeau în şcolile barbariei. Toate amănuntele acestea ale gloriei şi fericirii naţiunii nu îşi vor găsi adevăratul lor loc în această istorie ; aici nu e vorba decît de chestiunile generale şi militare.

În vremea aceea, Portugalia oferea Europei un spectacol neobişnuit. Don Alfonso, fiul nedemn al fericitului don Juan de Braganza domnea în această ţară ; era un om furios şi un imbecil. Soţia sa, fiica ducelui de Nemours, îndrăgostită de don Pedro, fratele lui Alfonso, a îndrăz-

nit să urzească planul de a-şi detrona soţul şi de a se căsători cu amantul său. Starea de abrutizare a soţului ei justifica îndrăzneala reginei ; în mod public, regele avusese un copil de la o amantă a sa şi îl recunoscuse ; în sfîrşit, se culcase timp îndelungat cu soţia sa. Cu toate acestea, ea l-a acuzat că e neputincios ; şi dobîndind prin abilitate înlăuntrul regatului autoritatea pe care soţul ei şi-o pierduse datorită crizelor de furie, a izbutit să-l închidă (noiembrie 1667). Curînd după aceea, a obţinut de la Roma o bulă pentru a se căsători cu cumnatul său. De mirare nu e că Roma a acordat această bulă, ci că persoane atotputernice au nevoie de ea. Ceea ce Iuliu al II-lea acordase fără nici o dificultate regelui Angliei Henric al VIII-lea, Clement al IX-lea a acordat soţiei unui rege al Portugaliei. Cea mai măruntă intrigă face într-un anume moment ceea ce cele mai mari resorturi nu pot realiza într-altul. Totdeauna există două greutăţi şi două măsuri diferite pentru toate drepturile regilor şi ale popoarelor ; şi aceste două măsuri existau la Vatican de cînd papii au început să-şi exercite influenţa asupra Europei. Ar fi cu neputinţă de înţeles faptul că atîtea naţiuni au lăsat pontifului Romei o atît de ciudată autoritate dacă nu s-ar şti cît de mare e puterea obişnuinţei.

Evenimentul acesta, care n-a constituit o revoluţie decît în sînul familiei regale, nu însă şi în regatul Portugaliei, nu a schimbat întru nimic treburile Europei şi nu merită atenţie decît prin singularitatea sa.

Curînd mai apoi, Franţa a primit un rege care coborîse şi el de pe tron, dar într-alt fel (1668). Ioan-Cazimir, rege al Poloniei, a repetat exemplul reginei Cristina. Obosit de încurcăturile domniei şi voind să trăiască fericit, şi-a ales ca retragere mînăstirea Saint-Germain, al cărei abate a devenit. Parisul, care de cîţiva ani devenise o reşedinţă a tuturor artelor, era un lăcaş foarte plăcut pentru un rege care căuta plăcerile societăţii şi iubea literele. Fusese iezuit şi cardinal înainte de a fi rege ; şi

dezgustat deopotrivă de regalitate și de biserică, nu căuta altceva decît să trăiască asemeni unui om simplu și ca un înțelept, neacceptînd niciodată ca la Paris să i se dea titlul de maiestate.

Dar o problemă mult mai demnă de interes a atras atenția tuturor principilor creștini.

Turcii, mai puțin formidabili, ce-i drept, decît pe vremea unui Mahomet, Selim sau Soliman, dar încă primejdioși și puternici datorită diviziunilor noastre, după ce au blocat Candia timp de opt ani, au întreprins un asediu sistematic cu toate forțele Imperiului lor. Nu se poate ști ce a fost mai surprinzător : faptul că venețienii s-au apărat atîta vreme sau faptul că regii Europei i-au abandonat.

Vremurile se schimbaseră foarte mult. Mai demult, atunci cînd Europa creștină era barbară, un papă sau chiar un călugăr trimiteau milioane de creștini să lupte împotriva mahomedanilor în țara lor ; statele noastre se goleau de bărbați și de bani pentru a se duce să cucerească nenorocita și sterila provincie a Iudeii ; iar acum, cînd insula Candia [1], considerată a fi bulevardul [2] creștinătății, era invadată de șaizeci de mii de turci, regii creștini priveau această pierdere cu nepăsare. Cîteva galere ale Maltei și ale papei au fost singurul ajutor pentru apărarea acestei republici împotriva Imperiului otoman. Senatul Veneției, pe cît de neputincios pe atît de înțelept, nu putea rezista, cu soldații săi mercenari și cu ajutoare atît de slabe, marelui vizir Küpruli, un excelent ministru și general și mai bun, stăpîn al Imperiului Turciei, urmat de trupe formidabile, ba posedînd chiar și ingineri excelenți.

[1] De fapt, e vorba de insula Creta. Candia a fost capitala Cretei și portul cel mai activ situat pe coasta de nord, obiect de dispută între bizantini, arabi, venețieni (care în timpul dominației lor au extins numele orașului la întreaga insulă), pînă la căderea sub stăpînirea, de mai bine de două veacuri, a turcilor (6 septembrie 1669) (n.t.).

[2] Cu sensul mai vechi de *bastion*, de *pavăză* (n.t.).

În zadar regele a dat celorlalți principi exemplul de a ajuta Candia. Galerele lui, împreună cu vasele recent construite în portul Toulon, au transportat în insulă șapte mii de oameni sub comanda ducelui de Beaufort ; ajutor devenit prea slab în cazul unui pericol atît de mare, pentru că generozitatea franceză n-a fost imitată de nimeni.

La Feuillade, simplu gentilom francez, a întreprins o acțiune care nu avea exemplu decît în cele mai străvechi timpuri ale cavaleriei. A transportat în Candia, pe socoteala sa, aproape trei sute de gentilomi, deși nu era un om bogat. Dacă vreo altă națiune ar fi făcut pentru venețieni proporțional ceea ce a făcut La Feuillade, e de crezut că insula ar fi fost eliberată. Ajutorul acesta n-a servit decît la a întîrzia cu cîteva zile cucerirea și la a vărsa degeaba sînge. Ducele de Beaufort și-a pierdut viața în cursul unei încercări de despresurare (25 iunie 1669), iar Küpruli a intrat în cele din urmă prin capitulare în acest oraș, care rămăsese un simplu morman de ruine (16 septembrie 1669).

În cursul asediului, turcii s-au dovedit superiori creștinilor, chiar și în ceea ce privește cunoașterea artei militare. Cele mai mari tunuri care fuseseră văzute pînă atunci în Europa au fost turnate în tabăra lor. Pentru prima oară au săpat linii paralele în tranșee. De la ei am luat și noi acest obicei ; dar ei îl datorau unui inginer italian. E sigur că învingători de felul turcilor, cu experiența, curajul, bogățiile și acea tenacitate în acțiune care constituiau pe atunci trăsăturile lor de caracter, ar fi trebuit în scurt timp să cucerească Italia și să pună mîna pe Roma ; numai că împărații lipsiți de energie pe care i-au avut de atunci, generalii proști, precum și viciul conducerii lor au constituit salvarea creștinătății.

Regele, puțin afectat de aceste evenimente îndepărtate, cocea în continuare gîndul său cel mare de a cuceri întreg teritoriul Țărilor de Jos, și de a începe cu Olanda. Ocazia devenea pe zi ce trecea mai favorabilă. Republica

aceasta mică domina pe mare ; dar pe uscat nu exista stat mai slab. Aliată cu Spania și cu Anglia, trăind în pace cu Franța, ea se baza cu prea multă liniște pe tratate și pe avantajele unui comerț imens. Pe cît de disciplinate și de invincibile erau forțele ei navale, pe atît de dezorganizate și de demne de dispreț erau trupele de pe uscat. Cavaleria ei era alcătuită doar din burghezi, care nu ieșeau niciodată din casă și care plăteau oameni din drojdia societății pentru a efectua serviciul în locul lor. Infanteria era aproape de același nivel ; ofițerii, ba chiar și comandanții garnizoanelor militare, erau copiii sau rudele burgmaiștrilor, crescuți în lipsă de experiență și în trîndăvie, considerîndu-și slujbele așa cum își consideră preoții beneficiile. Pensionarul Johan de Witt voise să îndrepte aceste abuzuri, dar nu o voise îndeajuns, și aceasta a fost una din marile greșeli ale conducătorului republicii.

(1670). Mai întîi trebuia despărțită Anglia de Olanda. Dacă ajutorul Angliei lipsea Provinciilor Unite, ruina acestora părea inevitabilă. Nu i-a fost greu lui Ludovic al XIV-lea să-l atragă pe Carol în planul său. De fapt, monarhul englez nu era prea sensibil la rușinea pe care stăpînirea și poporul său o suferiseră atunci cînd vasele engleze fuseseră incendiate pînă și pe rîul Tamisa de către flota olandeză. Nu ținea nici la răzbunare, nici la cuceriri. Voia să trăiască în mijlocul plăcerilor și să domnească fără a fi stînjenit de economii ; aceasta era calea pe care putea fi ispitit. Ludovic, care n-avea decît să rostească un cuvînt pentru a dispune de bani, a promis sume mari regelui Carol, care nu le-ar fi putut obține fără aprobarea parlamentului. Legătura aceasta secretă între cei doi regi a fost împărtășită în Franța doar Doamnei, sora lui Carol al II-lea și soție a Domnului, unicul frate al regelui, lui Turenne și lui Louvois.

(Mai 1670). O prințesă de douăzeci și șapte de ani a fost împuternicită să pună la punct tratatul acesta cu regele Carol. S-a folosit drept pretext pentru plecarea prin-

țesei în Anglia o călătorie pe care regele a vrut s-o întreprindă pe teritoriile recent cucerite, în direcția Dunkerque și Lille. Pompa și măreția regilor asiatici din vechime nu puteau să se apropie de strălucirea acestei călătorii. Treizeci de mii de oameni au precedat sau au urmat cortegiul regelui ; unii erau destinați să întărească garnizoanele în regiunile cucerite, ceilalți să lucreze la fortificații, unii să netezească drumurile. Regele ducea cu el pe regină, soția lui, pe toate prințesele și pe cele mai frumoase femei de la curtea sa. Doamna strălucea în mijlocul lor și gusta în adîncul sufletului plăcerea și gloria întregii pompe, care-i împodobea drumul. A fost o continuă sărbătoare, de la Saint-Germain pînă la Lille.

Regele, care voia să cîștige inimile noilor săi supuși și să-i uluiască pe vecini, risipea peste tot gesturi de generozitate ; aurul și pietrele prețioase erau date oricui găsea cel mai mic pretext pentru a-i vorbi. Prințesa Henrieta s-a îmbarcat la Calais pentru a-și vedea fratele care venise înaintea ei pînă la Canterbury. Carol, sedus de iubirea pentru sora sa și de banii Franței, a semnat tot ceea ce a vrut Ludovic al XIV-lea și a pregătit ruina Olandei în mijlocul distracțiilor și petrecerilor.

Dispariția neașteptată și îngrozitoare a Doamnei, moartă după întoarcerea în Franța, a aruncat o serie de nedrepte bănuieli asupra soțului ei, dar nu a schimbat nimic din hotărîrile luate de cei doi regi. Rămășițele pămîntești ale republicii pe care urmau s-o distrugă fuseseră deja împărțite prin tratatul secret dintre curțile Franței și Angliei, așa cum în 1635 Flandra fusese împărțită cu olandezii. Iată cum ne schimbăm vederile, aliații și dușmanii, și sîntem adeseori înșelați în toate proiectele noastre. Zvonurile despre această acțiune apropiată au început să se răspîndească, dar Europa le asculta în tăcere. Împăratul, ocupat cu revoltele din Ungaria ; Suedia, adormită prin negocieri ; Spania, mereu slabă, mereu neho-

tărîtă şi mereu înceată, au lăsat drum liber ambiţiei lui Ludovic al XIV-lea.

Ca o culme a nefericirii, Olanda era împărţită în două facţiuni rivale : una, a republicanilor rigizi, cărora orice umbră de autoritate despotică li se părea un monstru contrar legilor ; cealaltă, republicanii moderaţi care voiau să-l readucă în funcţiile deţinute de strămoşii săi pe tînărul prinţ de Orania, devenit ulterior atît de vestit sub numele de Wilhelm al III-lea. Marele pensionar Johan de Witt, împreună cu fratele său Cornelius, se situau în fruntea partizanilor austeri ai libertăţii ; numai că partidul tînărului prinţ începea să dobîndească întîietate. Republica, mai preocupată cu disensiunile ei domestice decît de pericole, contribuia ea însăşi la propria ei ruină.

Moravuri surprinzătoare, introduse la creştini de mai bine de şapte sute de ani, permiteau ca preoţii să devină seniori laici şi războinici. Ludovic l-a tocmit pe episcopul de Köln, pe Maximilian de Bavaria, şi chiar pe Van Galen, episcop de Münster, abate al mînăstirii Corbie în Westfalia, aşa cum l-a tocmit pe regele Angliei, Carol al II-lea. Mai înainte îi sprijinise pe olandezi împotriva acestui episcop şi acum îl plăteşte pe el pentru a-i zdrobi. Era un om neobişnuit, pe care istoria nu trebuie să-l treacă cu vederea. Fiu al unui asasin, şi născut în închisoarea în care tatăl său fusese deţinut timp de patrusprezece ani, ajunsese episcop de Münster graţie unor intrigi şi ajutat de soartă. Abia ales episcop, a vrut să anuleze privilegiile oraşului. Acesta a rezistat, el l-a supus asediului ; a devastat ţara care-l alesese să-i fie pastor. Tot aşa şi-a tratat propria mînăstire Corbie. Era considerat un tîlhar plătit, care primea bani ba de la olandezi pentru a purta războaie cu vecinii săi, ba de la Franţa împotriva republicii.

Suedia nu a atacat Provinciile Unite ; dar le-a abandonat deîndată ce le-a văzut ameninţate şi, graţie unor

subsidii, a restabilit vechile ei legături cu Franța. Totul conspira la distrugerea Olandei.

Este ciudat și demn de observat faptul că dintre toți dușmanii care aveau să se năpustească asupra acestui mic stat nici unul nu era în stare să invoce vreun pretext de război. Era vorba de o acțiune întrucîtva asemănătoare cu acea ligă dintre Ludovic al XII-lea, împăratul Maximilian și regele Spaniei, care pe vremuri conspirase să distrugă puterea Veneției pentru că aceasta era bogată și mîndră.

Statele Generale, consternate, i-au scris regelui întrebîndu-l pe un ton umil dacă marile pregătiri pe care le făcea erau într-adevăr îndreptate împotriva lor, vechii și credincioșii săi aliați ? Cu ce îl ofensaseră ? Ce reparație pretindea ? Regele le-a răspuns „că își va folosi trupele așa cum i-o cere demnitatea și că nu dă socoteala nimănui". Drept unic motiv de război, miniștrii săi au pretins că gazetele olandeze erau prea insolente și că se spunea că Van Beuning bătuse o medalie cu o deviză jignitoare pentru Ludovic al XIV-lea. Pe vremea aceea, gustul devizelor era la modă în Franța. Lui Ludovic al XIV-lea i se dăduse drept deviză soarele împreună cu următoarea legendă : *Nec pluribus impar* [1]. Se pretindea că Van Beuning pusese să fie reprezentat cu un soare și cu următoarele cuvinte în centru : *IN CONSPECTO MEO STETIT SOL : La vederea mea, soarele se oprește.* Medalia aceasta n-a existat niciodată [2]. Ce-i drept, Statele bătuseră o medalie în care exprimaseră tot ceea ce republica făcuse mai

[1] Nu neasemeni mai multor [sori] înșiși (lat.). Deviza lui Ludovic al XIV-lea, exprimînd ideea orgolioasă a superiorității sale față de toți oamenii, era alăturată imaginii soarelui (n.t.).

[2] Ce-i drept, ulterior a fost bătută în Olanda o medalie despre care s-a crezut că ar fi cea a lui Van Beuning ; numai că ea nu poartă nici un fel de dată. Reprezintă o luptă, cu un soare care se află înălțat pe deasupra capetelor luptătorilor. Legenda e : *stetit sol in medio coeli* [soarele s-a oprit la zenit, (lat.)]. Medalia aceasta, pe care au fabricat-o niște persoane particulare, a

glorios : „*Assertis legibus ; emendatis sacris ; adjutis, defensis conciliatis regibus ; vindicata marium libertate ; stabilita orbis Europae quiete.*“ „Legile au fost întărite, religia epurată ; regii ajutați, apărați și uniți laolaltă ; libertatea mărilor a fost răzbunată ; Europa pacificată.“

De fapt nu se lăudau cu ceea ce făcuseră ; cu toate acestea, pentru a nu-l irita pe Ludovic al XIV-lea, au distrus cailul acestei medalii.

De partea sa, regele Angliei le reproșa faptul că flota lor nu coborîse pavilionul în fața unui vas englez, și invoca un oarecare tablou, în care Cornelius de Witt, fratele pensionarului, era pictat cu atributele unui învingător ; în planul din fund al tabloului puteau fi văzute corăbii capturate și incendiate. Acest Cornelius de Witt, care într-adevăr a contribuit mult la acțiunile maritime împotriva Angliei, admisese să i se ridice acest modest monument închinat gloriei sale ; dar tabloul acesta aproape ignorat se afla într-o cameră în care nu intra aproape nimeni. Miniștrii englezi, care au așternut pe hîrtie plîngerile regelui lor împotriva Olandei specificau că e vorba de tablouri injurioase, *abusive pictures*. Statele Generale, care traduceau totdeauna memoriile miniștrilor francezi, au tradus *abusive*, prin cuvîntul *incorecte, înșelătoare* și au răspuns că nu înțelegeau ce sînt acelea *tablouri înșelătoare*. Într-adevăr, niciodată n-au ghicit că era vorba de portretul unui concetățean de al lor și nu și-au putut imagina acest pretext de război.

---

fost bătută pentru bătălia de la Hochstädt, în 1709, cu ocazia următoarelor două versuri care au circulat pe atunci :

Alter in egregio super certamine Josue
Clamavit : Sta, sol gallice ! solque stetit.

[Iar altul, în timpul bătăliei, cîndva faimoase, a lui Josua,
A strigat : Oprește-te, soare galic ! Și soarele s-a oprit (lat.)]

Or, Van Beuning nu se numea Josua, ci Conrad (n.a.).

Ludovic al XIV-lea făcuse tot ceea ce strădaniile ambiției și ale prudenței omenești pot pregăti pentru a distruge o națiune. De cînd e lumea nu există exemplul unei acțiuni atît de mici întreprinse cu pregătiri mai formidabile. Dintre toți cuceritorii care au năvălit asupra vreunei părți din lume, nici unul nu și-a început cuceririle cu atît de multe trupe bine orînduite și cu atîția bani cîți a utilizat Ludovic pentru a subjuga micul stat al Provinciilor Unite. Cincizeci de milioane, care ar face azi nouăzeci și șapte, au fost înghițite de această mașinărie. Treizeci de vase cu cîte cincizeci de tunuri s-au unit cu flota engleză, care avea o sută de corăbii. Regele, împreună cu fratele său, s-a îndreptat spre frontiera Flandrei spaniole și a Olandei, spre Maëstricht și Charleroi, cu o sută douăsprezece mii de oameni. Episcopul de Münster și electorul de Köln aveau douăzeci de mii de oameni. Generalii armatei regelui erau Condé și Turenne. Luxembourg comanda sub ordinele lor. Vauban [1] urma să dirijeze asediile. Lauvois era pretutindeni, cu vigilența lui obișnuită. Niciînd nu se văzuse o armată atît de magnifică și în același timp mai disciplinată. Îndeosebi casa regelui, recent reformată, constituia un spectacol impunător. Ea cuprindea patru companii de gărzi de corp, fiecare alcătuită din trei sute de gentilomi, printre care se aflau o mulțime de tineri *cadeți*, fără leafă, supuși ca și ceilalți obligațiilor de serviciu ; două sute de jandarmi de gardă, două sute de soldați din cavaleria ușoară, cinci sute de mușchetari, toți

[1] *Sébastien Le Prestre de Vauban* (1633—1707), mareșal al Franței. A debutat sub comanda Marelui Condé, pentru a trece mai apoi de partea lui Mazarin și a intra în serviciul curții. S-a ocupat aproape numai de probleme de fortificații și de geniu, revoluționînd sistemele de apărare și de asediu. În ciuda protecției lui Louvois și a favoriților curții, el și-a păstrat o atitudine critică față de regimul lui Ludovic al XIV-lea, îndeosebi în chestiunea revocării edictului de la Nantes. A murit exact în momentul în care remisese regelui un proiect, considerat scandalos, de impunere a tuturor locuitorilor Franței la un impozit unic, abolindu-se astfel un important privilegiu nobiliar (n.t.).

gentilomi aleşi, împodobiţi cu tinereţea şi cu aspectul lor plăcut, douăsprezece companii de jandarmerie, ulterior sporite la şaisprezece ; chiar şi cei o sută de elveţieni îl întovărăşeau pe rege, iar regimentele sale de gărzi franceze şi elveţiene făceau de strajă în jurul curţii sau al cortului regelui. Trupele acestea, în majoritate acoperite de aur şi de argint, erau în acelaşi timp un motiv de spaimă şi de admiraţie pentru populaţiile la care orice fel de somptuozitate era necunoscută. O disciplină devenită şi mai strictă introdusese în armată o nouă ordine. Nu exista încă funcţia de inspector al cavaleriei şi al infanteriei, aşa cum o avem de atunci încoace ; dar doi oameni specialişti fiecare în genul său o îndeplineau. Atunci a introdus Martinet în arma infanteriei disciplina care a rămas pînă în ziua de azi. Cavalerul de Fourilles îndeplinea aceeaşi funcţie în arma cavaleriei. Se împlinea un an de cînd Martinet introdusese folosirea baionetelor în cîteva regimente. Înainte de el, nu era utilizată în mod constant şi uniform. Acest ultim efort, cel mai teribil poate în materie de invenţie pe care l-a făcut arta militară era cunoscut dar puţin folosit, deoarece suliţele prevalau. Tot el inventase nişte pontoane de aramă care erau transportate uşor cu căruţele. Regele, cu atîtea avantaje, sigur de succesul şi de gloria sa, ducea cu sine un istoric care trebuia să scrie victoriile sale ; era Pelisson, om despre care s-a mai vorbit în capitolul despre artele frumoase, mai în stare să scrie bine decît să nu flateze.

Ceea ce contribuia şi mai mult la prăbuşirea olandezilor era faptul că marchizul de Louvois cumpărase de la ei, prin intermediul contelui Bentheim, atras în secret de partea sa, o mare parte din muniţiile care aveau să servească la distrugerea lor şi le golise astfel în bună măsură depozitele. Nu e cîtuşi de puţin surprinzător că aceşti negustori au vîndut aceste provizii înainte de declararea războiului, tocmai ei care vindeau provizii în fiecare zi duşmanilor lor în cursul celor mai violente campanii. Se

zice că un negustor olandez spusese pe vremuri prințului Mauriciu, care-i reproșa că face acest soi de comerț: „Monseniore, dacă pe calea mării s-ar putea face vreun negoț cu infernul, aș risca să-mi trimet acolo corăbiile să se ardă". Surprinzător e însă ceea ce s-a scris într-un text tipărit, anume că marchizul de Louvois s-a dus el însuși, deghizat, în Olanda, pentru a încheia aceste tîrguri. Cum ne-am putea închipui o aventură atît de deplasată, de primejdioasă și de inutilă ?

Împotriva lui Turenne, a lui Condé, a lui Luxembourg, a lui Vauban, a o sută treizeci de mii de ostași, a unei artilerii formidabile și a banilor cu care regele ataca și fidelitatea comandanților garnizoanelor inamice, Olanda nu putea opune decît un tînăr prinț de o constituție debilă, care nu văzuse nici asedii, nici lupte, precum și vreo douăzeci de mii de soldați nedisciplinați, care constituiau pe atunci întreaga pază a țării. Prințul de Orania, în vîrstă de douăzeci și doi de ani, fusese tocmai ales comandant-general al forțelor de uscat datorită dorinței națiunii; Johan de Witt, marele pensionar, consimțise la aceasta de nevoie. Prințul acesta ascundea într-un temperament flegmatic olandez o ardoare a ambiției și a gloriei care ulterior a răzbătut necontenit în purtarea sa, fără a se trăda vreodată în ceea ce spunea. Umoarea sa era rece și severă, geniul activ și pătrunzător; curajul, pe care nu și-l pierdea niciodată, a îngăduit trupului său slab să îlnceapă să suporte oboseli pe deasupra propriilor sale forțe. Era un om valoros fără ostentație, ambițios, dar adversar al fastului; născut cu o încăpățînare flegmatică făcută pentru a combate adversitatea, plăcîndu-i afacerile publice și războiul, ignorînd plăcerile legate de măreție sau pe acelea ale omeniei, în sfîrșit aproape în toate era opusul lui Ludovic al XIV-lea.

La început n-a putut opri torentul care s-a abătut asupra patriei sale. Forțele sale erau prea neînsemnate, însăși puterea ei era limitată la Statele Generale. Arma-

tele franceze năvăliseră dintr-o dată asupra Olandei, căreia nimeni nu-i venea în ajutor. Imprudentul duce de Lorena, care voise să-şi mobilizeze trupele pentru a-şi uni soarta cu aceea a acestei republici, şi-a văzut întreaga ţară cucerită de trupele franceze cu aceeaşi uşurinţă cu care este cucerit oraşul Avignon atunci cînd cineva e nemulţumit de papă.

În acest timp, regele înainta cu armatele sale spre Rhin, în teritoriile acelea care se învecinează cu Olanda, cu Köln, cu Flandra. Punea să se împartă bani în toate satele, pentru a plăti pagubele pe care trupele sale le puteau face. Dacă vreun gentilom din împrejurimi venea să se plîngă era sigur că va primi ceva. Un delegat al guvernului Ţărilor-de-Jos, venind să facă regelui unele reproşuri asupra pagubelor comise de trupele acestuia, a primit din mîna regelui portretul său împodobit cu diamante, estimat la mai mult decît douăsprezecii mii de franci. Gestul acesta a trezit admiraţia populaţiei şi a sporit teama faţă de puterea regelui.

Ludovic al XIV-lea se afla în fruntea căsei sale şi a celor mai bune trupe, alcătuite din treizeci de mii de oameni ; Turenne le comanda sub ordinele lui. Prinţul de Condé avea o armată la fel de puternică. Celelalte corpuri, conduse cînd de Luxembourg, cînd de Chamilly [1], constituiau uneori armate separate, sau se uneau după nevoie. S-a început cu asedierea simultană a patru oraşe, ale căror nume nu merită un loc în istorie decît graţie acestui eveniment : Rhinberg, Orsoy, Vesel, Burick. Ele au fost cucerite aproape imediat după începerea asediului. Oraşul Rhinberg, pe care regele voia să-l asedieze în per-

[1] *Noël Bouton, conte de Chamilly* (1636—1715), mareşal al Franţei. Şi-a început cariera armelor ca voluntar în armata portugheză împotriva Spaniei, pînă în 1668 ; apoi a deţinut posturi de comandă în armata franceză, ilustrîndu-se la apărarea cetăţii Graves din Olanda. A fost eroul unei afaceri sentimentale insolite cu o călugăriţă portugheză, Mariana Alcoforado, ale cărei scrisori, devenite celebre, le-a publicat în 1669 (n.t.).

soană, nu a suferit nici măcar o lovitură de tun ; şi pentru a-şi asigura mai bine capturarea, regele s-a îngrijit să-l corupă pe locţiitorul garnizoanei, irlandez de neam, numit Dosseri, care a avut laşitatea de a se vinde şi imprudenţa de a se retrage mai apoi la Maestricht, unde prinţul de Orania a pus să fie pedepsit cu moartea.

Toate garnizoanele situate pe malul Rhinului şi al Isselului s-au predat. Cîţiva guvernatori au trimis cheile oraşelor de îndată ce au văzut doar trecînd în depărtare unul sau două escadroane franceze ; mai mulţi ofiţeri au fugit din oraşele în care erau în garnizoană, înainte ca inamicul să apară pe teritoriul lor ; consternarea era generală. Prinţul de Orania nu avea încă trupe îndestulătoare pentru a porni la luptă. Întreaga Olandă se aştepta să fie subjugată de îndată ce regele ar fi trecut Rhinul. Prinţul de Orania a pus să se construiască linii dincolo de fluviu şi, după ce le-a terminat, şi-a dat seama că îi era imposibil să le menţină. Nu-i mai rămînea decît să afle în ce loc voiau francezii să construiască vreun pod pe acele mici vase inventate de Martinet. Cîţiva localnici l-au informat atunci pe prinţul de Condé că seceta din acel anotimp crease un vad pe unul din braţele Rhinului, în apropierea unui vechi turn care servea drept birou de vamă, numit *Tollhuyrs, casa vămii,* în care se aflau şaptesprezece soldaţi. Regele l-a trimis pe contele de Guiche să sondeze vadul. Nu erau de înotat decît vreo douăzeci de paşi în mijlocul braţului fluviului, după cîte spune în Scrisorile sale Pellisson, martor ocular, şi faptul mi-a fost confirmat de localnici. Spaţiul acesta nu însemna nimic pentru că mai mulţi cai de front au trecut firul acestei ape puţin rapide. Abordarea a fost uşoară : pe celălalt mal al apei nu se aflau decît patru sau cinci sute de călăreţi şi două regimente slabe de infanterie lipsite de tunuri. Artileria franceză i-a lovit din flanc. În timp ce casa regelui împreună cu cele mai bune trupe de cavalerie au trecut, fără risc, în număr de circa cincispre-

zece mii de oameni (12 iunie 1672), prințul de Condé îi urma alături într-o ambarcațiune de aramă. Cîțiva cavaleriști olandezi au intrat în apă pentru a se face că luptă și au luat-o la fugă în clipa următoare, cînd au văzut mulțimea care se îndrepta spre ei. Infanteria lor a depus numaidecît armele și a cerut să fie lăsată în viață. În cursul trecerii nu au fost pierduți decît contele de Nogent și cîțiva călăreți care, îndepărtîndu-se de vad, s-au înecat ; și nimeni n-ar fi fost ucis în ziua aceea fără imprudența tînărului duce de Longueville. Se spune că avînd capul îmbîcsit cu aburi de vin a tras un foc de pistol asupra inamicilor care cereau iertare în genunchi, strigîndu-le : *nici o milă pentru nemernicii ăștia.* L-a omorît pe loc pe unul dintre ofițerii lor. Imediat infanteria olandeză, cuprinsă de disperare, a pus din nou mîna pe arme și le-a descărcat, omorîndu-l pe ducele de Longueville. Un căpitan de cavalerie numit Ossembrock, care nu fugise împreună cu ceilalți, s-a repezit la prințul de Condé care, ieșind din apă, tocmai încăleca în clipa aceea pe cal, și i-a îndreptat pistolul spre cap. Printr-o mișcare, prințul a înlăturat lovitura care i-a zdrobit mîna. Din toate campaniile, Condé n-a fost rănit decît atunci. Întărîtați, francezii s-au năpustit asupra trupelor de infanterie ale olandezilor care au luat-o la fugă în toate părțile. Ludovic al XIV-lea a trecut pe un pod de vase împreună cu infanteria după ce a condus el însuși întregul marș.

Aceasta a fost trecerea Rhinului, o acțiune strălucită și unică, ulterior proslăvită de toată lumea ca unul din marile evenimente care trebuie să rămînă în memoria oamenilor. Aerul acesta de măreție pe care regele îl dădea tuturor acțiunilor sale, succesul rapid al cuceririlor sale, splendoarea domniei, idolatria curtenilor, în sfîrșit gustul poporului și îndeosebi al parizienilor pentru exagerare, îmbinat cu necunoașterea felului în care se desfășoară un război, caracteristică marilor orașe, au făcut ca la Paris trecerea Rhinului să fie considerată o minunăție pe care

lumea o exagera şi mai mult. Părerea generală era că întreaga armată trecuse fluviul înot, în prezenţa unei armate baricadate în tranşee şi în ciuda canonadei unei fortăreţe inexpugnabile numită *Tholus*. E totuşi foarte adevărat că pentru duşman nimic nu era mai important decît această trecere şi că dacă ar fi avut un corp de trupe bun pe celălalt mal, acţiunea ar fi fost foarte primejdioasă.

De îndată ce a trecut Rhinul, armata franceză a cucerit oraşele Doesburg, Zutphen, Arnheim, Nosemburg, Nijmegen, Scheneck, Bommel, Crèvecoeur etc. Aproape că nu era oră din zi în care regele să nu primească ştirea vreunei cuceriri. Un ofiţer numit Mazel îi transmitea domnului de Turenne: „Dacă aţi vrea să-mi trimiteţi cincizeci de cai, aş putea cuceri cu ei două sau trei garnizoane".

(20 iunie 1672). Oraşul Utrecht şi-a trimis cheile şi a capitulat împreună cu întreaga provincie care-i poartă numele. Ludovic şi-a făcut intrarea triumfală în acest oraş (30 iunie), aducînd cu sine pe preotul curţii regale, pe duhovnicul său şi pe arhiepiscopul titular de Utrecht. Marea biserică a fost predată în mod solemn catolicilor. Arhiepiscopul, care nu purta acest nume decît în mod iluzoriu, a fost restabilit pentru cîtva timp într-o demnitate reală. Religia lui Ludovic al XIV-lea făcea şi ea cuceriri, ca şi armatele. După părerea catolicilor, era un drept pe care îl dobîndea pe seama Olandei.

Provinciile Utrecht, Overyssel, Gueldre fuseseră supuse; Amsterdam nu mai aştepta decît clipa, care putea fi a sclaviei sau a ruinei sale. Evreii, care se aflau stabiliţi în oraş, s-au grăbit să-i ofere lui Gourville, intendent şi prieten al prinţului de Condé, două milioane de florini ca să nu mai fie jefuiţi.

Naerden, oraş vecin cu Amsterdamul, fusese deja cucerit. Patru călăreţi, plecaţi să fure alimente, au înaintat pînă la porţile oraşului Muiden, unde se afla ecluzele care

pot inunda țara și care sînt situate doar la o leghe de Amsterdam. Magistrații din Muiden, înnebuniți de spaimă, s-au dus să predea cheile orașului acestor patru soldați ; dar, pînă la urmă, văzînd că trupele nu avansau cîtuși de puțin, și-au luat înapoi cheile și au închis porțile. Ceva mai multă grabă ar fi făcut ca Amsterdamul să cadă în mîinile regelui. Odată cucerită această capitală, nu numai că republica ar fi pierit, dar națiunea olandeză ar fi încetat să mai existe și, curînd, pînă și teritoriul acestei țări ar fi dispărut. Cele mai bogate familii, care iubeau cel mai mult libertatea, se pregăteau să fugă la capătul lumii și să se îmbarce pentru Batavia [1]. S-a făcut numărătoarea tuturor vaselor în stare să întreprindă această călătorie și calculul a ceea ce puteau să îmbarce. S-a constatat că cincizeci de mii de familii se puteau refugia în noua lor patrie. Olanda ar fi continuat să existe doar la capătul Indiilor orientale ; provinciile ei din Europa, care-și achiziționează grîul doar cu bogățiile Asiei, care trăiesc doar de pe urma comerțului și, dacă îndrăznim să spunem, de pe urma libertății lor, ar fi fost aproape dintr-o dată ruinate și depopulate. Amsterdam, antrepozitul și magazia Europei, în care două sute de mii de oameni se ocupă cu negoțul și cu artele, ar fi devenit curînd o vastă mlaștină. Toate pămînturile din vecinătatea orașului pretindeau cheltuieli imense și mii de oameni pentru a înălța diguri ; probabil că ele ar fi fost lipsite în același timp de locuitori și de bogății și ar fi fost în cele din urmă scufundate, nelăsîndu-i lui Ludovic al XIV-lea decît gloria lamentabilă de a fi distrus cel mai rar și mai frumos monument al industriei omenești.

Starea jalnică a statului era agravată de dezbinările obișnuite în cazul celor loviți de nefericire, care-și impută

[1] Voltaire are aici în vedere Indiile Olandeze, adică posesiunile de atunci ale acestei țări pe teritoriul actualei Indonezii, avînd capitala la Jakarta, al cărei nume cuceritorii l-au schimbat în Batavia (n.t.).

unii altora calamitățile publice. Marele pensionar de Witt a crezut că nu poate salva ceea ce a rămas din patria sa decît cerînd pace învingătorului. Spiritul său cu totul republican și în același timp foarte dornic să-și păstreze autoritatea personală se temuse totdeauna mai mult de ascensiunea prințului de Orania decît de cuceririle regelui Franței ; chiar îl pusese pe prinț să jure că va respecta un edict al său dat pentru totdeauna, prin care prințul era exclus de la funcția de *stathouder* [1]. Onoarea, autoritatea, spiritul partizan, interesul l-au legat pe de Witt de acest jurămînt. Ar fi preferat să-și vadă republica subjugată de un rege învingător decît supusă unui *stathouder*.

De partea sa, prințul de Orania, mai ambițios decît de Witt, tot atît de legat de patria sa, dar îndurînd cu mai multă răbdare nenorocirile publice și așteptînd totul de la timp și de la încăpățînarea firii lui neclintite, rîvnea la funcția de *stathouder* și, cu tot atîta zel, se opunea încheierii păcii. Statele au hotărît să ceară pace în ciuda prințului ; dar prințul a fost numit *stathouder* [2], în ciuda fraților de Witt.

Patru deputați au venit în tabăra regelui pentru a-i implora mila în numele unei republici care, cu șase luni mai înainte, se credea arbitrul regilor. Deputații nu au fost primiți de miniștrii lui Ludovic al XIV-lea cu acea politețe [3] franceză care îmbină blîndețea civilității cu înseși asprimile guvernării. Louvois, dur și îngîmfat,

---

[1] Titlu dat guvernatorilor Țărilor de Jos sub dominația casei de Austria, apoi a principilor de Orania, conducătorii republicii, pînă la 1789 (n.t.).

[2] A devenit *stathouder* la 1 iulie. Oare cum a putut afirma La Beaumelle, în notele sale la ediția clandestină a *Secolului lui Ludovic al XIV-lea*, că prințul a fost declarat doar comandant și amiral ? (n.a.).

[3] La Beaumelle, în notele sale, afirmă : „Este ceva calculat această politețe". Oare cum poate dezminți acest scriitor întreaga Europă ? (n.a.).

născut mai degrabă pentru a-şi servi bine stăpînul decît pentru a-l face iubit, i-a primit pe suplicanţi cu trufie, ba chiar i-a insultat ironizîndu-i. I-a obligat să revină de cîteva ori. În cele din urmă, regele le-a adus la cunoştinţă voinţa sa. El voia ca Statele să-i cedeze tot ceea ce posedau dincolo de Rhin, oraşul Nijmegen, oraşele şi fortificaţiile dinlăuntrul ţării lor ; să i se plătească douăzeci de milioane ; francezii să devină stăpîni peste toate marile drumuri ale Olandei, atît pe uscat cît şi pe apă, fără ca să plătească vreo vamă ; religia catolică să fie restabilită pretutindeni ; republica să-i trimită în fiecare an o ambasadă extraordinară cu o medalie de aur, pe care să fie gravată inscripţia că îşi datora libertatea lui Ludovic al XIV-lea ; în sfîrşit, la aceste satisfacţii să mai adauge şi acelea pe care le datorau regelui Angliei şi principilor Imperiului, precum cei ai Kölnului şi Münsterului, care pustiiseră şi ei Olanda.

Condiţiile unei păci care conţineau atîtea servituţi au părut intolerabile, iar orgoliul învingătorului a inspirat învinşilor un curaj al disperării. Ei au hotărît să moară cu arma în mînă. Toate inimile şi toate speranţele s-au îndreptat spre prinţul de Orania. Cuprins de mînie, poporul s-a răzvrătit împotriva marelui pensionar, care ceruse pace. La aceste revolte s-au adăugat politica prinţului şi animozităţile partidului său. La început, s-a atentat la viaţa marelui pensionar, Johan de Witt ; apoi a fost acuzat Cornelius, fratele acestuia, de a fi atentat la viaţa prinţului. Cornelius este supus torturii. În mijlocul chinurilor, el a recitat începutul acelei ode a lui Horaţiu, *Justum et tenacem*, etc., care se potrivea cu starea şi cu curajul lui şi care poate fi tradusă astfel pentru cei care nu cunosc limba latină :

Pe omul drept și tare în hotărîri
Nici furia mulțimii-ndemnînd la rău
Și nici tiranul crunt la față
Nu pot să-l clatine,
nici Austrul...[1]

(20 august 1672). În cele din urmă, poporul de jos, nestăpînit, i-a masacrat la Haga pe cei doi frați de Witt ; unul condusese cu virtute statul timp de nouăsprezece ani, celălalt îl slujise cu spada. Pe trupurile lor însîngerate poporul și-a revărsat întreaga violență de care era capabil : lucruri îngrozitoare, obișnuite tuturor națiunilor, și pe care francezii le-au făcut pe seama mareșalului d'Ancre, a amiralului Coligny etc. ; căci poporul de jos este aproape pretutindeni același. Au fost urmăriți prietenii pensionarului. Însuși Ruyter, amiralul republicii, singurul care lupta pentru ea cu succes, s-a văzut atacat la Amsterdam de o ceată de asasini.

În toiul acestor dezordini și pustiiri, magistrații au dovedit unele virtuți pe care aproape niciodată nu le vedem decît în cazul republicilor. Persoanele care posedau bilete de bancă s-au năpustit asupra băncii din Amsterdam, temîndu-se că a fost afectat tezaurul public. Fiecare se grăbea să-și încaseze puținii bani care-și închipuia că se mai află încă acolo. Magistrații au pus să se deschidă pivnițele în care se păstrează tezaurul. L-au găsit în întregime așa cum fusese depus de șaizeci de ani încoace ; ba chiar argintul continua să fie înnegrit de focul care cu cîțiva ani mai înainte arsese primăria. Biletele de bancă fuseseră mereu negociate pînă în acel moment fără ca vreodată cineva să se atingă de tezaur. Cu banii aceștia au fost plătiți toți cei care au dorit acest lucru. O atît de mare bună-credință și o avere atît de

[1] Oda a III-a, *Lui Augustus*, din cartea a III-a de *Ode*, trad. C. Niculescu, în : Horatius, *Opera Omnia*, I, ed. M. Nichita și Traian Costa ; București, ed. Univers, 1980, p. 191 (n.t.).

considerabilă erau cu atît mai demne de admirat cu cît regele Carol al II-lea al Angliei, pentru a avea cu ce să ducă război împotriva olandezilor și pentru a-și îndeplini plăcerile, nu se mulțumise cu banii Franței, ci dăduse și faliment din această cauză. Pe cît era de rușinos faptul că regele violase astfel încrederea publică, pe atît era de glorios faptul că magistrații din Amsterdam știuseră să o păstreze într-un moment în care ar fi părut îngăduit să o piardă.

La această virtute republicană, ei au adăugat acel curaj al inteligenței care-i face pe oameni să adopte soluții extreme cînd răul e fără leac. Au pus de s-au rupt digurile care stăvileau apele mării. Casele de țară, care sînt foarte numeroase în jurul orașului Amsterdam, satele, orașele vecine, Leyda, Delft, au fost inundate. Țăranii nu au scos o vorbă văzîndu-și vitele înecate pe cîmpuri. Orașul Amsterdam a devenit un fel de vastă fortăreață în mijlocul apelor, înconjurată de vase de război, care găseau ape suficient de adînci pentru a se dispune în jurul orașului. Foametea a fost mare în rîndurile acestei populații, care era îndeosebi lipsită de apă de băut ; apa se vindea cu șase soli ocaua ; dar situația aceasta disperată a fost considerată mai bună decît sclavia. E demn de reținut de către posteritate faptul că Olanda, zdrobită în felul acesta pe uscat și ajunsă într-un hal fără de hal, a continuat să rămînă redutabilă pe mare : era adevăratul element al popoarelor ei.

În timp ce Ludovic al XIV-lea trecea Rhinul și cucerea trei provincii, amiralul Ruyler, cu vreo sută de vase de război și mai mult de cincizeci de aruncătoare de făclii, s-a dus să caute în apropiere de coastele Angliei flotele celor doi regi. Forțele lor unite nu fuseseră în stare să opună republicii, pe mare, o armată navală mai puternică. Englezii și olandezii s-au luptat ca niște națiuni deprinse să-și dispute stăpînirea oceanului (7 iunie 1672). Bătălia aceasta, numită de la Solbaie,

a durat o zi întreagă. Ruyter, care a dat semnalul de luptă, a atacat vasul amiral al Angliei, pe care se afla ducele de York, fratele regelui. Gloria acestei bătălii deosebite a fost de partea lui Ruyter. Ducele de York, obligat să schimbe vasul, nu a mai reapărut în fața amiralului olandez. Cele treizeci de vase franceze nu au luat decît o mică parte la acțiune ; și ziua aceea s-a terminat în așa fel încît coastele olandeze au rămas în siguranță.

După această bătălie, Ruyter, în ciuda temerilor și opoziției compatrioților săi, a adus flota comercială a Companiei Indiilor în portul Texel ; apărînd astfel și îmbogățindu-și patria pe o latură, în timp ce aceasta se prăbușea pe alta. Însuși comerțul olandezilor continua să existe ; pe mările Indiilor nu se vedeau decît pavilioanele lor. Într-o zi, pe cînd un consul al Franței spunea regelui Persiei că Ludovic al XIV-lea a cucerit aproape întreaga Olandă, monarhul persan i-a răspuns : „Cum poate fi așa, cînd în portul Ormuz continuă să fie douăzeci de vase olandeze pentru unul francez ?“

În tot acest timp, prințul de Orania ținea să fie un bun cetățean. Pentru a susține libertatea, a oferit statului venitul slujbelor pe care le deținea precum și întreaga sa avere. A provocat inundații pe toate drumurile pe care francezii ar fi putut pătrunde în restul țării. Negocierile sale, prompte și secrete, au trezit din torpoare pe împărat, Imperiul, consiliul Spaniei și pe guvernatorul Flandrei. Ba ajunse chiar să determine Anglia să încline spre pace. În sfîrșit, regele pătrunsese în Olanda în luna mai și, începînd din iulie, Europa începuse să se unească împotriva lui.

Monterey, guvernatorul Flandrei, a trimis în secret cîteva regimente în ajutorul Provinciilor Unite. Consiliul împăratului Leopold l-a trimis pe Montecuccolli în fruntea a aproape douăzeci de mii de oameni. Electorul

de Brandenburg, care avea în solda sa douăzeci şi cinci de mii de soldaţi, s-a pus în mişcare.

(Iulie 1672). Atunci, regele şi-a părăsit armata. Intr-o ţară inundată nu mai erau cuceriri de făcut. Paza provinciilor cucerite devenea dificilă. Ludovic dorea o glorie sigură ; dar, nedorind-o printr-un efort neobosit, a pierdut-o. Mulţumit că a cucerit atît de multe oraşe în două luni, s-a întors la Saint-Germain în mijlocul verii, lăsîndu-i pe Turenne şi pe Luxembourg să desăvîrşească campania, el s-a bucurat de triumf. Au fost înălţate monumente în onoarea acestei cuceriri, în timp ce puterile Europei se puseseră în acţiune ca să i-o răpească.

CAPITOLUL AL XI-LEA

EVACUAREA OLANDEI. A DOUA CUCERIRE A PROVINCIEI FRANCHE-COMTÉ

Credem că e nevoie să spunem celor care ar putea citi lucrarea de faţă că e cazul să-şi amintească faptul că în ea nu e vorba de o simplă descriere a unor campanii, ci mai curînd de o istorie a moravurilor oamenilor. Prea multe cărţi sînt pline de amănunte cu privire la acţiunile militare şi la violenţa şi mizeria omenească. Scopul acestui eseu este de a zugrăvi caracteristicile principale ale acestor revoluţii şi de a îndepărta mulţimea faptelor mărunte pentru a lăsa să se vadă doar cele importante şi, dacă se poate, spiritul care le-a condus.

În acel moment, Franţa era în culmea gloriei. Numele generalilor săi inspirau veneraţie. Miniştrii săi erau consideraţi nişte genii, superioare consilierilor celorlalţi principi ; iar Ludovic era în Europa parcă singurul rege. Într-adevăr, împăratul Leopold nu apărea în mijlocul

armatelor sale ; Carol al II-lea, regele Spaniei și fiul lui Filip al IV-lea, abia ieșise din copilărie ; regele Angliei nu își dedica existența decît plăcerilor.

Toți acești principii, împreună cu miniștrii lor, au comis mari greșeli. Anglia a acționat împotriva principiilor rațiunii de stat atunci cînd s-a aliat cu Franța pentru a contribui la înălțarea unei puteri pe care era în interesul ei să o slăbească. Împăratul, Imperiul, consiliul spaniol au făcut și mai rău neopunîndu-se dintru început acestui torent. În sfîrșit, Ludovic însuși a comis o eroare tot atît de gravă ca și ei toți neurmărind cu destulă rapiditate acele cuceriri atît de ușoare. Condé și Turenne voiau să fie dărîmate majoritatea punctelor fortificate olandeze. Ei afirmau că statele nu se cuceresc cu garnizoane, ci cu armate ; și că, păstrînd unul sau două puncte fortificate pentru retragere, trebuiau să meargă rapid înainte spre cucerirea completă. Louvois, dimpotrivă, voia ca totul să devină punct fortificat și garnizoană ; geniul lui ținea de acest domeniu și înclinațiile regelui mergeau în același sens. În felul acesta, Louvois avea mai multe operații în sarcină ; își extinderea puterea ministerului său ; se fălea că-i contrazice pe cei doi comandanți militari, cei mai mari din acel secol. Ludovic l-a crezut și s-a înșelat, după cum a recunoscut ulterior ; a ratat momentul de a intra în capitala Olandei ; și-a slăbit armata împărțind-o în prea multe puncte fortificate ; i-a lăsat inamicului răgazul să respire. Istoria celor mai mari principi e adeseori povestea greșelilor oamenilor.

După plecarea regelui, situația s-a schimbat. Turenne a fost silit să se îndrepte spre Westfalia pentru a se opune imperialilor. Guvernatorul Flandrei, Monterey, fără a fi însărcinat de timidul consiliu al Spaniei, a întărit mica armată a prințului de Orania cu vreo zece mii de oameni. Acesta a putut ține atunci piept francezilor pînă la venirea iernii. Era deja mult pentru a pune în

cumpănă succesul. În cele din urmă a sosit iarna; gheaţa a acoperit zonele inundate ale Olandei. Luxembourg, care comanda la Utrecht, a inventat un nou gen de război, necunoscut francezilor, şi a pus Olanda în faţa unui pericol şi mai teribil decît celelalte.

Într-o noapte, a adunat vreo douăsprezece mii de infanterişti luaţi de la garnizoanele din apropiere şi i-a încălţat cu pantofi cu crampoane. S-a pus în fruntea lor şi a pornit pe gheaţă spre Leyda şi spre Haga. S-a produs un dezgheţ: Haga a fost salvată. Armata lui Luxembourg, înconjurată de ape, nemaidispunînd de drumuri şi de alimente, era cît pe ce să piară. Pentru a se întoarce la Utrecht, trebuia să meargă pe un dig îngust şi noroios, pe care soldaţii abia se puteau tîrî în rînduri de cîte patru. Nu se putea ajunge la acest dig decît atacînd un fort care părea de necucerit fără artilerie. Dacă fortul acesta ar fi oprit armata doar o singură zi, ea ar fi murit de foame şi de oboseală. Luxembourg nu mai avea nici o soluţie, dar norocul, care salvase Haga, i-a salvat armata graţie laşităţii comandantului fortului, care şi-a părăsit fără nici un motiv postul. În timpul războiului, ca şi în viaţa civilă, survin evenimente care rămîn de neînţeles: acesta se numără printre ele. Singurul rezultat al acestei acţiuni a fost un act de cruzime care a făcut ca numele de francez să devină odios în această ţară. Bodegrave şi Svammerdam, două oraşe importante, bogate şi bine populate, asemănătoare cu oraşele noastre de mărime medie, au fost lăsate pradă soldaţilor ca preţ al eforturilor făcute. Soldaţii au dat foc celor două oraşe; şi, la lumina flăcărilor, s-au dedat la acte de desfrîu şi de cruzime. E de mirare că soldatul francez este atît de sălbatic, fiind comandat de un număr prodigios de ofiţeri care, pe bună dreptate, au reputaţia de a fi pe cît de omenoşi pe atît de viteji. Jaful acesta a produs o impresie atît de profundă încît, patruzeci de ani mai tîrziu, am văzut cărţi olandeze, după care copiii

învață să citească, redînd această întîmplare și inspirînd noilor generații ura împotriva francezilor.

(1673). În tot acest timp, regele agita cabinetele tuturor principilor prin negocierile sale. L-a cîștigat de partea sa pe ducele de Hanovra. Începînd războiul, electorul Brandenburgului a făcut un tratat, care foarte curînd a fost anulat. Nicăieri, în Germania, nu exista vreo curte în care Ludovic să nu fi avut oameni care primeau subsidii. Emisarii lui instigau la tulburări în Ungaria, o provincie pe care consiliul de la Viena o trata cu asprime. Regelui Angliei i s-au mai dat bani pentru a continua războiul cu Olanda, în ciuda opoziției întregii națiuni engleze, indignată de faptul de a sluji măreția lui Ludovic al XIV-lea, pe care ea ar fi vrut s-o reducă. Europa era tulburată de armatele și negocierile lui Ludovic. Pînă la urmă, n-a fost în stare să împiedice pe împărat, Imperiul și Spania să se alieze cu Olanda și să-i declare în mod solemn război. Cursul lucrurilor se schimbase într-atîta, încît olandezii, aliații săi naturali, deveniseră prietenii casei de Austria. Împăratul Leopold trimitea ajutoare cu încetineală, dar se arăta foarte iritat. S-a spus că ducîndu-se la Egra pentru a-și vedea trupele care se adunau acolo, el s-a împărtășit pe drum, iar după aceea a luat în mînă un crucifix și l-a invocat pe Dumnezeu ca martor al dreptății cauzei sale. Acțiunea aceasta ar fi fost la locul ei pe vremea cruciadelor ; și rugăciunea lui Leopold nu a împiedicat cîtuși de puțin înaintarea armatelor regelui Franței.

De la început s-a văzut că marina acestuia fusese îmbunătățită. În loc de treizeci de vase, cîte putuseră fi alăturate mai înainte flotei engleze, au fost alăturate patruzeci, fără a mai pune la socoteală aruncătoarele de făclii. Ofițerii învățaseră manevrele complicate ale englezilor, de care aceștia se foloseau împotriva manevrelor olandezilor, dușmanii lor. Ducele de York fusese acela care, după domnia lui Iacob al II-lea, inventase arta de

a face înțelese ordinele pe mare prin diverse mișcări ale pavilioanelor. Mai înainte, francezii nu știau să dispună o forță navală în ordine de bătaie. Experiența lor consta în a angaja lupta între un vas și altul, nu a face ca mai multe vase să manevreze de acord, și să imite pe apă evoluțiile unei armate de uscat, ale cărei corpuri separate se ajută reciproc. Ei au făcut întrucîtva ca romanii, care în decurs de un an au deprins de la cartaginezi arta de a lupta pe mare și și-au egalat învățătorii.

Vice-amiralul d'Estrées[1] împreună cu locțiitorul său Martel au făcut cinste industriei militare a națiunii franceze în cursul a trei bătălii navale consecutive, în luna iunie (7, 14 și 21 iunie 1673), între flota olandeză și cea a Franței și a Angliei. Amiralul Ruyter a stîrnit admirația mai mult ca oricînd. D'Estrées i-a scris lui Colbert : „Aș fi vrut să plătesc cu viața gloria pe care a dobîndit-o Ruyter". D'Estrées ar fi meritat ca și Ruyter să fi vorbi de el așa. Valoarea și comportarea au fost de ambele părți atît de egale încît victoria a rămas nehotărîtă.

Ludovic, care prin străduințile lui Colbert, ajunsese să facă din francezii săi oameni de mare, a perfecționat și arta războiului pe uscat, grație industriei lui Vauban. Regele a venit în persoană să asedieze orașul Maëstricht, în momentul în care se desfășurau cele trei bătălii navale. Pentru el, Maëstricht constituia o cheie a Țărilor de Jos și a Provinciilor Unite ; era un punct întărit apărat de un guvernator cutezător, precum Fariaux, francez

[1] ***Jean conte d'Estrées*** (1624—1707), vice-amiral, mareșal al Franței. S-a ilustrat ca voluntar sub comanda Marelui Condé în bătăliile de la Lens, de la Arras, apoi în campania din Flandra (1667). În calitate de comandant al marinei, a apărat coloniile franceze împotriva englezilor în America și în Africa occidentală. A luptat împotriva olandezilor în 1667, apoi împotriva piraților nord-africani. A deținut demnitatea de vice-rege al Americii și de guvernator al Bretaniei (n.t.).

prin naştere, care se aflase în slujba Spaniei şi mai apoi în aceea a Olandei. Garnizoana număra cinci mii de oameni. Vauban, care conducea asediul, s-a servit pentru prima oară de acele paralele pe care le-au inventat inginerii italieni aflaţi în serviciul turcilor în faţa Candiei. El a adăugat fortificaţii care se fac în tranşee pentru a pune trupele în mişcare şi pentru a le aduna mai uşor în caz de atac. Cu ocazia acestui asediu, Ludovic s-a arătat mai exact şi mai activ decît fusese pînă atunci. Prin exemplul său a deprins cu stăruinţa în acţiune naţiunea lui, acuzată pînă atunci că nu are decît un curaj înflăcărat, pe care oboseala îl epuizează imediat. Oraşul Maëstricht s-a predat după opt zile (29 iunie 1673).

Pentru a întări şi mai mult disciplina militară, a făcut uz de o severitate care a părut chiar prea mare. Prinţul de Orania, care nu putuse opune acestor cuceriri rapide decît ofiţeri lipsiţi de spirit de emulaţie şi soldaţi lipsiţi de curaj, ajunsese să-i formeze grafie pedepselor, dînd pe mîna călăului pe cei care-şi părăsiseră postul. Şi regele s-a folosit de pedepse, atunci cînd pentru prima oară a pierdut un punct fortificat. Un ofiţer foarte viteaz, numit Du-Pas, a predat oraşul Naerden prinţului de Orania (14 septembrie 1673). De fapt, n-a rezistat decît patru zile ; dar n-a predat oraşul decît după o bătălie de cinci ore, dată pe fortificaţii proaste, şi pentru a evita un asalt general, căruia o garnizoană slabă şi descurajată nu i-ar fi putut face faţă. Regele, iritat de primul afront pe care-l sufereau armatele sale, a pus ca Du-Pas[1] să fie condamnat la pedeapsa de a fi plim-

[1] La Beaumelle afirmă că ar fi fost condamnat la închisoare pe viaţă. Dar cum ar fi putut să fie aşa, cînd, în anul următor, Du-Pas a fost ucis la asediul oraşelului Grave ? (n.a.).

bat prin oraşul Utrecht cu un făraş în mînă ; sabia lui a fost ruptă : o înjosire inutilă pentru ofiţerii francezi, care sînt îndeajuns de sensibili la glorie pentru a nu fi comandaţi prin teama de ruşine. Trebuie ştiut că, într-adevăr, proviziile comandanţilor de garnizoane îi obligă să susţină trei asalturi ; numai că e vorba de nişte legi care nu sînt executate niciodată. Du-Pas şi-a pierdut viaţa, un an mai tîrziu, la asediul oraşelului Grave, unde servea ca voluntar. Curajul şi moartea sa trebuie să fi provocat regrete marchizului de Louvois, cel care-l făcuse să fie pedepsit atît de aspru. Puterea suverană poate trata cu brutalitate pe un om viteaz, dar nu-l poate dezonora.

Preocupările regelui, geniul lui Vauban, vigilenţa severă a lui Louvois, experienţa şi marea artă a lui Turenne, curajul plin de iniţiative al lui Condé, toate acestea nu au fost în stare să repare greşeala comisă prin păstrarea atîtor garnizoane, slăbirea armatei şi imposibilitatea de a cuceri Amsterdamul.

În zadar prinţul de Condé a vrut să pătrundă în inima Olandei inundate. Turenne n-a putut împiedica joncţiunea lui Montecuccolli cu prinţul de Orania, nici cucerirea Bonnului de către prinţul de Orania. Episcopul de Münster, care jurase ruina Statelor Generale, a fost el însuşi atacat de olandezi.

Parlamentul Angliei l-a silit pe regele său să înceapă în mod serios negocieri de pace şi să înceteze de a mai fi instrumentul plătit al măreţiei Franţei. Atunci Ludovic al XIV-lea a trebuit să părăsească cele trei provincii olandeze tot atît de grabnic cum le cucerise. Dar nu fără a stoarce bani de la ele : intendentul Robert a stors într-un an numai din provincia Utrecht un milion şase sute şaptezeci şi opt de mii de florini. Era atît de grăbit să evacueze o ţară cucerită aşa de repede încît

douăzeci și opt de mii de prizonieri au fost predați pentru un scud de soldat. Arcul de triumf de la Poarta Saint-Denis, precum și alte monumente ale cuceririi abia fuseseră terminate, și cucerirea fusese deja abandonată. În cursul acestei invazii, olandezii au avut gloria de a disputa domnia mărilor și, pe uscat, abilitatea de a muta teatrul de luptă în afara țării lor. Europa a considerat că Ludovic al XIV-lea s-a bucurat prea repede și cu prea multă mîndrie de strălucirea unui triumf trecător. Roadele acestei acțiuni au fost un război sîngeros pe care avea să-l poarte împotriva Spaniei, a Imperiului și a Olandei unite împreună, de a se vedea abandonat de Anglia și pînă la urmă de Münster, ba chiar și de Köln și de a lăsa în țările invadate și părăsite mai multă ură decît admirație la adresa lui.

Regele a rezistat singur împotriva tuturor acestor inamici pe care și-i făcuse. Spiritul de prevedere al guvernului său și tăria statului s-au vădit și mai mult atunci cînd a trebuit să se apere împotriva atîtor puteri aliate și împotriva unor mari generali, mai degrabă decît atunci cînd cucerise, plimbîndu-se, Flandra franceză, provincia Franche-Comté și jumătate din Olanda de la niște inamici lipsiți de apărare.

Îndeosebi s-a văzut ce avantaj posedă asupra altor regi un rege absolut, ale cărui finanțe sînt bine administrate. El i-a putut da în același timp o armată de vreo douăzeci și trei de mii de oameni lui Turenne împotriva imperialilor, una de patruzeci de mii lui Condé împotriva prințului de Orania : un corp de trupe se afla la frontiera provinciei Roussillon ; o flotă transportînd soldați i-a atacat pe spanioli pînă la Messina : el însuși s-a pus în mișcare pentru a pune stăpînire pentru a doua oară pe Franche-Comté. Regele se apăra și ataca pretutindeni, în același timp.

La început, în noua acțiune asupra provinciei Franche-Comté, superioritatea guvernului său a apărut în întregime. Era vorba de a-i atrage de partea sa, sau măcar de a-i adormi pe elvețieni, națiune pe cît de redutabilă pe atît de săracă, mereu înarmată, mereu excesiv de doritoare să-și păstreze libertatea, de neînvins pe frontierele proprii și care începuse să murmure și să se înspăimînte văzîndu-l pe Ludovic al XIV-lea pentru a doua oară devenindu-le vecin. Împăratul și Spania cereau celor treisprezece cantoane să îngăduie trupelor lor cel puțin trecerea liberă, pentru a veni în ajutorul provinciei Franche-Comté, rămasă fără apărare din neglijența ministerului spaniol. De partea sa, regele îi presa pe elvețieni să refuze această trecere ; numai că Imperiul și Spania nu risipeau decît argumente și rugăminți, în timp ce regele, cu bani gheață, i-a determinat pe elvețieni să facă cum voia el : trecerea a fost refuzată. Ludovic, întovărășit de fratele său și de fiul Marelui Condé, a asediat orașul Besançon. Îi plăcea războiul de asedii, putea să-și închipuie că se pricepea tot atît de bine ca un Condé sau un Turenne ; dar, oricît de mult ținea la glorie, mărturisea că acești doi mari comandanți se pricepeau mai bine decît el la războiul de campanie. Dealtminteri, nu a asediat niciodată vreun oraș fără să fie sigur moralmente că-l va cuceri. Louvois executa atît de bine pregătirile, trupele erau atît de bine echipate, Vauban, care conducea aproape toate asediile, era un atît de mare maestru în arta de a cuceri orașe, încît gloria regelui era în siguranță. Vauban a condus atacurile de la Besançon : orașul a fost cucerit în nouă zile (15 mai 1674), și după șase săptămîni întreaga provincie Franche-Comté a fost supusă regelui. Ea a rămas Franței și pare că a fost anexată la ea pentru totdeauna : un monument de slăbiciune a ministerului austriaco-spaniol și a forței ministerului lui Ludovic al XIV-lea.

CAPITOLUL AL XII-LEA

STRĂLUCITĂ CAMPANIE ŞI MOARTEA MAREŞALULUI DE TURENNE. ULTIMA BĂTĂLIE A MARELUI CONDÉ LA SENEFFE

În timp ce regele cucerea atît de repede provincia Franche-Comté, cu acea uşurinţă şi strălucire care continuau să fie legate de destinul său, Turenne, care nu făcea decît să apere frontierele de pe malul Rhinului, desfăşura tot ceea ce arta războiului poate avea mai măreţ şi mai abil. Stima acordată oamenilor se măsoară după dificultăţile depăşite şi tocmai acest lucru a făcut atît de celebră această campanie a lui Turenne.

(Iunie 1674). Mai întîi efectuează un marş lung şi rapid, trece Rhinul la Philipsburg, înaintează în cursul întregii nopţi spre Sintzheim, atacă acest oraş ; în acelaşi timp, atacă şi pune pe fugă pe Caprara, general al împăratului, şi pe bătrînul duce al Lorenei, Carol al IV-lea, un prinţ care şi-a petrecut viaţa pierzîndu-şi statele şi adunînd trupe, şi care tocmai îşi unise mica armată cu o parte din aceea a împăratului. Turenne, după ce l-a înfrînt, îl urmăreşte şi îi învinge şi cavaleria la Ladenburg (iulie 1674) ; de aici, se îndreaptă în grabă spre alt general al imperialilor, prinţul de Bournonville, care aştepta doar venirea unor trupe proaspete pentru a-şi croi drum în Alsacia ; previne joncţiunea acestor trupe şi-l face să părăsească cîmpul de luptă (octombrie 1674).

Imperiul îşi concentrează toate forţele împotriva lui ; şaptezeci de mii de germani sînt în Alsacia ; oraşele Brisach şi Philipsburg erau blocate de ei. Turenne nu mai avea cu totul decît douăzeci de mii de oameni efectivi. (Decembrie.) Prinţul de Condé i-a trimis din Flandra unele ajutoare de cavalerie ; atunci, Turenne trece munţii acoperiţi de zăpadă pe la Thann şi pe la Belfort ; dintr-o dată ajunge în Alsacia de sus, în mijlocul tabe-

relor dușmane care-l credeau la odihnă în Lorena și care-și închipuiau că toată campania a luat sfîrșit. Înfrînge la Mulhouse taberele care rezistă ; pe două le capturează. Se îndreaptă spre Colmar, unde electorul de Brandenburg, numit și marele elector, în acel moment general al armatelor imperiale, își stabilise tabăra. Türkheim o parte a infanteriei inamice. Avantajul împreună cu alți generali, se așezau la masă ; abia au avut timp să scape ; cîmpia se umplu de fugari.

Turenne, crezînd că nu a făcut nimic atîta vreme cît mai rămînea ceva de făcut, continuă să aștepte lîngă Türkheim o parte a infanteriei inamice. Avantajul locului pe care și-l alesese făcea ca izbînda să fie sigură : înfrînge această infanterie (5 ianuarie 1675). În cele din urmă, o armată de șaptezeci de mii de oameni se vede învinsă și risipită aproape fără să se fi dat vreo bătălie mare. Alsacia rămîne în mîna regelui, iar generalii Imperiului sînt siliți să treacă înapoi Rhinul.

Toate acțiunile acestea consecutive, conduse cu atîta artă, consumate atît de calm, executate cu atîta promptitudine, au trezit deopotrivă admirația francezilor și a dușmanilor. Gloria lui Turenne a sporit și mai mult atunci cînd s-a aflat că tot ceea ce realizase în cursul acestei campanii făcuse în ciuda curții și împotriva ordinelor mereu repetate ale lui Louvois, date în numele regelui. A rezista atotputernicului Louvois și a lua acțiunea pe seamă sa în ciuda țipetelor curții, a ordinelor lui Ludovic al XIV-lea și a urii ministrului, n-au constituit cel mai mic indiciu de curaj din partea lui Turenne și nici cel mai neînsemnat succes al campaniei sale.

Trebuie recunoscut că aceia care au mai multă omenie decît stimă pentru faptele de arme au deplîns această campanie atît de glorioasă. Ea a devenit celebră atît prin expedițiile lui Turenne, cît și prin nenorocirile care s-au abătut asupra populației. După bătălia de la

Sintzheim, el a trecut prin foc și sabie Palatinatul, țară unită și rodnică, plină de orașe și de burguri bogate. Electorul palatin a putut vedea de la înălțimea castelului său din Mannheim două orașe și douăzeci și cinci de sate în flăcări. Cuprins de deznădejde, acest prinț a provocat pe Turenne la un duel singular, într-o scrisoare plină de reproșuri. Turenne a trimis această scrisoare regelui, care i-a interzis să accepte cartelul, apoi a răspuns plîngerilor și provocărilor electorului prin complimente vagi care nu însemnau nimic. Era în stilul și în obiceiurile lui Turenne să se exprime totdeauna cu moderație și ambiguitate[1].

---

[1] În timp ce se tipărea această ediție, domnul Colini, secretar intim și istoriograf al electorului palatin care domnește în clipa de față, a pus la îndoială povestea cu cartelul pentru motive foarte specioase, enunțate cu mult spirit și sagacitate. El arată foarte judicios că electorul Karl-Ludwig n-a putut să scrie scrisorile pe care i le-au imputat Courtlitz de Sandras și Ramsay. Într-adevăr, o sumă întreagă de istorici atribuie adeseori eroilor lor scrieri și cuvîntări ieșite din închipuirea proprie.

Nici scrisoarea autentică a electorului Karl-Ludwig, nici răspunsul mareșalului de Turenne nu au fost văzute vreodată. Tot deauna s-a dat drept sigur că electorul, afectat pe drept cuvînt de ravagiile și incendiile pe care Turenne le provocase în țara sa, i-a propus un duel, prin intermediul unui trompet cu numele de Petit-Jean. Marele prior de Vendôme, precum și mareșalul de Villars nu o puneau la îndoială. *Memoriile* marchizului de Beauveau, un contemporan, o afirmă. Și totuși, se prea poate ca duelul să nu fi fost propus în mod expres în scrisoarea plină de amărăciune pe care electorul însuși afirmă că i-ar fi scris-o prințului mareșal de Turenne. Să mulțumim lui Dumnezeu că nu e sigur că Palatinatul a fost incendiat de două ori ? Iată un fapt foarte cert, care e esențial și care poate fi reproșat memoriei lui Ludovic al XIV-lea.

Domnul Colini îi reproșează domnului președinte Hénault că a afirmat în al său *Rezumat cronologic*, că prințul de Turenne a răspuns propunerii de cartel *cu o moderație care l-a făcut pe electorul să se rușineze de această bravadă*. Rușinea consta în faptul de a fi incendiat Palatinatul într-un moment în care războiul încă nu se declarase, dar nu era o bravadă faptul că un prinț pe drept cuvînt iritat voia să se bată cu autorul acestor crude excese. Elec-

Cu același sînge rece, Turenne a dat foc caselor și unei părți din Alsacia, pentru a-i împiedica pe inamici să găsească hrană. Apoi a îngăduit cavaleriei să devasteze Lorena. S-au provocat dezordini atît de mari încît intendentul, care, întrucît îl privea, devasta și el Lorena cu pana, i-a scris și i-a vorbit rugîndu-l să înceteze excesele. Turenne i-a răspuns cu răceală : „Am să spun acest lucru ofițerilor la ordinul de zi". Îi plăcea mai degrabă să fie numit tatăl soldaților care-i fuseseră încredințați decît cel al populațiilor care, după legile războiului, sînt totdeauna sacrificate. Tot răul pe care-l făcea părea necesar ; gloria lui acoperea totul ; dealtminteri, cei șaptezeci de mii de germani pe care i-a împiedicat să pătrundă în Franța ar fi făcut aici mult mai mult decît a făcut el în Alsacia, în Lorena și în Palatinat.

Începînd de la începutul secolului al șaisprezecelea, situația în Franța a fost de așa natură încît ea a trebuit să lupte simultan în Germania, Flandra, Spania și Italia. În timp ce Turenne îi izgonea pe germani din Alsacia, prințul de Condé ținea piept în Flandra tînărului prinț de Orania. Campania mareșalului de Turenne a fost favorabilă, iar aceea a prințului de Condé sîngeroasă. Micile bătălii de la Sitzheim și de la Türkheim au fost hotărîtoare : marea și celebra bătălie de la Seneffe n-a fost decît un măcel. Marele Condé, care a dat-o în timp ce Turenne pătrundea pe nesimțite în Alsacia, nu a dobîndit nici un fel de succes, fie pentru că împrejurările terenului i-au fost mai puțin favorabile, fie pentru că a luat niște măsuri mai puțin juste, fie, mai curînd, pentru că a avut de luptat împotriva unor generali mai pricepuți și a unor trupe mai bune. Marchizul de Feu-

torul era un om extrem de violent ; spiritul cavaleresc nu se stinsese încă. Din *Scrisorile* lui Pellisson se vede că însuși Ludovic al XIV-lea a întrebat dacă se putea, în mod sincer, bate cu împăratul Leopold (n.a.).

quières[1] vrea ca bătăliei de la Seneffe să nu i se dea decît numele de luptă, pentru că acțiunea nu s-a desfășurat între două armate în ordine de bătălie și nu toate corpurile au luat parte la ea ; dar se pare că toți sînt de acord să numească *bătălie* ziua aceasta atît de însuflețită și de sîngeroasă. Ciocnirea celor trei mii de oameni în ordine de bătălie, la care au acționat toate corpurile mici, nu poate fi numită luptă. Totdeauna importanța hotărăște ce nume i se dă unei bătălii.

Prințul de Condé trebuia să facă față cu aproximativ patruzeci de mii de oameni, prințului de Orania, care avea, după cîte se spune, șaizeci de mii. El a așteptat ca armata inamică să treacă un defileu la Seneffe, în apropiere de Mons. A atacat (11 august 1674) o parte din ariergardă, alcătuită din spanioli, și a obținut o mare victorie. Unii l-au blamat pe prințul de Orania pentru faptul că nu a fost destul de precaut la trecerea defileului ; dar l-au admirat pentru felul în care a restabilit ordinea și nu l-au aprobat pe Condé care a vrut să înceapă lupta împotriva unor dușmani prea bine fortificați. Bătălia a fost dată de trei ori. În acest amestec de greșeli și de mari acțiuni, cei doi generali au făcut să se simtă în egală măsură prezența de spirit și curajul. Dintre toate bătăliile pe care le-a dat Marele Condé, aceasta a fost aceea în care și-a riscat cel mai mult viața și a riscat și viețile soldaților. Trei cai au fost uciși sub el. După trei atacuri sîngeroase, voia să mai încerce unul, al patrulea. După cum afirmă un ofițer care a fost de față, se părea că doar prințul de Condé *mai voia să se bată*. Partea cea mai ciudată a acestei acțiuni a fost faptul că trupele, de o parte și de cealaltă, după angajamentele cele mai sîngeroase și mai înverșu-

[1] *Antoine de Pas, marchiz de Feuquières* (1648—1711), comandant militar al armatelor franceze, a fost locțiitor-general în 1693 ; a părăsit armata după pacea de la Ryswick (1697), lăsînd o serie de *Memorii* asupra artei războiului (n.t.).

nate, au luat-o la fugă la venirea serii, cuprinse de o spaimă fără motiv. A doua zi, cele două armate s-au retras fiecare de partea sa, fără ca vreuna să fi păstrat cîmpul de bătălie sau să fi dobîndit victoria, ambele mai degrabă slăbite şi înfrînte în egală măsură. De partea francezilor au fost aproape şapte mii de morţi şi cinci mii de prizonieri ; inamicul a avut pierderi egale. Atît de mult sînge vărsat degeaba a împiedicat şi pe una şi pe cealaltă dintre armate să mai întreprindă vreo acţiune de seamă. E atît de important ca un comandant să păstreze armatei sale un bun renume, încît prinţul de Orania a asediat oraşul Oudenarde, pentru a face să se creadă că a dobîndit victoria ; numai că prinţul de Condé a dovedit că nici el nu a pierdut bătălia, ridicînd asediul şi pornind în urmărirea prinţului de Orania.

Atît în Franţa, cît şi la aliaţii acesteia, s-a putut vedea organizîndu-se ceremonii zadarnice de mulţumire la adresa lui Dumnezeu pentru o victorie care nu fusese cîtuşi de puţin cîştigată : un obicei stabilit pentru a da curaj populaţiei care totdeauna trebuie înşelată.

În Germania, Turenne, cu o armată mică, îşi continua înaintarea, care era rodul geniului său. Consiliul de la Viena, neîndrăznind să mai încredinţeze soarta Imperiului unor principi care-l apăraseră atît de prost, a pus din nou în fruntea armatelor sale pe generalul Montecuccolli, cel care-i învinsese pe turci în bătălia de la Sankt-Gothard şi care, în ciuda lui Turenne şi a lui Condé, făcuse joncţiunea cu prinţul de Orania şi oprise succesele lui Ludovic al XIV-lea, după cucerirea celor trei provincii olandeze.

S-a observat că cei mai mari generali ai Imperiului sînt adeseori originari din Italia. Ţara aceasta, în starea ei de decadenţă şi de sclavie, continuă să aibă oameni care amintesc de ceea ce a fost altădată. Montecuccolli era singurul om demn de a fi opus lui Turenne. Amîndoi transformaseră războiul într-o artă. Timp de patru luni

se urmăriseră, se observaseră în cursul marşurilor şi în campamente, mai apreciate de ofiţerii germani şi francezi decît victoriile. Şi unul şi celălalt judeca ce va încerca să facă adversarul său după demersurile pe care el însuşi le-ar fi făcut în locul lui ; şi niciodată nu s-au înşelat. Ei opuneau unul altuia răbdarea, viclenia şi acţiunea ; în sfîrşit, erau gata să-şi rişte viaţa şi să-şi compromită reputaţia pentru succesul unei bătălii, ca aceea de lîngă satul Saltzbach, unde Turenne, ducîndu-se să aleagă locul unde să instaleze o baterie, a fost ucis de o lovitură de tun (27 iunie 1675). Toată lumea cunoaşte împrejurările acestei morţi ; nu ne putem împiedica totuşi să le redăm pe cele mai de seamă, pentru aceleaşi motive pentru care sînt pomenite pînă în zilele noastre.

Credem că nu putem să nu amintim faptul că aceeaşi ghiulea care l-a ucis pe Turenne a smuls braţul lui Saint-Hilaire, locţiitor general al artileriei. Acesta i-a spus fiului său, care s-a aruncat plîngînd pe trupul său : *Nu pe mine, ci pe omul acesta mare trebuie să-l plîngi ;* cuvinte comparabile cu tot ceea ce istoria a consemnat mai eroic şi, în acelaşi timp, cel mai demn elogiu adresat lui Turenne. E foarte rar ca sub un guvern monarhic, în care oamenii nu sînt preocupaţi decît de interesele lor personale, cei care şi-au slujit patria să moară regretaţi de public. Şi totuşi Turenne a fost plîns de soldaţi şi de popor. Louvois a fost singurul care nu l-a regretat : zvonuri publice au ajuns chiar să-l acuze pe el şi pe fratele său, arhiepiscopul de Reims, că s-au bucurat fără ruşine de pierderea acestui om mare. Se cunosc onorurile pe care regele le-a acordat memoriei sale şi faptul că a fost înmormîntat în bazilica Saint-Denis, ca şi conetabilul Du Guesclin, mai presus de care opinia generală îl aşează, tot aşa cum secolul lui Turenne e superior secolului conetabilului.

Turenne nu avusese totdeauna succes în război ; fusese învins la Marienthal, la Réthel, la Cambrai ; de asemenea, recunoştea că a comis greşeli, şi el era îndestul de mare pentru a mărturisi acest lucru. Niciodată n-a realizat cuceriri strălucitoare şi nici nu a dat vreuna din acele bătălii mari în care să se înfrunte două armate în ordine şi al căror rezultat face uneori ca o naţiune să devină stăpîna alteia ; dar ştiind totdeauna să repare înfrîngerile şi să realizeze mult cu forţe mici, el a fost considerat cel mai abil comandat din Europa într-o vreme în care arta războiului era mai aprofundată ca oricînd. De asemenea, deşi i s-a reproşat defecţiunea în războaiele Frondei, deşi, la vîrsta de aproape şaizeci de ani, dragostea l-a făcut să reveleze secrete de stat, deşi în Palatinat a comis cruzimi care nu păreau necesare, el şi-a păstrat reputaţia de om de bine, de înţelept şi moderat, pentru că virtuţile şi marile sale talente, care-i aparţineau doar lui, trebuiau să facă uitate slăbiciuni şi greşeli pe care le împărţea cu atîţia alţi oameni. Dacă l-am compara cu cineva, am îndrăzni să spunem că, dintre toţi generalii din secolele trecute, cel cu care ar semăna cel mai mult ar fi Gonzalvo de Cordoba, supranumit *marele căpitan.*

Născut calvinist, trecuse la catolicism în 1668. Nici un protestant, ba nici măcar vreun filosof, nu s-a gîndit că doar convingerea a dus la această schimbare în cazul unui războinic, a unui om politic în vîrstă de cincizeci de ani, care continua să aibă amante. Se ştie că Ludovic al XIV-lea, creînd funcţia de mareşal-general al armatelor, i-a spus următoarele cuvinte raportate în Scrisorile lui Pellisson şi în alte părţi : „Aş dori să mă obligaţi să fac pentru dumneavoastră ceva şi mai mult". Cuvintele acestea (după ei) puteau să producă o conversiuni cu timpul. Locul de conetabil putea ispiti sufletul acesta ambiţios. E posibil de asemenea ca această conversiune să fi fost sinceră. Sufletul omenesc adună

de multe ori la un loc politica, ambiția, slăbiciunile inimii, sentimentele religioase. În sfîrșit, e foarte plauzibil ca Turenne să-și fi abandonat religia strămoșească doar din motive politice ; dar catolicii, care s-au bucurat mult de această schimbare, n-au vrut să creadă că sufletul lui Turenne era în stare de prefăcătorii.

Ceea ce s-a întîmplat în Alsacia, imediat după moartea lui Turenne, a făcut ca pierderea lui să devină și mai sensibilă. Montecuccolli, ținut dincolo de Rhin timp de trei luni întregi datorită abilității generalului francez, a trecut fluviul de îndată ce a știut că nu mai avea să se teamă de Turenne. El a atacat o parte din armata care rămăsese în incertitudine sub comanda lui Lorges și a lui Vaubrun, doi locțiitori generali neuniți și nesiguri. Apărîndu-se cu curaj, această armată nu a putut împiedica pe imperiali să pătrundă în Alsacia, de care Turenne îi ținuse departe. Ea avea nevoie de un comandant, nu doar pentru a o conduce ci și pentru a repara recenta înfrîngere a mareșalului de Créqui[1], om de un curaj activ, capabil de acțiunile cele mai frumoase și mai temerare, om periculos deopotrivă pentru patrie, ca și pentru dușmanii săi.

Créqui tocmai fusese învins, din greșeala sa, la Consarbrück (11 august 1675). Un corp de douăzeci de mii de germani, care asedia orașul Trier, zdrobise și pusese pe fugă mica sa armată. Abia izbutește să scape o pătrime din ea. Înfruntînd noi pericole, aleargă să se închidă în Trier, pe care ar fi trebuit să-l ajute cu prudență și pe care l-a apărat vitejește. Voia să se înmormînteze în ruinele fortificației ; breșa era deschisă : el se încăpățînează să reziste în continuare. Garnizoana începe să murmure. În fruntea revoltaților, căpitanul Bois-Jour-

[1] *François de Bonne, marchiz de Créqui* (1623—1687), frate al ducelui Charles de Créqui ; s-a distins în Flandra și în Catalonia, devenind, în 1668, mareșal al Franței, pentru ca, în 1670, să cucerească Lorena, iar în 1684, Luxemburgul (n.t.).

dain vrea să capituleze pe baricade. Niciînd nu se mai văzuse un act de laşitate comis cu atîta curaj. El îl ameninţă pe mareşal că-l va ucide dacă nu semnează. Créqui se retrage cu cîţiva ofiţeri rămaşi credincioşi într-o biserică : prefera să fie făcut prizonier decît să capituleze[1].

Pentru a-i înlocui pe oamenii pe care Franţa îi pierduse în atîtea asedii şi lupte, Ludovic al XIV-lea a fost sfătuit să nu se limiteze la recrutările obişnuite de trupe, ci să recurgă la convocarea vasalilor şi a rezerviştilor. Datorită unui obicei străvechi, astăzi scos din uz, posesorii de fiefuri erau obligaţi să plece la război pe cheltuială proprie în slujba seniorului lor suzeran şi să rămînă sub arme un număr oarecare de zile. Slujba aceasta era cel mai important lucru ce rămăsese din legiunile unei lumi barbare. Astăzi, totul s-a schimbat în Europa ; nu mai există stat care să nu mobilizeze soldaţi, care sînt menţinuţi mereu sub drapel şi care alcătuiesc corpuri disciplinate.

Ludovic al XIII-lea convocase odată nobilimea din regatul său. Ludovic al XIV-lea i-a urmat atunci exemplul. Sub comanda marchizului, ulterior mareşal, de Rochefort, corpul nobililor a pornit în direcţia frontierei cu Flandra, iar după aceea, a frontierei cu Germania ; numai că acest corp nu s-a dovedit important şi nici folositor, şi nici nu putea fi. Gentilomii, cărora să le placă războiul şi să fie în stare să lupte cum trebuie, erau ofiţeri în cadrele armatei ; cei pe care vîrsta

[1] Reboulet afirmă că marchizul de Créqui a avut slăbiciunea de a semna capitularea : nimic mai fals ; a preferat să se lase să cadă prizonier fără condiţii şi a avut ulterior norocul de a scăpa. Să se citească toate memoriile din acea vreme ; să se consulte *Rezumatul cronologic* al părintelui Hénault : „Bois-Jourdain, spune acesta, a capitulat împotriva voinţei mareşalului, etc“ (n.a.).

sau nemulțumirea îi făcuseră să stea la ei acasă nu au răspuns la chemare ; ceilalți, care se ocupau cu cultivarea domeniilor lor strămoșești, au venit în silă, în număr de vreo patru mii. Nimic nu semăna mai puțin cu un corp de luptători. Călare și înarmați foarte divers, lipsiți de experiență și de exercițiu, neputînd și nevrînd să se supună nici unui serviciu regulat, ei n-au produs decît încurcături și n-au trezit decît aversiune. În cadrul trupelor noastre bine organizate, aceasta a fost ultima rămășiță din cavaleria aceea care, pe vremuri, alcătuia armata și care, în ciuda curajului natural al națiunii, n-a dus niciodată războaiele cum trebuie.

(August și septembrie 1675). Turenne murise, Créqui fusese înfrînt și făcut prizonier, orașul Trier fusese luat, Montecuccolli pusese Alsacia la contribuție ; regele s-a gîndit că numai prințul de Condé poate să reînsufletească încrederea trupelor pe care le descurajase moartea lui Turenne. Condé l-a lăsat pe Luxembourg să apere soarta Franței în Flandra și a plecat să oprească înaintarea lui Montecuccolli. Pe cît de impetuos se arătase la Seneffe, pe atît de răbdător s-a dovedit atunci. Geniul său, care se plia totdeauna oricărei situații, a desfășurat aceeași artă ca și Turenne. Numai două campamente au izbutit să oprească înaintarea armatelor germane și l-au determinat pe Montecuccolli să ridice asediul orașelor Haguenau și Saverne. După această campanie, mai puțin strălucită decît cea de la Seneffe, dar mai apreciată, prințul a încetat de a mai apărea pe cîmpul de luptă. Ar fi vrut ca fiul său să preia comanda ; se oferea să-i servească drept sfătuitor ; numai că regele voia ca generalii să nu fie nici tineri nici prinți ; chiar de prințul de Condé se slujise cu oarecare reținere. Gelozia lui Louvois împotriva lui Turenne contribuise, în aceeași măsură ca și numele lui Condé, la a-l aduce pe acesta în fruntea armatei.

Prințul Condé s-a retras la Chantilly, de unde n-a mai venit decît foarte rar la Versailles pentru a-și vedea gloria eclipsată într-un loc în care oamenii de curte nu țin în seamă decît favorurile. Și-a petrecut restul vieții chinuit de gută, consolîndu-se de dureri și singurătate grație conversației oamenilor de geniu de toate soiurile, de care Franța era pe atunci plină. Era demn să-i asculte, nefiind străin de nici una din științele sau artele în care aceștia străluceau. Chiar și în retragerea lui continua să fie admirat ; numai că, în cele din urmă, focul acela arzător, care făcuse din el în tinerețe un erou impetuos și plin de pasiune, i-a consumat toate puterile trupului său, mai degrabă agil din naștere decît robust, și prințul a început să îmbătrînească înainte de vreme, iar inteligența a slăbit odată cu corpul, din Marele Condé în ultimii săi doi ani de viață nemairămînînd nimic : a murit în 1668. Montecuccolli s-a retras din serviciul împăratului în același moment în care prințul de Condé a încetat să mai comande armatele Franței.

O poveste foarte răspîndită și nedemnă de luat în seamă spune că Montecuccolli a renunțat la comanda armatelor după moartea lui Turenne, pentru că, după cîte afirma, nu mai avea vreun rival demn de sine însuși. Ar fi spus o prostie, chiar dacă nu i-ar mai fi rămas rival un Condé. Departe de a spune o asemenea prostie ce i se atribuie, el a luptat împotriva francezilor și i-a silit să treacă Rhinul înapoi în același an. Dealtfel, care general de armate ar fi spus vreodată stăpînului său : „Nu vreau să vă mai slujesc, pentru că dușmanii dumneavoastră sînt prea slabi, iar meritul meu e prea superior“ ?

DE LA MOARTEA LUI TURENNE PÎNĂ LA PACEA DE LA NIJMEGEN, ÎN 1678

După moartea lui Turenne şi retragerea prinţului de Condé, regele a continuat cu acelaşi succes războiul împotriva Imperiului, a Spaniei şi a Olandei. Avea o serie de ofiţeri formaţi de cei doi mari oameni. Îl avea pe Louvois care valora mai mult decît un general, pentru că spiritul lui de prevedere îi făcea pe generali în stare să întreprindă tot ceea ce doreau. Trupele, multă vreme victorioase, erau însufleţite de acelaşi spirit pe care-l trezea prezenţa unui rege mereu fericit.

În cursul acestui război a cucerit personal oraşele : Condé (26 aprilie 1676), Bouchain (11 mai 1676), Valenciennes (17 martie 1677), Cambrai (5 aprilie 1677). La asediul oraşului Bouchain a fost acuzat că s-a temut să lupte împotriva prinţului de Orania, care venise înaintea lui cu cincizeci de mii de oameni pentru a încerca să aducă ajutoare garnizoanei. S-a reproşat şi prinţului de Orania că ar fi putut da bătălia împotriva lui Ludovic al XIV-lea, dar n-a făcut-o. Căci aceasta e soarta regilor şi a generalilor : sînt întotdeauna blamaţi pentru ceea ce fac şi pentru ceea ce nu fac ; dar nici el nici prinţul de Orania nu erau demni de a fi blamaţi. Prinţul n-a dat bătălia, deşi ar fi vrut, pentru că Monterey, guvernatorul Ţărilor de Jos, care se afla în rîndurile armatei sale, nu voia să-şi expună guvernarea riscului unui eveniment hotărîtor : gloria campaniei a rămas de partea regelui, deoarece a făcut ceea ce a vrut şi a cucerit un oraş în prezenţa inamicului.

Cît priveşte oraşul Valenciennes, el a fost luat cu asalt, graţie unei întîmplări neobişnuite caracteristică pentru curajul impetuos al naţiunii.

Regele a întreprins acest asediu avînd cu el pe fratele său și cinci mareșali : d'Humières, Schomberg, La Feuillade, Luxembourg și de Lorges. Mareșalii comandau fiecare pe rînd cîte o zi. Vauban dirija toate operațiile.

Nici una din fortificațiile exterioare ale cetății nu fuseseră cucerite. Trebuiau mai întîi atacate două semilune. În spatele lor se afla o mare lucrare în formă de coroană, cu palisade și ziduri în zigzag, înconjurată de un șanț întrerupt de mai multe traverse. În interiorul lucrării în formă de coroană se mai afla una înconjurată de alt șanț. După ce capturai toate aceste fortificații, trebuia să treci un braț al rîului Escaut. După ce-l treceai, dădeai peste o altă lucrare, numită pateu. În spatele ei, trecea cursul cel mare al rîului Escaut, o apă adîncă și rapidă, care servea drept șanț zidului. În sfîrșit, zidul era susținut de metereze ample. Toate fortificațiile acestea erau înțesate de tunuri. O garnizoană de trei mii de oameni pregătea o rezistență îndelungată.

Pentru atacul fortificațiilor exterioare, regele a ținut un consiliu de război. De obicei aceste atacuri se dădeau totdeauna noaptea, pentru a înainta asupra inamicului fără a fi văzut și pentru a evita vărsarea sîngelui soldaților. Vauban a propus ca atacul să fie executat în plină zi. Toți mareșalii au protestat împotriva acestei propuneri. Louvois a condamnat-o. Vauban și-a menținut părerea, cu încrederea unui om sigur de ceea ce spune : „Vreți, a spus el, să menajați sîngele soldaților : îl veți menaja și mai mult în cazul că vor lupta ziua, evitînd confuzia și dezordinea, fără temerea că o parte din oamenii noștri vor trage asupra alteia, așa cum se întîmplă prea ades. E vorba de a-l surprinde pe inamic, el se așteaptă totdeauna la atacurile de noapte : îl vom surprinde, într-adevăr, atunci cînd va trebui să suporte epuizat de oboseală asaltul trupelor noastre proaspete. Mai puneți la socoteală și faptul că dacă în armata noas-

tră există soldaţi ceva mai lipsiţi de curaj, noaptea le favorizează teama ; dar în cursul zilei, ochiul generalului dă curaj şi-i face pe oameni să se înalţe mai presus de ei înşişi."

Regele a cedat în faţa argumentelor lui Vauban, în ciuda lui Louvois şi a celor cinci mareşali.

(17 martie 1677). La orele nouă dimineaţa, cele două companii de muşchetari, vreo sută de grenadieri, un batalion de gardă, unul din regimentul din Picardia se îndreaptă din toate părţile asupra marii fortificaţii în formă de coroană. Ordinul era doar să se instaleze în ea, ceea ce însemna mult : dar cîţiva muşchetari negri au pătruns printr-o cale îngustă în linia de apărare interioară existentă în această fortificaţie şi au pus stăpînire de la început pe ea. În acelaşi timp, muşchetarii cenuşii pătrund acolo prin altă parte. Batalioanele de gardă îi urmează : asediaţii sînt ucişi şi urmăriţi : muşchetarii coboară puntea care uneşte această fortificaţie cu celelalte şi-l urmăresc pe duşman din linie de apărare, în linie de apărare, pe micul braţ al fluviului Escaut şi pe cel mare. Gărzile năvălesc cu grămada. Muşchetarii au şi intrat în oraş, înainte ca regele să afle că prima fortificaţie atacată a fost cucerită.

Dar nu aici a fost partea cea mai ciudată a acestei acţiuni. Era de crezut că tinerii muşchetari împinşi de elanul succesului se vor arunca orbeşte asupra trupelor şi asupra locuitorilor oraşului care veneau împotriva lor pe străzi ; că vor pieri sau că oraşul va fi jefuit : numai că tinerii aceştia, conduşi de un stegar, pe nume Moissac, au format o linie de luptă în spatele căruţelor ; şi, în timp ce trupele care veneau se orînduiau fără grabă în formaţii, alţi muşchetari puneau mîna pe casele vecine, pentru a proteja cu puştile pe cei aflaţi în stradă : erau daţi de o parte şi de alta ostateci, se aduna consiliul oraşului, se trimiteau regelui deputaţi : toate acestea se făceau fără a se produce nici un jaf, nici o tulburare,

fără a se comite vreo greşeală de orice soi. Regele a făcut garnizoana prizonieră de război şi a intrat în Valenciennes, mirat că a pus stăpînire pe el. Bizareria acţiunii ne-a silit să intrăm în aceste amănunte.

(9 martie 1678). Regele a mai beneficiat de gloria de a cuceri în patru zile oraşul Gand, iar Ypres, în şapte (25 martie). Iată ce a realizat prin el însuşi. Succesele au fost şi mai mari graţie mareşalilor săi.

(Septembrie 1676). Iniţial, la graniţa cu Germania, mareşalul duce de Luxembourg a lăsat, ce-i drept, să i se ia de la nas oraşul Philipsburg, încercînd zadarnic să-l ajute cu o armată de cincizeci de mii de oameni. Generalul care a cucerit oraşul Philipsburg a fost Carol al V-lea, noul duce de Lorena, moştenitorul unchiului său Carol al IV-lea, şi, ca şi acesta, deposedat de statele sale. Avea toate calităţile nefericitului său unchi, fără a avea şi defectele. A comandat multă vreme, în mod glorios, armatele Imperiului : dar în ciudat cuceririi oraşului Philipsburg şi a faptului că se afla în fruntea a şaizeci de mii de ostaşi, n-a putut niciodată pune piciorul în statele sale. În zadar şi-a înscris pe steaguri deviza : *Aut nunc, aut nunquam,* acum ori niciodată.

Mareşalul de Créqui, care ieşise din închisoare prin răscumpărare şi devenise mai prudent după înfrîngerea de la Consarbrück, i-a barat mereu calea de intrare în Lorena. (7 octombrie 1677.) L-a învins în mica bătălie de la Kochersberg, în Alsacia. L-a hărţuit şi l-a istovit fără încetare. (14 noiembrie 1677.) A cucerit oraşul Freiburg sub privirea sa ; iar ceva mai tîrziu a învins un mic detaşament al armatei sale la Rhinfeld. (Iulie 1678.) A trecut rîul Kins în prezenţa sa, l-a urmărit la Offenbourg, l-a atacat în timp ce se retrăgea ; şi, după ce a cucerit, imediat mai apoi, fortul Kehl, cu sabia în mînă, s-a dus şi a incendiat podul de la Strasbourg, prin care acest oraş, care continua să fie liber, dăduse de atîtea ori acces armatelor imperiale. În felul acesta,

mareşalul de Créqui a reparat o zi de temeritate graţie unei serii de succese datorate prudenţei, şi, dacă ar fi rămas în viaţă, poate că ar fi dobîndit o reputaţie egală cu aceea a lui Turenne.

Prinţul de Orania n-a fost mai fericit în Flandra decît ducele de Lorena în Germania : nu numai că a fost silit să ridice asediul oraşelor Maëstricht şi Charleroi, dar, după ce a lăsat să cadă în stăpînirea lui Ludovic al XIV-lea oraşele Condé, Bouchain şi Valenciennes, a pierdut bătălia de la Mont-Cassel împotriva fratelui regelui (11 aprilie 1677), voind să apere oraşul Saint-Omer. Mareşalii de Luxembourg şi d'Humières comandau armata sub conducerea fratelui regelui. Se pretinde că o greşeală a prinţului de Orania şi o mişcare abilă a lui Luxembourg au hotărît cîştigarea bătăliei. Fratele regelui a atacat cu un curaj şi o prezenţă de spirit la care nimeni nu se aştepta de la un prinţ efeminat. Niciodată nu se mai văzuse un exemplu mai strălucit al faptului că îndrăzneala nu e deloc incompatibilă cu moliciunea. Prinţul acesta, care de multe ori umbla îmbrăcat ca o femeie, a acţionat ca un comandant şi ca un ostaş. Regele, fratele său, s-a arătat gelos de gloria sa. I-a vorbit puţin despre ea. Nu s-a dus nici măcar să vadă cîmpul de bătălie, în ciuda faptului că se afla foarte aproape. Cîţiva oameni din serviciul învingătorului, mai pătrunzători decît ceilalţi, i-au prezis încă de atunci că n-are să mai comande vreo armată ; şi nu s-au înşelat.

Numărul mare de oraşe cucerite şi de lupte cîştigate în Flandra şi în Germania nu au constituit singurele succese ale lui Ludovic al XIV-lea în cursul acestui război. Contele de Schomberg şi mareşalul de Navailles i-au înfrînt pe spanioli la Lampaurdan, la poalele Pireneilor. Spaniolii au fost atacaţi pînă şi în Sicilia.

Încă de pe vremea tiranilor din Syracuza, sub care cel puţin contase în lume întrucîtva, Sicilia fusese necontenit subjugată de străini ; aservită pe rînd romanilor, vanda-

lilor, arabilor, normanzilor, aflată sub vasalitatea papei, a francezilor, a germanilor, a spaniolilor ; urîndu-şi mai totdeauna stăpînii, revoltîndu-se împotriva lor, fără a face cu adevărat eforturi demne de a se elibera şi provocînd mereu răscoale pentru a-şi schimba lanţurile.

Magistraţii din Messina tocmai provocaseră un război civil împotriva guvernatorilor săi şi chemaseră Franţa în ajutor. O flotă spaniolă le bloca' portul. Erau pe punctul de a muri de foame.

La început, cavalerul de Valbelle a venit cu cîteva fregate trecînd peste liniile flotei spaniole. El a adus oraşului alimente, arme şi soldaţi. Apoi ducele de Vivonne [1] soseşte cu şapte vase de război cu cîte şaizeci de tunuri, două, cu optzeci, şi mai multe vase aruncătoare de făclii ; înfrînge flota inamică (9 februarie 1675) şi intră biruitor în Messina.

Pentru a apăra Sicilia, Spania e silită să implore pe olandezi, vechii ei duşmani, care continuau să fie consideraţi stăpînii mărilor. Ruyter vine în ajutorul ei tocmai din Zuiderzee, trece strîmtoarea şi îşi uneşte cele douăzeci şi trei de vase de război ale sale cu flota spaniolă.

Atunci, francezii care, uniţi cu englezii, nu izbutiseră să bată flota olandeză, au obţinut victoria singuri împotriva olandezilor şi spaniolilor uniţi. (8 ianuarie 1676). Ducele de Vivonne, silit să rămînă în Messina pentru a ţine în frîu poporul care începuse deja să-şi manifesteze nemulţumirea faţă de apărătorii săi, l-a lăsat să conducă bătălia pe Duquesne [2], locţiitorul general al armatelor na-

[1] *Louis-Victor de Rochechouart, conte de Mortremart şi de Vivonne* (1636—1688), mareşal al Franţei ; şi-a început cariera sub comanda lui Turenne, apoi a luptat în marină, secondîndu-l pe Beaufort în bătălia pentru Candia. A participat la trecerea Rhinului şi s-a ilustrat în bătălia de la Maëstricht (1673). A fost fratele doamnei de Montespan şi s-a bucurat de mari succese la curte (n.t.).

[2] *Abraham, marchiz Duquesne* (1610—1688), marinar francez, fiu al unui negustor, a participat la acţiunile militare din timpul războiului de treizeci de ani, aflîndu-se în serviciul Suediei. Întors

vale, om tot atît de neobișnuit ca și Ruyter, ajuns la situația de comandant ca și acesta doar prin meritele proprii și, pînă în acel moment, mai remarcat ca armator decît ca general. Numai că acela care posedă geniul artei sale și al comandei trece foarte repede și fără greutate de la mic la mare. Împotriva lui Ruyter, Duquesne s-a dovedit mare general pe mare. S-a dovedit, chiar dacă a dobîndit împotriva acestui olandez doar un avantaj mărunt. A dat o a doua bătălie navală împotriva celor două flote inamice în apropiere de Agosta (12 martie 1676.) Rănit în această bătălie, Ruyter și-a încheiat aici glorioasa existență. E unul dintre oamenii a cărui amintire continuă să se bucure în Olanda de cea mai mare venerație. Începuse prin a fi valet și mus de corabie ; ceea ce nu l-a făcut să fie mai puțin respectat. Numele principilor de Nassau nu e mai presus de al său. Consiliul Spaniei i-a conferit titlul și diploma de duce, demnitate străină și lipsită de seriozitate pentru un republican. Diplomele acestea i-au parvenit abia după moarte. Copiii lui Ruyter, demni de părintele lor, au refuzat acest titlu, atît de rîvnit de monarhiile noastre, dar care nu e de preferat numelui de bun cetățean.

Ludovic al XIV-lea a fost îndeajuns de generos pentru a se arăta afectat de moartea sa. I s1a spus că scăpase de un dușman periculos. Regele a răspuns „că nu poți să nu fii sensibil la moartea unui om mare".

După moartea generalului olandez, Duquesne, care era un Ruyter al Franței, a atacat pentru a treia oară cele două flote. Le-a scufundat, le-a incendiat și le-a capturat cîteva vase. Mareșalul duce de Vivonne deținea comanda supremă în această bătălie ; dar, nu mai puțin, Duquesne a fost cel care a cîștigat victoria. Europa a rămas sur-

în Franța, a ajuns locțiitor general al marinei, impunînd dominația franceză în vestul Mediteranei. Datorită excepționalelor sale merite, și-a putut păstra religia calvină, dar fiii săi au trebuit să se expatrieze (n.t.).

prinsă văzînd că Franța a devenit într-un răstimp așa de scurt tot atît de redutabilă pe mare ca și pe uscat. Ce-i drept, aceste armamente și aceste bătălii cîștigate n-au servit decît la a alarma toate statele. Regele Angliei, după ce începuse războiul în interesul Franței, ajunsese să fie dispus să se alieze cu prințul de Orania care tocmai îi luase în căsătorie nepoata. În plus, gloria dobîndită în Sicilia costase prea scump visteria. În cele din urmă, francezii au evacuat Sicilia (8 aprilie 1678), într-un moment în care se credea că vor deveni stăpînii întregii insule. Ludovic al XIV-lea a fost mult blamat pentru că în cursul acestui război întreprinsese o serie de acțiuni pe care nu le susținuse și pentru că părăsise Messina, întocmai ca și Olanda, după o serie de victorii inutile.

Cu toate acestea, singura nenorocire de a nu-și păstra toate cuceririle nu îl făcea mai puțin de temut. De la un capăt la celălalt al Europei, el își ataca dușmanii. Războiul din Sicilia îl costase mult mai puțin pe el decît Spania, sleită și învinsă pretutindeni. Împotriva casei de Austria, căuta să trezească noi dușmani. Alimenta tulburări în Ungaria ; iar ambasadorii de la Poarta otomană o presau să declare război Germaniei, chiar dacă trebuia să trimită pe ascuns unele ajutoare împotriva turcilor, solicitate de politica sa. Și-a copleșit singur toți adversarii. Căci pe vremea aceea, Suedia, singurul său aliat, purta doar un război fără succes împotriva electorului de Brandenburg. Electorul acesta, tatăl primului rege al Prusiei, a început să dea țării sale o importanță care a sporit ulterior : atunci a luat suedezilor Pomerania.

E demn de observat că în cursul acestui război s-au ținut aproape tot timpul convorbiri deschise de pace : mai întîi la Köln, grație mediерii inutile a Suediei ; apoi la Nijmegen, grație Angliei. Medierea engleză a fost o ceremonie aproape tot atît de zadarnică precît fusese arbitrajul papei cu ocazia tratatului de la Aachen. De fapt, Ludovic al XIV-lea a fost singurul arbitru. A făcut

o serie de propuneri la 9 aprilie 1678, în toiul cuceririlor sale, și a fixat dușmanilor săi data de 10 mai ca termen de acceptare. Apoi a acordat un răgaz de șase săptămîni Statelor Generale, care i le ceruseră cu umilință.

Ambiția sa nu s-a mai îndreptat de atunci în direcția Olandei. Republica aceasta fusese destul de norocoasă sau de abilă pentru a nu părea decît auxiliară într-un război pornit spre propria ei ruină. Imperiul și Spania, inițial auxiliari, deveniseră principalele părți.

Prin condițiile pe care le impunea, regele favoriza comerțul olandezilor ; le restituia orașul Maëstricht și dădea spaniolilor cîteva orașe care aveau să servească drept barieră Provinciilor Unite, precum Charleroi, Courtrai, Oudenarde, Ath, Gand, Limbourg ; dar păstra pentru sine Bouchain, Condé, Ypres, Valenciennes, Cambrai, Maubeuge, Aire, Saint-Omer, Cassel, Charlemont, Popering, Bailleul etc. ; ceea ce constituia o bună parte din Flandra. La acestea se adăuga provincia Franche-Comté, pe care o cucerise de două ori ; și aceste două provincii constituiau un cîștig destul de demn al războiului.

Din Germania nu dorea decît Freiburg sau Philipsburg și-l lăsa pe împărat să aleagă. Restabilea în episcopatul de Strasbourg și pe domeniile lor pe cei doi frați Fürstenberg, pe care împăratul îi deposedase și dintre care unul se afla în închisoare.

A fost protectorul fățiș al Suediei, aliata sa, și aliată nefericită, împotriva regelui Danemarcei și a electorului de Brandenburg. A cerut ca Danemarca să restituie tot ceea ce cucerise în dauna Suediei ; ca să-și modereze drepturile de trecere în Marea Baltică ; ca ducele de Holstein să fie restabilit în statele sale ; ca Brandenburgul să cedeze Pomerania, pe care o cucerise ; ca tratatul de la Westfalia să fie restabilit punct cu punct. Voința lui era lege de la un capăt la celălalt al Europei. În zadar electorul de Brandenburg i-a scris cea mai umilă scrisoare, numindu-l monseniore, după cum se obișnuia, și

rugîndu-l să-i lase ceea ce dobîndise, asigurîndu-l de zelul şi de serviciile sale : supunerea a fost la fel de inutilă ca şi rezistenţa, şi învingătorul suedezilor a trebuit să restituie tot ceea ce cucerise.

Pe vremea aceea ambasadorii Franţei pretindeau să aibă întîietate faţă de electori. Cel de Brandenburg a oferit toate posibilităţile pentru a trata la Clèves cu ambasadorul Franţei pe lîngă Statele Generale, contele d'Estrades, ulterior mareşal. Regele nu voia să îngăduie niciodată ca un om care-l reprezenta să cedeze unui elector, şi contele d'Estrades n-a putut trata.

Carol Quintul pusese semnul egalităţii între granzii Spaniei şi electorii Germaniei. Ca urmare, şi pairii Franţei pretindeau acelaşi lucru. Astăzi putem vedea cît de mult s-au schimbat lucrurile, căci în cadrul dietelor Imperiului, ambasadorii electorilor sînt trataţi la fel ca ambasadorii regelui.

Cît priveşte Lorena, regele oferea restabilirea noului duce Carol al V-lea ; dar voia să rămînă stăpîn pe Nancy şi pe toate marile drumuri.

Condiţiile acestea au fost fixate cu trufia unui cuceritor ; cu toate acestea, ele n-au fost atît de excesive încît să-i exaspereze pe inamici şi să-i oblige să se alieze împotriva lui într-un ultim efort : regele vorbea Europei că un stăpîn, dar în acelaşi timp acţiona ca un om politic.

Cu ocazia tratativelor de la Nijmegen a ştiut să semene gelozia printre aliaţi. Olandezii s-au grăbit să semneze, în ciuda prinţului de Orania, care, cu orice preţ, voia războiul ; spuneau că spaniolii erau prea slabi pentru a-i ajuta în cazul că n-ar fi semnat.

Spaniolii, văzînd că olandezii au acceptat pacea, au primit-o şi ei, afirmînd că Imperiul nu a făcut eforturi îndestul de mari pentru cauza comună.

În sfîrşit, germanii, părăsiţi de Olanda şi de Spania, au semnat ultimii, abandonînd regelui Freiburgul şi confirmînd tratatele de la Westfalia.

Nimic nu a fost schimbat în condițiile prescrise de Ludovic al XIV-lea. În zadar au făcut dușmanii săi propuneri exagerate pentru a da oarecare spoială propriei lor slăbiciuni, Europa a primit de la el legi și pacea. Numai ducele de Lorena a îndrăznit să refuze acceptarea unui tratat, care i se părea prea odios. A preferat să devină un principe rătăcitor în Imperiu decît un suveran lipsit de putere și de considerație în Statele sale : a așteptat să-i vină norocul de la trecerea vremii și de la curajul propriu.

(10 august 1678). În epoca în care se duceau tratativele de la Nijmegen, și la patru zile după ce plenipotențiarii Franței și ai Olandei semnaseră pacea, prințul de Orania a ținut să arate în ce măsură Ludovic al XIV-lea avea în el un dușman periculos. Mareșalul de Luxembourg, care bloca orașul Mons, tocmai primise știrea încheierii păcii. Stătea liniștit în satul Saint-Denis, și lua masa la intendentul armatei. (14 august.) Prințul de Orania, împreună cu toate trupele, se năpustește asupra cartierului mareșalului, forțează și angajează o luptă sîngeroasă, îndelungă și îndîrjită, de la care aștepta pe drept cuvînt o victorie deosebită, căci nu numai că ataca, ceea ce reprezintă un avantaj, dar ataca niște trupe care se odihneau întemeindu-se pe tratatul de pace. Mareșalul de Luxembourg a rezistat cu multă greutate ; și dacă în această luptă cineva a dobîndit vreun avantaj, acesta a fost de partea prințului de Orania, a cărui infanterie a rămas stăpînă pe terenul pe care dăduse lupta.

Dacă oamenii ambițioși ar ține întrucîtva seama de sîngele altora, prințul de Orania n-ar fi dat niciodată această bătălie. El știa cu certitudine că pacea era semnată ; știa că pacea aceasta era favorabilă țării sale ; cu toate acestea, el își risca viața și viețile mai multor mii de oameni drept premise ale unei păci generale, pe care n-ar fi putut-o evita chiar dacă i-ar fi înfrînt pe francezi. Acțiunea aceasta, lipsită deopotrivă de umanitate și

de grandoare, şi mai curînd admirată în momentul acela decît blamată, n-a avut drept rezultat nici măcar un articol în tratatul de pace şi a costat, fără nici un sens, viaţa a două mii de francezi şi a tot atîtor inamici. Cu ocazia acestei păci s-a putut vedea în ce măsură evenimentele contrazic proiectele. Olanda, singura ţară împotriva căreia fusese pornit războiul şi care ar fi trebuit să fie distrusă, n-a pierdut nimic, dimpotrivă, a cîştigat o barieră, în timp ce toate celelalte puteri care îi garantaseră existenţa au pierdut.

Pentru rege, acest moment a reprezentat culmea măreţiei. Mereu biruitor de cînd începuse să domnească, cucerind toate oraşele întărite pe care le asediase, superior în toate privinţele duşmanilor săi reuniţi, el fusese timp de şase ani în şir spaima Europei, apoi arbitrul şi pacificatorul ei, adăugînd la statele sale provincia Franche-Comté, oraşul Dunkerque, precum şi jumătate din Flandra ; şi, ceea ce conta drept cel mai mare avantaj al său, rege al unei naţiuni pe atunci victorioase şi model pentru celelalte naţiuni. Ceva mai tîrziu, în cursul unei solemnităţi (1680), primăria oraşului Paris i-a conferit numele de *cel Mare* şi a poruncit ca numai acest titlu să fie folosit pe toate monumentele publice. Începînd din 1673 au fost bătute unele medalii purtînd acest nume. Europa, deşi geloasă, nu a protestat împotriva acestor onoruri. Şi totuşi, în public, numele de Ludovic al XIV-lea a prevalat asupra celui de *Mare*. Obişnuinţa este stăpînă în toate privinţele. Henric, supranumit pe bună dreptate *cel Mare*, este numit îndeobşte după moarte Henric al IV-lea ; şi numai acest lucru spune destul. Domnul prinţ este mereu numit *Marele* Condé, nu numai din cauza faptelor sale de vitejie, ci şi pentru uşurinţa de a-l distinge prin acest nume de ceilalţi prinţi de Condé. Dacă ar fi fost numit Condé *cel Mare*, titlul acesta nu i-ar fi rămas. Se spune *marele* Corneille, pentru a-l distinge de fratele său. Nimeni nu spune *marele* Vergiliu, nici *marele* Homer,

nici *marele* Tasso. Alexandru cel Mare nu e cunoscut decît sub numele de Alexandru. Nu se spune Cezar cel *Mare*. Carol Quintul, a cărui glorie a fost mai strălucită decît aceea a lui Ludovic al XIV-lea, nu a avut niciodată numele de *mare;* acesta i-a rămas lui Carol cel Mare, dar numai ca un nume propriu. Pentru posteritate, titlurile nu servesc la nimic, numele unui om care a făcut fapte mari impunînd mai mult respect decît toate epitetele.

CAPITOLUL AL XIV-LEA

CUCERIREA ORAŞULUI STRASBOURG. BOMBARDAREA ALGERULUI. SUPUNEREA GENOVEI. AMBASADĂ ÎN SIAM. PAPA BRAVAT LA ROMA. ELECTORATUL ORAŞULUI KÖLN PUS ÎN DISCUŢIE

Ambiţia lui Ludovic al XIV-lea nu a fost cîtuşi de puţin înfrîntă de această pace generală. Imperiul, Spania, Olanda şi-au licenţiat trupele extraordinare. Regele şi le-a păstrat pe ale sale toate ; a făcut din pace o epocă de cuceriri (1680) ; ba era atît de sigur de puterea sa încît a stabilit la Metz şi la Brisach [1] jurisdicţii care îngăduiau reunirea sub coroana sa a tuturor teritoriilor aflate cîndva sub dependenţa Alsaciei şi a celor Trei-Episcopate, dar

[1] In compilaţia intitulată *Memoriile doamnei de Maintenon,* se găsesc următoarele : „Reuniunile camerelor din Metz şi din Besançon". Am crezut la început că a existat o cameră la Besançon unită cu cea din Metz. Am consultat toţi autorii şi n-am aflat să fi existat vreodată la Besançon vreo cameră instituită pentru a stabili care teritorii vecine ar fi putut aparţine Franţei. Doar în 1680 au existat consiliul din Brisach şi cel din Metz, însărcinate cu unirea la teritoriul Franţei a teritoriilor considerate a fi fost dezmembrate din Alsacia şi din cele Trei-Episcopate. Parlamentul din Besançon a fost acela care a reunit pentru o vreme oraşul Montbeliard la Franţa (n.a.).

care din timpuri imemoriale trecuseră sub alți stăpînitori. Mulți suverani ai Imperiului, electorul palatin, regele Spaniei însuși, care avea în această țară unele circumscripții aflate sub jurisdicția sa, regele Suediei, ca și ducele de Deux-Ponts au fost citați în fața acestor camere pentru a-și aduce omagiul regelui Franței sau pentru a suferi confiscarea bunurilor lor. De pe vremea lui Carol cel Mare nu se mai văzuse vreun principe acționînd astfel ca un stăpîn și ca un judecător al suveranilor, și cucerind teritorii prin decrete.

Electorul palatin și cel de Trier au fost deposedați de seniorriile din Falkenburg, din Germersheim, din Veldentz etc. În zadar au înaintat plîngeri dietei imperiale adunate la Ratisbona, care s-a mulțumit să protesteze.

Pentru rege nu era îndeajuns că deținea prefectura a zece orașe libere din Alsacia cu același titlu cu care o avuseseră împărații ; deja în nici unul din aceste orașe nimeni nu mai îndrăznea să vorbească de libertate. Rămînea Strasbourg, oraș mare și bogat, stăpîn pe Rhin datorită podului pe care-l avea pe acest fluviu ; el forma singur o republică puternică, celebră prin arsenalele ei, care cuprindeau nouă sute de piese de artilerie.

Louvois își pusese de mult în gînd să dea acest oraș stăpînului său. Banii, intrigile și teroarea, care îi deschiseseră porțile atîtor orașe, au pregătit intrarea lui Louvois în Strasbourg. (30 septembrie 1681.) Magistrații au fost ciștigați de partea sa. Poporul a rămas consternat văzînd dintr-o dată douăzeci de mii de francezi în jurul zidurilor sale ; forturile care-l apărau în apropierea Rhinului au fost atacate și cucerite într-o clipă ; Louvois a apărut la porțile orașului, iar burgmaiștrii discutau de predare ; plîngerile și disperarea cetățenilor, care iubeau libertatea, nu au împiedicat defel ca în aceeași zi tratatul de predare să fie propus de către magistrați, iar Vauban să intre în posesiunea orașului. Ulterior, Vauban a făcut din

el, grație fortificațiilor care-l înconjoară, bariera cea mai puternică a Franței.

Regele n-a menajat mai mult nici Spania ; în Țările-de-Jos a cerut orașul Alost și întreaga sa jurisdicție pe care miniștrii omiseseră, afirma el, să o insereze în condițiile de pace ; și față de întîrzierea răspunsului Spaniei a blocat orașul Luxemburg (1682).

În același timp, a cumpărat puternicul oraș Casale de la un prinț mărunt, ducele de Mantova (1681), care ar fi fost în stare să-și vîndă întregul regat pentru a face rost de bani pentru plăcerile sale proprii.

Văzînd că puterea Franței se întinde în felul acesta în toate direcțiile și că dobîndește în timp de pace mai mult decît cîștigaseră zece regi predecesori ai lui Ludovic al XIV-lea prin războaie, Europa a început din nou să se alarmeze. Imperiul, Olanda, ba chiar și Suedia, nemulțumită de rege, au încheiat un tratat de asociere. Englezii au început să amenințe ; spaniolii voiau război ; prințul de Orania agita pe toată lumea pentru a-l începe ; dar nici o putere nu a îndrăznit în acel moment să dea primele lovituri [1].

Regele, care ajunsese pretutindeni temut, nu se gîndea decît să se facă și mai temut. (1680.) În cele din urmă,

[1] S-a pretins că atunci prințul de Orania, ulterior rege al Angliei, ar fi declarat în public : „N-am putut să-i cîștig prietenia, îi voi avea stima". Cuvintele acestea au fost culese de mai multe persoane, iar abatele de Choisy le plasează în jurul anului 1672. Ele merită oarecare atenție, pentru că anunțau pe departe alianțele pe care le-a stabilit Wilhelm împotriva lui Ludovic al XIV-lea, numai că nu e adevărat că prințul de Orania le-ar fi rostit la pacea de la Nijmegen ; și mai puțin adevărat e că Ludovic al XIV-lea ar fi scris prințului : „Îmi cereți prietenia, am să v-o acord atunci cînd veți fi demn de ea". Nimeni nu se exprimă așa, decît adresîndu-se unui vasal ; nimeni nu se folosește de expresii atît de insultătoare față de un prinț cu care a semnat un tratat. Scrisoarea aceasta se află doar în compilația intitulată ***Memoriile doamnei de Maintenon*** ; vom vedea că ***Memoriile*** acestea sînt foarte discreditate datorită marelui număr de inexactități pe care le conțin (n.a.).

a făcut ca marina sa să depășească toate speranțele francezilor și temerile Europei : a ajuns să aibă șaizeci de mii de mateloți (1681, 1682). O serie de legi, tot atît de severe ca și acelea cu privire la disciplina armatei de uscat, îi determina pe toți oamenii aceștia grosolani să-și facă datoria. Anglia și Olanda, două puteri maritime, nu posedau nici atît de mulți marinari, nici legi atît de bune. Au fost constituite companii de cadeți în garnizoanele de frontieră și gărzi de marinari în porturi, alcătuite din tineri care învățau toate meșteșugurile trebuincioase profesiunilor lor de la profesori plătiți din tezaurul public.

Portul Toulon, la Marea Mediterană, a fost construit cu cheltuieli imense pentru a putea cuprinde o sută de vase de război, împreună cu un arsenal și cu depozite măreție. La Ocean, portul Brest a fost clădit la fel de mare. Dunkerque, Le Havre-de-Grâce se umpleau de vase : la Rochefort natura era învinsă.

În cele din urmă, regele a dispus de mai mult de o sută de vase de linie, dintre care multe purtau o sută de tunuri, iar unele și mai multe. Au dispărut cei care leneveau prin porturi. Escadrele sale, sub comanda lui Duquesne, au curățat mările infestate de corsarii din Tripoli și din Alger. Pe orașul Alger s-a răzbunat grație unui sistem nou, a cărui descoperire s-a datorat preocupării lui de a excita toate geniile din veacul său. Sistemul acesta funest, dar demn de admirație, e cel al galiotelor cu bombe, cu care orașele maritime pot fi prefăcute în scrum. Exista un tînăr, numit Bernard Renaud și cunoscut sub numele de *micul Renaud,* care fără să fi servit vreodată pe vase, era un excelent marinar, grație geniului. Colbert, care știa să descopere meritul în obscuritate, îl chemase de mai multe ori în consiliul de război, chiar și în prezența regelui. Sub supravegherea lui Renaud și urmîndu-se ideile acestuia, se aplica de curînd o metodă mai sistematică și mai ușoară de construire a vaselor. În cadrul consiliului, el propusese bombardarea Algerului cu

o flotă. Nu se știa pe atunci că mortierele cu bombe pot fi așezate și pe altceva decît pe teren solid. Propunerea a produs indignare. Renaud a înfruntat contrazicerile și ironiile la care orice inventator trebuie să se aștepte; hotărîrea, precum și talentul de a vorbi, pe care îndeobște le au oamenii stăpîniți de ideea unei invenții, l-au determinat pe rege să îngăduie utilizarea acestei noutăți.

Renaud a pus să se construiască cinci vase mai mici decît cele obișnuite, dar mai solide ca lemnărie, fără punți, cu o punte falsă a teugăi în fundul calei, pe care au fost construite lăcașuri de pus mortierele. A plecat împreună cu acest echipaj, sub ordinele bătrînului Duquesne, care avea conducerea acțiunii, dar nu se aștepta la nici un succes de la ea. Atît Duquesne, cît și algerienii au fost surprinși de efectele bombelor. (28 octombrie 1681.) O parte din oraș a fost nimicită și arsă ; numai că sistemul acesta a ajuns curînd și la alte națiuni și n-a servit decît la sporirea nenorocirilor omenești, devenit și mai de temut pentru Franța, unde fusese inventat.

Marina, perfecționată în felul acesta în cîțiva ani, era rodul preocupărilor lui Colbert. Louvois fortifica o sută de citadele, una mai puternică decît alta. Afară de aceasta, erau construite Huningue, Sarrelouis, fortărețele Strasbourg, Mont-Royal etc. ; și, în timp ce regatul dobîndea atîta forță în afară, înăuntru se puteau vedea artele ajunse la mare cinste, abundența, plăcerile. Străinii veneau în număr mare ca să admire curtea lui Ludovic al XIV-lea. Numele lui răzbătuse la toate popoarele lumii.

Succesul și gloria lui Ludovic al XIV-lea erau și mai vădite în comparație cu slăbiciunile majorității celorlalți regi și cu nefericirea popoarelor lor. În momentul acela, împăratul Leopold se temea de ungurii revoltați și mai ales de turci, care, chemați de unguri, tocmai năvăliseră în Germania. Politica lui Ludovic urmărea persecutarea protestanților în Franța, socotind că trebuie să-i împiedice de a-i dăuna lui ; dar îi proteja pe sub mînă pe pro-

testanții și pe revoltații din Ungaria, care-i puteau fi de folos. Ambasadorul său la Poartă contribuise la accelerarea înarmării turcilor înainte de pacea de la Nijmegen. Divanul, printr-o neobișnuită bizarerie, a așteptat aproape totdeauna ca împăratul să fie în stare de pace pentru a se declara împotriva lui. Războiul din Ungaria a fost început abia în 1682 ; și, în anul următor, armata otomană, alcătuită, după cît se spune, din mai mult de două sute de mii de ostași, ba chiar sporită cu trupe ungurești, neaflînd în drumul ei nici oraște întărite, așa cum avea Franța, nici corpuri de armată în stare s-o oprească, a pătruns pînă la porțile Vienei, după ce a înlăturat tot ceea ce a întîlnit în cale.

La apropierea turcilor, împăratul Leopold a părăsit la început Viena în mare grabă, retrăgîndu-se pînă la Linz ; iar atunci cînd a fost încunoștințat că turcii au împresurat Viena, sigura lui hotărîre a fost să plece și mai departe, la Passau, lăsîndu-l pe ducele de Lorena în fruntea unei mici armate, care fusese deja atacată pe drum de turci, pentru a apăra cum va putea soarta Imperiului [1].

Nimeni nu se mai îndoia că marele vizir Kara-Mustafa, care comanda armata otomană, va pune curînd stăpînire pe Viena, oraș prost fortificat, părăsit de stăpînul lui, apărat în fapt de o garnizoană care putea număra vreo șaisprezece mii de oameni, dar ale cărei efective nu depășeau opt mii. Era momentul celei mai teribile revoluții.

Ludovic al XIV-lea spera, cu multă îndreptățire, că Germania, devastată de turci și nedispunînd împotriva acestora decît de un conducător a cărui fugă sporea spaima generală, va fi silită să recurgă la protecția Franței. Regele avea o armată la frontiera cu Imperiul, gata să-l apere împotriva acelorași turci pe care precedentele lui negocieri îi aduseseră în Germania. Putea să devină în

[1] A se vedea ciudatele amănunte ale asediului Vienei în *Eseu asupra moravurilor* și în *Analele Imperiului* (n.a.).

felul acesta protectorul Imperiului şi săél facă pe fiul său regele romanilor.

De îndată ce turcii au început să ameninţe Austria, regele a adăugat la planurile sale politice o serie de demersuri generoase ; nu că ar fi trimis pentru a doua oară ajutoare împăratului, s-a limitat însă să declare că nu va ataca Ţările de Jos, şi va lăsa în felul acesta ca ramura spaniolă a casei de Austria să o poată ajuta pe cea germană, aflată pe punctul de a-şi da sfîrşitul ; ca preţ al abţinerii sale voia să i se dea satisfacţie în unele puncte echivoce ale tratatului de la Nijmegen şi în primul rînd în chestiunea jurisdicţiei oraşului Alost, care fusese omisă din cuprinsul tratatului. În 1682 a ridicat blocada asupra Luxemburgului, fără a mai aştepta să i se dea satisfacţie, şi s-a abţinut de la orice ostilitate timp de un an întreg. Generozitatea aceasta s-a dezminţit pînă la urmă în timpul asediului Vienei. Consiliul Spaniei, în loc să-l îmblînzească, l-a indispus şi mai tare ; şi Ludovic al XIV-lea a reluat războiul în Ţările de Jos, tocmai în momentul în care Viena era să cadă : era la începutul lui septembrie ; dar, împotriva tuturor aşteptărilor, Viena a fost eliberată. Înfumurarea marelui vizir, lipsa lui de energie, dispreţul brutal faţă de creştini, ignoranţa, încetineala l-au pierdut : a fost nevoie de o culme a acestor greşeli pentru ca Viena să nu fie cucerită. Regele Poloniei, Ioan Sobieski, a avut timp să sosească ; şi, cu ajutorul ducelui de Lorena, i-a fost de ajuns să apară în faţa gloatelor otomane pentru a le pune în derută (12 septembrie 1683). Împăratul s-a reîntors în capitală îndurerat că a părăsit-o. A intrat în oraş tocmai în momentul în care eliberatorul acestuia ieşea din biserică, unde se terminase de cîntat un *Te Deum*, iar predictorul comentase textul : „A fost un bărbat trimis de Dumnezeu cu numele de Ioan". Aţi mai avut ocazia de a vedea [1] că papa Pius al V-lea aplicase aceleaşi cuvinte lui don Juan de Austria, după bătălia de

[1] În *Eseu asupra moravurilor* (n.a.).

la Lepante. Se știe că ceea ce pare nou nu e de multe ori decît ceva ce a mai fost spus. Împăratul Leopold a fost deopotrivă triumfător și umilit. Regele Franței, nemaiavînd ce să menajeze, a pus să fie bombardat Luxemburgul. A pus stăpînire pe Courtrai (noiembrie 1683), și pe Dixmude în Flandra. A ocupat orașul Trier și i-a demolat fortificațiile ; toate acestea pentru a realiza, s-a spus, spiritul tratatelor de la Nijmegen. Imperialii și spaniolii duceau negocieri cu el la Ratisbona, în timp ce el le cucerea orașele ; iar pacea de la Nijmegen, încălcată, a fost transformată într-un armistițiu de douăzeci de ani (august 1684), grație căruia regele a păstrat orașul Luxemburg împreună cu principatul de Luxemburg, pe care le cucerise.

(Aprilie 1684). Regele ajunsese să fie și mai temut pe coastele Africii, unde, înainte de el, francezii nu fuseseră cunoscuți decît în calitate de sclavi, cînd căzeau în mîinile barbarilor.

După ce a fost bombardat de două ori, Algerul a trimis delegați pentru a-i cere iertare și a obține pacea ; aceștia au restituit toți sclavii creștini și au plătit și o sumă de bani, ceea ce pentru corsari constituie cea mai mare pedeapsă.

Tunisul și Tripoli s-au supus, de asemenea. Nu-i inutil să spunem că atunci cînd Damfreville, căpitan de vas, a sosit la Alger pentru a-i elibera pe toți sclavii creștini în numele regelui Franței, a găsit printre ei o mulțime de englezi care, ajungînd la bordul corăbiilor, i-au spus lui Damfreville că au fost puși în libertate din considerație față de regele Angliei. Atunci, căpitanul francez i-a chemat pe algerieni și, debarcîndu-i pe uscat pe englezi, le-a spus : „Oamenii aceștia pretind că nu sînt eliberați decît în numele regelui lor ; regele meu nu-și ia libertatea de a le oferi protecția sa ; vi-i dau înapoi ; arătați voi ce datorați regelui Angliei". Toți englezii au fost puși din nou în lanțuri. Mîndria engle-

zească, slăbiciunea guvernului lui Carol al II-lea şi respectul naţiunilor la adresa lui Ludovic al XIV-lea s-au făcut cunoscute în această împrejurare.

Respectul acesta universal era atît de mare încît ambasadorului său la Poarta otomană i s-au acordat noi onoruri, precum acela de a sta aşezat pe sofa, în timp ce regele umilea popoarele Africii care se aflau sub protecţia sultanului.

Republica Genovei s-a umilit şi mai mult în faţa sa decît Algerul. Genova vînduse praf de puşcă şi bombe algerienilor. Construia patru galere pentru serviciul Spaniei. Prin trimisul său, Saint-Olon, un gentilom oarecare, regele i-a interzis să lanseze galerele la apă şi a ameninţat-o cu pedeapsă promptă dacă nu se supune voinţei sale. Genovezii, iritaţi de această încălcare a libertăţii lor şi contînd prea mult pe ajutorul Spaniei, nu i-au dat în nici un fel satisfacţie. Numaidecît au ieşit din portul Toulon patrusprezece vase mari, douăzeci de galere, zece galioane cu bombe, mai multe fregate. Noul secretar al marinei Seignelay[1], căruia, înainte de a muri vestitul Colbert, tatăl său, îi îngăduise să-şi exercite această slujbă, se afla şi el la bord. Tînărul acesta plin de ambiţie, de curaj, de inteligenţă, de energie, voia să fie deopotrivă războinic şi ministru, avid de orice fel de glorie, înflăcărat în tot ceea ce făcea şi împletind plăcerile cu treburile publice, fără ca acestea să aibă de suferit. Bătrînul Duquesne comanda vasele, iar ducele de Mortemart, galerele ; dar amîndoi erau curtenii secretarului de stat. Flota a ajuns în faţa Genovei ; cele zece galioane au aruncat patrusprezece mii de bombe (17 martie 1684)[2], şi au prefăcut în cenuşă o parte din clă-

[1] *Jean-Baptiste Colbert, marchiz de Seignelay* (1651—1690), fiul marelui Colbert ; s-a format sub conducerea tatălui său, pe care l-a secondat în mai multe funcţii. S-a ilustrat îndeosebi ca secretar de stat la marină, contribuind la progresul Franţei în acest domeniu (n.t.).

[2] Bombardamentul Genovei a avut loc în luna mai (n. ed. fr.).

dirile de marmoră care contribuiseră ca orașul să capete numele de *Genova cea mîndră*. Patrusprezece mii de soldați debarcați au înaintat pînă la porțile orașului și au incendiat cartierul San-Pietro di Arena. Locuitorii au trebui să se umilească pentru a preveni ruina totală (22 februarie 1685.) Regele a cerut ca ducele Genovei împreună cu patru principali senatori să vină să-i implore mila în palatul său de la Versailles ; și, de teamă ca genovezii să nu eludeze satisfacția și să nu lase deoparte ceva ce ar fi fost spre gloria sa, a ținut ca dogele care a venit să-i ceară iertare să rămînă în continuare în funcția sa, în ciuda legii perpetue în vigoare la Genova, care ridică această demnitate oricărui doge care lipsește din oraș, pentru un moment.

Imperiale Lescaro, dogele Genovei, împreună cu senatorii Lomellino, Garibaldi, Durazzo și Salvago au sosit la Versailles pentru a face tot ceea ce le cerea regele. Dogele, îmbrăcat în vestminte de ceremonie, a vorbit avînd pe cap o bonetă de catifea roșie, pe care și-o scotea ades : cuvîntarea lui și semnele de supunere erau dictate de Seignelay. Regele l-a ascultat șezînd și cu capul acoperit ; dar, ca în tot ceea ce făcea în viață, a știut să îmbine politețea cu demnitatea, l-a tratat pe Lescaro și pe senatori cu tot atîta amabilitate cît și fast. Miniștrii Louvois, Croissi și Seignelay i-au tratat cu mai mult orgoliu. De aceea, dogele a spus : „Regele a răpit inimilor noastre libertatea, dar miniștrii săi ne-au dat-o înapoi". Dogele acesta era un om cu mult spirit. Toată lumea știe că atunci cînd marchizul de Seignelay l-a întrebat ce i se pare mai neobișnuit la Versailles, el i-a răspuns : *Faptul că mă văd aici pe mine.*

(1684). Gustul extrem de viu pe care Ludovic al XIV-lea îl avea pentru lucrurile mărețe a fost și mai mult flatat de ambasada pe care a primit-o din Siam, țară unde nici nu se știuse pînă atunci că Franța există. Se întîmplase ca, printr-una din ciudățeniile acelea care

dovedesc superioritatea europenilor asupra celorlalte naţiuni, un grec, fiul unui cîrciumar din Cefalonia, cu numele de Falk Constanţiu, să fi devenit *barcalon*, adică prim-ministru sau mare vizir al regatului Siamului. Dorind să-şi întărească şi să-şi înalţe şi mai mult poziţia, şi avînd nevoie de ajutoare străine, omul acesta nu îndrăznise să se încredinţeze nici englezilor nici olandezilor, care sînt nişte vecini prea primejdioşi în Indii. Francezii tocmai îşi stabiliseră unele comptoare pe coasta Coromandel şi aduseseră pe aceste extremităţi ale Asiei renumele regelui lor. Constanţiu şi-a închipuit că Ludovic e tocmai bun să fie măgulit de un omagiu venit de atît de departe şi atît de neaşteptat. Religia, ale cărei resorturi determină politica lumii din Siam pînă la Paris, a servit încă o dată intenţiilor sale. În numele regelui Siamului, stăpînul său, a trimis o ambasadă solemnă cu mari daruri lui Ludovic al XIV-lea pentru a-i aduce la cunoştinţă că regele acela indian, fermecat de gloria sa, nu voia să facă tratate de comerţ decît cu naţiunea franceză, ba chiar că nu era departe de a deveni creştin. Mîndria regelui fiind flatată şi sentimentul său religios înşelat, acestea l-au determinat să trimită regelui Siamului doi ambasadori şi şase iezuiţi ; ulterior a adăugat cîţiva ofiţeri împreună cu opt sute de soldaţi : numai că strălucirea acestei ambasade siameze a fost singurul lucru cu care s-a ales. Constanţiu a murit patru ani mai tîrziu, victimă a ambiţiei sale : puţinii francezi care au rămas alături de el au fost masacraţi, alţii siliţi să fugă ; iar văduva lui, după ce fusese pe punctul de a ajunge regină, a fost condamnată de urmaşul regelui Siamului să slujească la bucătărie, treabă pentru care fusese născută.

Setea aceasta de glorie, care-l făcea pe Ludovic al XIV-lea să se deosebească de toţi ceilalţi regi, apărea şi în aroganţa cu care trata curtea de la Roma. Pe tronul Bisericii se afla Odescalchi, Inocenţiu al XI-lea, fiu al

unui bancher lombard. Era un om plin de virtute, un pontif înțelept, puțin teolog, un principe curajos, ferm și magnific. A ajutat cu banii săi Imperiul și Polonia împotriva turcilor, iar pe venețieni cu galerele. El condamna cu semeție purtarea lui Ludovic al XIV-lea, care se unise cu turcii împotriva creștinilor. Lumea s-a mirat că un papă ia atît de energic partea împăraților care își ziceau regi ai Romei și care, dacă ar fi putut, ar fi domnit la Roma; dar Odescalchi se născuse sub stăpînire austriacă. Participase la două campanii în cadrul trupelor ducatului Milano. Obișnuința și temperamentul îi conduc pe oameni. Mîndria lui era întărîtată împotriva regelui care, de partea sa, îl jignea, pe cît îi era cu putință unui rege al Franței să jignească un papă, fără a rupe legăturile cu el. La Roma exista de multă vreme un abuz greu de dezrădăcinat, pentru că se baza pe o chestiune de onoare, de care făceau caz toți regii catolici. Ambasadorii lor la Roma își extindeau dreptul de imunitate și de azil, afectat rezidenței lor, pînă la o foarte mare distanță, numită *cartier*. Pretențiile acestea, totdeauna menținute, făceau ca jumătate din Roma să fie un azil sigur pentru orice crimă. Printr-un alt abuz, tot ceea ce intra în oraș sub numele ambasadorilor nu plătea nici un fel de taxă. Comerțul avea de suferit din cauza aceasta, iar fiscul era sărăcit.

Papa Inocențiu al XI-lea a reușit să obțină de la împărat, de la regele Spaniei, de la cel al Poloniei și de la noul rege al Angliei, Iacob al II-lea, prinț catolic, să renunțe la aceste drepturi odioase. Nunțiul Ranucci i-a propus lui Ludovic al XIV-lea să contribuie, alături de ceilalți regi, la liniștea și ordinea Romei. Ludovic a răspuns foarte supărat pe papă „că niciodată nu urmase exemplul altora și că el era cel care dădea exemple". L-a trimis la Roma pe marchizul de Lavardin într-o misiune pentru a-l brava pe papă. (16 noiembrie 1687.) Lavardin a intrat în Roma, în ciuda interdicțiilor papale,

escortat de patru sute de soldaţi de gardă din marină şi de patru sute de ofiţeri voluntari, împreună cu două sute de slujitori, toţi înarmaţi. A pus stăpînire pe palatul său, pe cartiere şi pe biserica Sfîntul Ludovic, în jurul cărora a postat santinele care făceau rondul ca într-o garnizoană. Papa era singurul suveran căruia i se putea trimite o astfel de ambasadă : căci superioritatea pe care şi-o atribuie asupra capetelor încoronate le stîrneşte totdeauna dorinţa de a-l umili ; iar slăbiciunea statului său face ca totdeauna să fie insultat fără teamă de pedeapsă. Singurul lucru care i-a rămas de făcut lui Inocenţiu al XI-lea a fost să se servească împotriva lui Lavardin de arma uzată a excomunicării ; o armă de care nici la Roma nu se făcea mai mult caz decît în alte părţi, dar la a cărei folosire nu se renunţă, asemeni unei vechi formule, tot aşa cum soldaţii papei sînt înarmaţi doar de formă.

Cardinalul d'Estrées[1], om de spirit, dar negociator de multe ori nefericit, era pe atunci însărcinat de afaceri al Franţei la Roma. D'Estrées, fiind obligat să-l vadă de multe ori pe marchizul de Lavardin, nu putea mai apoi să fie admis în audienţă la papă, fără să fi primit iertarea : în zadar o refuza el, Inocenţiu al XI-lea se încăpăţîna să i-o dea, pentru a păstra acea autoritate imaginară printr-o uzanţă pe care se întemeia.

Cu aceeaşi trufie, dar tot susţinut pe dedesubt de combinaţii politice, Ludovic a ţinut să dea oraşului Köln un elector. Preocupat de ideea de a diviza şi de a combate Imperiul, el pretindea să înalţe în această demnitate pe cardinalul de Fürstenberg, episcop de Strasbourg, creaţia şi victima propriilor sale interese, duşman neîm-

[1] *César d'Estrées* (1628—1714), diplomat francez, fratele viceamiralului Jean-d'Estrées. A făcut parte din suita lui Filip al V-lea, dar a trebuit să părăsească Spania din cauza unui conflict cu contesa des Ursins (n.t.).

păcat al împăratului, care-l pusese să fie aruncat în temniță în timpul ultimului război ca pe un german vîndut Franței.

Consiliul de canonici din Köln, asemeni tuturor celor din Germania, are dreptul de a-și numai propriul episcop, care prin aceasta devine elector. Cel care ocupa această funcție era Ferdinand de Bavaria, pe vremuri aliat, mai apoi inamic al regelui, ca atîția alți principi. Era foarte grav bolnav. Banii regelui, distribuiți în mod oportun canonicilor, intrigile și promisiunile, au făcut să fie ales cardinalul de Fürstenberg ca coadjutor, iar după moartea prințului, a fost ales pentru a doua oară cu majoritatea sufragiilor. Grație concordatului germanic, papa are dreptul de a conferi celui ales episcopatul, iar împăratul îl are pe acela de a-l confirma în demnitatea de elector. Împăratul și Inocențiu al XI-lea, convinși fiind că a-l lăsa pe Fürstenberg pe tronul electoral sau a-l instala acolo pe Ludovic al XIV-lea era aproape unul și același lucru, s-au unit pentru a da acest principat tînărului prinț de Bavaria[1], fratele celui decedat (octombrie 1688). Regele s-a răzbunat pe papă luîndu-i orașul Avignon și a început pregătirile de război cu împăratul. În același timp, îl neliniștea pe electorul palatin în legătură cu drepturile prințesei palatine, Doamna, a doua soție a Domnului ; drepturi la care se renunțase prin contractul de căsătorie. Războiul purtat împotriva Spaniei în 1667, pentru drepturile Mariei-Tereza, în ciuda unei similare renunțări, dovedește clar că aceste contracte sînt făcute nu pentru regi. Iată cum, aflat în culmea puterii, Ludovic al XIV-lea a ajuns să indispună, să deposedeze sau să umilească pe aproape toți principii ; de aceea, aproape toți s-au unit împotriva lui.

[1] Joseph-Clement (n. ed. fr.).

REGELE IACOB DETRONAT DE GINERELE SĂU WILHELM AL III-LEA ŞI PROTEJAT DE LUDOVIC AL XIV-LEA

Prinţul de Orania, mai ambiţios decît Ludovic al XIV-lea, concepuse o serie de proiecte vaste, care puteau părea himerice pentru un *stathouder* al Olandei, dar pe care a ştiut să le justifice prin abilitate şi îndrăzneală. El voia să-l umilească pe regele Franţei şi să-l detroneze pe cel al Angliei. Nu i-a fost greu ca, încetul cu încetul, să determine Europa să se alieze împotriva Franţei. Împăratul, o parte din Imperiu, Olanda, ducele de Lorena se aliaseră la început în secret la Augsburg (1687) ; mai apoi Spania şi Savoia s-au unit cu aceste puteri. Papa, fără a fi anume unul dintre confederaţi, îi însufleţea pe toţi cu intrigile sale. Veneţia îi favoriza, fără a se declara deschis. Toţi principii din Italia erau de partea lor. În nord, Suedia se afla pe atunci în partidul imperialilor, iar Danemarca era un aliat nefolositor al Franţei. Aproape cinci sute de mii de protestanţi, fugind de persecuţiile lui Ludovic şi ducînd cu ei în afara Franţei industria lor şi ura împotriva regelui, constituiau nişte noi duşmani care, în toată Europa, contribuiau la întărirea puterilor deja porniţe spre război. (Vom vorbi despre această fugă în capitolul despre religie.) Regele se afla înconjurat din toate părţile de duşmani şi nu avea ca prieten decît pe regele Iacob.

Iacob, rege al Angliei, urmaş al lui Carol al II-lea, fratele său, era catolic ca şi el ; numai că acesta acceptase să fie făcut catolic abia la sfîrşitul vieţii, doar din complezenţă pentru amantele şi pentru fratele său : singura lui religie era un pur deism. Indiferenţa lui extremă în privinţa tuturor disputelor care-i împărţeau pe oameni contribuise nu puţin la a-l face să domnească

liniştit în Anglia. Iacob, dimpotrivă, legat încă din tinereţe de comuniunea romană prin convingere, îmbina credinţa cu spiritul de partid şi cu zelul. Dacă ar fi fost mahomedan sau dacă ar fi aparţinut religiei lui Confucius, englezii nu i-ar fi tulburat nicicînd domnia ; dar el îşi pusese în gînd să restabilească în regatul său[1] catolicismul, considerat cu oroare de aceşti regalişti republicani drept o religie a sclaviei. Uneori e foarte uşor să faci ca, într-o ţară, o religie să devină religie domi-

[1] În compilaţia intitulată *Memoriile doamnei de Maintenon*, în volumul al III-lea, capitolul al IV-lea, intitulat *Despre regele şi regina Angliei*, se găseşte o ciudată ţesătură de lucruri false. Se spune că jurisconsulţii propun următoarea întrebare : „Un popor are oare dreptul de a se revolta împotriva autorităţii care vrea să-l silească să creadă ?" Lucrurile s-au petrecut dimpotrivă. În Anglia, lumea s-a opus toleranţei regelui faţă de comuniunea romană. A fost agitată întrebarea : „Dacă regele ar putea scuti de jurămîntul de probă pe cei pe care-i acceptă în slujbe ?"

Acelaşi autor afirmă că papa Inocenţiu al XI-lea a dat prinţului de Orania două sute de mii de ducaţi cu scopul de a distruge religia catolică în Anglia.

Acelaşi autor pretinde, la fel de temerar, că Inocenţiu al XI-lea a pus să se oficieze mii de slujbe religioase pentru succesul prinţului de Orania. E cunoscut că acest papă a favorizat liga de la Augsburg ; dar niciodată el nu a făcut demersuri atît de ridicole şi de contrarii modului de a se purta al unui papă. Trimisul Spaniei la Haga a rostit rugăciuni publice pentru succesul flotei olandeze. Contele d'Avaux a transmis acestea regelui.

Acelaşi autor dă de înţeles că d'Avaux îi corupea pe membrii statului : se înşeală, contele d'Estrades a făcut acest lucru. Se înşeală şi asupra momentului : faptele s-au petrecut cu douăzeci şi patru de ani mai înainte. A se vedea scrisoarea domnului d'Estrades către domnul de Lionne, din 17 septembrie 1665.

Acelaşi autor îndrăzneşte să-l citeze pe episcopul Burnet şi-l face să spună, pentru a exprima un viciu al prinţului de Orania, că acestuia nu-i plăceau decît *uşile din spate*. În întreaga istorie a lui Burnet nu există nici un cuvînt care să aibă nici cea mai mică legătură cu această expresie atît de trivială şi de nevrednică de o istorie. Iar dacă vreun fabricant de anecdote ar fi pretins vreodată că episcopul Burnet a lăsat să-i scape într-o conversaţie un cuvînt atît de indecent, mărturia aceasta neclară nu poate avea întîietate faţă de o istorie autentică (n.a.).

nantă. Constantin, Clovis, Gustav Vasa, regina Elisabeta au făcut să fie primită fără primejdii, fiecare cu mijloace diferite, o religie nouă ; numai că pentru atari schimbări sînt absolut necesare două lucruri, o politică profundă și împrejurări fericite : și una și alta i-au lipsit lui Iacob.

Era indignat văzînd că în Europa atîția regi sînt despoți ; că regii Suediei și Danemarcei deveneau atunci niște despoți, că în cele din urmă nu mai rămîneau în lume decît Polonia și Anglia unde libertatea popoarelor exista la un loc cu regalitatea. Ludovic al XIV-lea îl încuraja să devină absolut în țară la el, iar iezuiții, grație creditului lor, îl presau să restabilească religia lor. A făcut acest lucru într-un mod atît de nefericit încît a provocat revolta tuturor. De la început a acționat ca și cum ar fi realizat ceea ce ar fi dorit să facă ; ținînd la curtea sa în văzul lumii un nunțiu al papei, mai mulți iezuiți și capucini ; aruncînd în închisoare șapte episcopi anglicani, pe care i-ar fi putut cîștiga de partea sa ; răpind privilegiile orașului Londra, căruia ar fi trebuit mai curînd să-i acorde și altele noi ; schimbînd cu trufie în mod brusc legi pe care ar fi trebuit să le sape pe tăcute ; în sfîrșit, comportîndu-se cu atîta lipsă de menajamente, încît cardinalii de la Roma spuneau în glumă că „ar fi trebuit excomunicat, ca un om care ducea la pierzanie puținul catolicism care mai rămăsese în Anglia". Papa Inocențiu al XI-lea nu spera nimic de la ceea ce făcea Iacob și refuza mereu pălăria de cardinal pe care regele i-o cerea pentru duhovnicul său, iezuitul Peters. Iezuitul acesta era un intrigant avîntat care, devorat de ambiția de a deveni cardinal și primat al Angliei, își împingea stăpînul spre prăpastie. Principalele personalități ale statului s-au reunit în taină împotriva intențiilor regelui. Au trimis o deputație la prințul de Orania. Conspirația lor a fost condusă cu o prudență și într-un secret care au izbutit să adoarmă încrederea curții.

Prințul de Orania[1] a echipat o flotă pentru transportul a patrusprezece pînă la cincisprezece mii de oameni. Prințul acesta nu era decît o persoană particulară ilustră, care se bucura de o rentă de numai cinci sute de mii de florini ; dar politica lui era așa de bine primită încît banii, flota, sufletele Statelor Generale se aflau de partea lui. Grație purtării lui abile, era un adevărat rege în Olanda, în timp ce Iacob, datorită precipitării sale, înceta de a mai fi în Anglia. S-au răspîndit mai întîi zvonuri cum că armamentul acesta era destinat împotriva Franței. Secretul a fost păstrat de mai mult de două sute de persoane. Barillon, ambasadorul Franței la Londra, om de petreceri, mai bun cunoscător al intrigilor amantelor lui Iacob decît al intrigilor Europei, a fost înșelat primul. Ludovic al XIV-lea nu a fost ; i-a oferit ajutoare aliatului său, care, la început, le-a refuzat cu încredere, pentru ca mai apoi să le ceară atunci cînd nu mai era timp și flota prințului, ginerele său, se afla pe mare. A dat greș în toate, așa cum a greșit și față de sine însuși. (Octombrie 1688.) I-a scris în zadar împăratului Leopold, care i-a răspuns : „Nu vi s-a întîmplat decît ceea ce v-am prezis". Iacob se baza pe flotă, numai că vasele lui au lăsat să treacă pe cele ale inamicului său. Putea măcar să se apere pe uscat : avea o armată de douăzeci de mii de oameni ; și dacă i-ar fi dus la luptă fără a le lăsa timp să se gîndească, e de crezut că aceștia s-ar fi luptat ; dar le-a lăsat răgazul de a se hotărî. Mai mulți

[1] Autorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* susține că prințul de Orania, văzînd că Statele Generale refuzau aceste fonduri, a pătruns în adunare și a rostit următoarele cuvinte : „Domnilor, va fi război în primăvara viitoare și cer să fie înregistrată această prezicere". Îl citează pe contele d'Avaux.

Și afirmă că acest ministru înțelegea toate măsurile luate de prințul de Oranja. E greu să concentrezi mai multe inexactități. Cei nouă mii de mateloți erau pregătiți încă din 1687. Contele d'Avaux n-a spus nici un cuvînt despre pretinsul discurs al prințului de Orania. N-a bănuit intențiile acestuia decît la 20 mai 1688. A se vedea scrisoarea sa adresată regelui la 20 mai (n.a.).

generali l-au părăsit ; printre alții, acel faimos Churchill, ulterior tot atît de nefast pentru Ludovic pe cît îi fusese lui Iacob, și atît de celebru sub numele de ducele de Marlborough. Era favoritul regelui, creația sa, fratele amantei sale, locțiitorul general al armatei ; cu toate acestea, l-a părăsit și a trecut în tabăra prințului de Orania. Prințul Danemarcei, ginerele lui Iacob, în sfîrșit, propria lui fiică, prințesa Ana, l-au abandonat.

Atunci, văzîndu-se atacat și urmărit de unul dintre proprii săi gineri, părăsit de celălalt ; avînd împotriva sa pe cele două fete și pe prietenii săi ; detestat chiar și de supușii care se aflau în propriul său partid, își pierdu speranța în izbîndă : se hotărî să fugă fără luptă, singura scăpare a unui prinț învins. În cele din urmă, după ce a fost arestat și maltratat de populație în timp ce încerca să fugă, a fost readus la Londra ; după ce a primit în liniște ordine în propriul său palat de la prințul de Orania ; după ce, fără opoziție, i s-au luat gărzile de către cele ale prințului, a fost gonit din casa sa și închis la Rochester ; a profitat de libertatea ce i se acordase de a-și părăsi regatul și s-a dus să caute refugiu în Franța.

A fost atunci epoca adevăratei libertăți a Angliei. Națiunea, reprezentată prin parlament, a stabilit limitele, atîta vreme contestate, ale drepturilor regelui și ale poporului ; și după ce a prescris prințului de Orania condițiile în care avea să domnească, l-a ales drept rege împreună cu soția sa, Maria, fiica regelui Iacob. Din momentul acela, principele de Orania a fost cunoscut sub numele de Wilhelm al III-lea, rege legitim al Angliei și eliberator al națiunii. Dar în Franța n-a fost considerat decît prinț de Orania, uzurpator al statelor socrului său.

(Ianuarie 1689). Regele fugar a venit împreună cu soția sa, fiica unui duce de Modena, și cu prințul de Walles, copil încă, pentru a implora protecția lui Ludovic al XIV-lea. Regina Angliei, sosită împreună cu soțul ei,

a fost surprinsă de fastul ce-l înconjura pe regele Franței, de excesiva somptuozitate pe care-o vedea la Versailles, și îndeosebi de felul în care a fost primită. Regele i-a venit în întîmpinare pînă la Chatou[1]. „Vă fac, doamnă, i-a spus el, un trist serviciu : dar sper să vă fac altele curînd, mai mari și mai fericite". Acestea au fost chiar cuvintele lui. A condus-o la castelul de la Saint-Germain, unde a găsit același serviciu pe care l-ar fi avut regina Franței : tot ceea ce slujește comodității și luxului, daruri de toate felurile, în argint, în aur, în veselă, în bijuterii, în stofe.

Printre toate aceste daruri se număra și o bursă de zece mii de ludovici de aur pentru toaleta ei. Aceleași atenții au fost acordate și soțului ei, care a sosit o zi mai tîrziu. I s-a stabilit șase sute de mii de franci pe an pentru cheltuielile casei sale, în afara cadourilor nenumărate ce i s-au făcut. A avut la dispoziție ofițerii regelui și gărzile. Toată această primire nu era nimic pe lîngă pregătirile ce se făceau pentru a-l readuce pe tron. Niciodată vreun rege nu a părut mai mare, dar Iacob a apărut mic. Cei care, la curte și în Paris, hotărăsc reputația unui om i-au arătat puțină stimă. Aproape că nu vedea decît iezuiți. Se ducea să le facă vizite la Paris, pe strada Saint-Antoine. Le spunea că el însuși era iezuit ; și, ceea ce e mai ciudat, e că spunea adevărul. Devenise membru asociat al acestui ordin, în cursul unor ceremonii, grație a patru iezuiți englezi, încă de pe vremea cînd era doar duce de York. Această nevolnicie la un prinț, împreună cu felul în care-și pierduse coroana, l-a înjosit în asemenea măsură încît curtenii se amuzau cît era ziua de mare compunînd cîntece pe seama lui. Izgonit din Anglia, ajunsese de rîs în Franța. Nu i se recunoștea nici un merit în faptul că era catolic, arhiepiscopul de Reims, fratele lui Louvois, aflîndu-se

[1] A se vedea *Scrisorile doamnei de Sévigné* și *Memoriile doamnei de La Fayette* etc. (n.a.).

la Saint-Germain în anticamera lui Iacob, a spus în gura mare : „Iată un amărît care a părăsit trei regate pentru o slujbă religioasă". De la Roma nu primea decît indulgenţe şi zeflemele. În sfîrşit, în toată revoluţia aceasta, religia i-a adus atît de puţine servicii încît atunci cînd prinţul de Orania, capul calvinismului, s-a îmbarcat pentru a se duce să-l detroneze pe rege, cumnatul său, miniştrii de la Haga ai regelui catolic au pus să se oficieze slujbe religioase pentru succesul acestei călătorii.

În mijlocul umilinţelor pe care le îndura regele fugar şi al dărniciei pe care i-o arăta Ludovic al XIV-lea, era un spectacol demn de oarecare atenţie să-l vezi pe Iacob atingînd scrofulele la mica mînăstire a călugăriţelor englezoaice ; fie că regii englezi îşi atribuiseră acest ciudat privilegiu, în calitate de pretendenţi la coroana Franţei, sau poate că această ceremonie a fost stabilită la ei încă de pe vremea lui Eduard I.

Regele a pus să fie dus curînd în Irlanda, unde catolicii continuau să formeze un partid ce părea important. O escadră de treisprezece vase de prim ordin se afla în radă la Brest pentru a efectua transportul. Tuturor ofiţerilor, curtenilor, chiar şi preoţilor care veniseră să-l întîmpine pe Iacob la Saint-Germain li s-au plătit cheltuielile de deplasare pînă la Brest din banii regelui Franţei. Iezuitul Innes, rector al colegiului scoţienilor din Paris, era secretarul lui de stat. Un ambasador (adică domnul d'Avaux) a fost numit pe lîngă regele detronat şi l-a urmat cu pompă. Arme, muniţii de toate soiurile au fost îmbarcate pe vase ; au fost duse pînă şi cele mai ordinare mobile dar şi cele mai luxoase. Regele a venit să-şi ia rămas bun de la el la Saint-Germain. Acolo i-a oferit în dar propria sa cuirasă şi i-a spus, îmbrăţişîndu-l : „Tot ce vă pot dori mai mult e să nu ne mai revedem niciodată". (12 mai 1689.) Imediat după debarcarea regelui în Irlanda împreună cu toată această pompă,

au urmat încă douăzeci și trei de vase de război sub ordinele lui Château-Renaud și o mulțime de nave de transport. Punînd pe fugă și risipind flota engleză care s-a opus trecerii, flota aceasta a debarcat cu bine ; iar la întoarcere, după ce a capturat șapte vase de comerț olandeze, a revenit la Brest victorioasă din Anglia și încărcată cu prada olandeză.

(Martie 1690). Curînd apoi un al treilea ajutor a pornit tot din Brest, din Toulon, din Rochefort. Porturile Irlandei și Marea Mînecii erau pline de vase franceze.

În sfîrșit, Tourville[1], vice-amiral al Franței, cu șaptezeci și două de vase mari, a întîlnit o flotă engleză și olandeză de aproximativ șaizeci de vase. Bătălia a durat zece ore (iulie 1690) : Tourville, Château-Renaud, d'Estrées, Nemoud s-au evidențiat prin curajul lor și prin abilitatea care a dat Franței o onoare cu care nu fusese obișnuită. Englezii și olandezii, pînă atunci stăpînii oceanelor, și de la care francezii învățaseră abia de curînd să dea bătălii în linie, au fost complet înfrînți. Șaptesprezece vase ale lor avariate și cu catargele fărîmate au eșuat și au ars pe țărmurile lor. Restul s-au refugiat pe Tamisa sau au intrat între bancurile Olandei. Bătălia nu i-a costat pe francezi nici măcar o șalupă. Atunci a survenit ceea ce Ludovic al XIV-lea dorise de douăzeci de ani și păruse atît de greu de crezut ; a realizat domnia mărilor, domnie care la drept vorbind a fost de scurtă durată. Vasele de război inamice se ascundeau în fața flotelor sale. Seignelay, care îndrăznea orice, a adus galerele din Marsilia în Ocean. Țărmurile Angliei au văzut pentru prima dată galere. Grație lor, s-a executat o debarcare fără dificultăți la Tingmouth.

[1] *Anne-Hilarion de Cotentin, conte de Tourville* (1642—1701), Căpitan de vas, a participat la asediul Candiei, sub comanda lui Duquesne ; a luptat cu mare succes împotriva piraților algerieni și tunisieni. Vice-amiral al flotei din Levant sub conducerea lui d'Estrées ; a încercat să-l impună în Anglia pe regele Iacob al II-lea. După pacea de la Ryswick, s-a retras din serviciu (n.t.).

În golful acesta au fost incendiate mai bine de treizeci de vase de comerț. Armatorii din Saint-Malo și din noul port Dunkerque se îmbogățeau, și ei și statul, de pe urma capturilor necontenite. În sfîrșit, timp de aproape doi ani, pe mări nu s-au mai văzut decît vase franceze.

Regele Iacob n-a știut să secondeze în Irlanda ajutoarele lui Ludovic al XIV-lea. Avea cu el aproape șase mii de francezi și cincisprezece mii de irlandezi. Trei sferturi din acest regat se declarase în favoarea sa. Rivalul său, Wilhelm, era absent; cu toate acestea, nu a profitat de nici unul din avantajele sale. Norocul lui a dat greș mai întîi în fața orășelului Londonderry; timp de patru luni a exercitat asupra lui un asediu îndărătnic și prost condus. Orașul nu era apărat decît de un preot presbiterian numit Walker. Predicatorul acesta se pusese în fruntea miliției orășenești și o conducea și în timpul predicilor și al bătăliei. Îi făcuse pe cetățeni să înfrunte și foametea și moartea. În cele din urmă, preotul l-a silit pe rege să ridice asediul.

Acest prim eșec în Irlanda a fost urmat curînd de o nenorocire și mai mare: Wilhelm a sosit și a pornit împotriva sa. Între ei se afla rîul Boyne. (11 iulie 1690.) Wilhelm începe să-l treacă sub văzul dușmanului. Rîul nu putea fi trecut cu piciorul decît în trei locuri. Cavaleria a trecut înot, infanteria se afla în apă pînă la umăr; dar pe celălalt mal mai trebuia traversată o mlaștină; mai apoi se afla un teren abrupt care forma o linie de apărare naturală. Regele Wilhelm a trecut armata sa în trei locuri și a angajat bătălia. Irlandezii, pe care noi i-am văzut în Franța și în Spania ca niște buni soldați, au luptat totdeauna prost în propria lor țară. Există națiuni care par făcute pentru a fi supuse de alta. Englezii au avut totdeauna asupra irlandezilor superioritatea în ceea ce privește geniul, bogățiile și armele. Niciodată Irlanda n-a putut scutura jugul Angliei

din clipa în care un simplu senior englez a subjugat-o. În bătălia de la Boyne, francezii s-au luptat, irlandezii au luat-o la fugă. Regele lor, Iacob, n-a apărut în cursul angajamentului nici în fruntea francezilor nici în fruntea irlandezilor și s-a retras primul. Cu toate acestea, el dovedise totdeauna multe virtuți ; dar survin împrejurări cînd depresiunea spiritului covîrșește curajul. Regele Wilhelm, care înainte de începerea bătăliei fusese atins la un umăr de o lovitură de tun, a fost considerat în Franța mort. Această știre falsă a fost primită la Paris cu o bucurie lipsită de rușine și demnă de dispreț. Mai mulți magistrați subalterni s-au apucat să încurajeze burghezimea și poporul să organizeze iluminații. S-au tras clopotele. În mai multe părți ale orașului au fost arse figuri din răchită care-l înfățișau pe prințul de Orania, așa cum e ars papa la Londra. A fost pus să tragă tunul în fortăreața Bastiliei, nu din ordinul regelui, ci de zelul nesăbuit al unui comandant. Judecînd după aceste semne de bucurie și bazîndu-ne pe ceea ce afirmă o mulțime de scriitori, s-ar putea crede că veselia aceasta nestăpînită, la pretinsa moarte a unui dușman, era un efect al temerii extreme pe care o inspira. Toți cei care au scris, fie francezi, fie străini, au afirmat că bucuria aceasta constituia cel mai mare elogiu adus regelui Wilhelm. Și totuși, dacă examinăm împrejurările din acea vreme și felul în care gîndea lumea, vedem că teama nu produce manifestări violente de bucurie. Aproape niciodată orășenii și poporul nu se tem de vreun dușman decît atunci cînd le amenință orașul. Departe de a fi fost înspăimîntați de numele lui Wilhelm, francezii obișnuiți comiteau pe atunci nedreptatea de a-l disprețui. Fusese aproape întotdeauna învins de generalii francezi. Lumea obișnuită nu știa că prințul acesta dobîndise o mare glorie, chiar fiind înfrînt. Wilhelm, învingător al lui Iacob în Irlanda, nu ajunsese încă să fie considerat de francezi un inamic demn de Ludovic al XIV-lea. Parisul,

care-şi idolatriza monarhul, îl credea realmente invincibil. Bucuria nu a fost cîtuşi de puţin rodul temerii, ci al urii. Pe atunci majoritatea parizienilor, născuţi sub domnia lui Ludovic şi modelaţi după jugul despotic, îl considerau pe un rege ca pe o divinitate, iar pe un uzurpator ca pe un om care ar fi comis un sacrilegiu. Poporul de jos, care-l văzuse în fiecare zi pe Iacob ducîndu-se la slujba religioasă, îl detesta pe ereticul Wilhelm. Imaginea unui ginere şi a unei fiice care şi-au izgonit tatăl, a unui protestant domnind în locul unui catolic, în sfîrşit, aceea a unui duşman al lui Ludovic al XIV-lea, le provoca parizienilor un fel de turbare ; dar oamenii înţelepţi priveau lucrurile cu moderaţie.

Iacob s-a întors în Franţa, lăsîndu-şi rivalul să cîştige în Irlanda noi bătălii şi să se consolideze pe tron. Atunci flota franceză a trebuit să se ocupe cu transportul francezilor care luptaseră degeaba şi al familiilor catolicilor irlandezi care, fiind prea sărace în patria lor, au vrut să-şi ducă existenţa în Franţa din mila regelui.

E de crezut că şansa a jucat un rol neînsemnat în toată această revoluţie, de la începutul ei şi pînă la sfîrşit. Caracterele lui Wilhelm şi al lui Iacob au făcut totul. Cei cărora le place să vadă în purtarea oamenilor cauzele evenimentelor vor observa că, după victoria sa, regele Wilhelm a publicat o hotărîre de iertare pentru toată lumea ; şi că regele Iacob învins, trecînd printr-un orăşel, numit Galloway, a pus să fie spînzuraţi cîţiva cetăţeni care fuseseră de părere să-i închidă porţile. Dintre doi oameni care se poartă astfel, e foarte uşor să vezi care va izbîndi.

Lui Iacob îi rămăseseră cîteva oraşe în Irlanda, printre altele Limerick, unde se aflau mai mult de douăsprezece mii de soldaţi. Susţinîndu-l în continuare pe Iacob, regele Franţei a făcut să mai ajungă la Limerick trei mii de oameni din trupele regulate. Ca un surplus de dărnicie, a trimis tot ceea ce putea folosi unei populaţii numeroase

și soldaților. Patruzeci de vase de transport, escortate de douăsprezece vase de război, au adus toate ajutoarele cu putință în oameni, ustensile și echipaje ; ingineri, tunari, bombardieri, două sute de zidari ; șei, frîie, huse pentru mai mult de douăzeci de mii de cai ; tunuri cu afetele respective, puști, pistoale, săbii pentru a înarma douăzeci și șase de mii de oameni ; alimente, îmbrăcăminte și pînă la douăzeci și șase de mii de perechi de pantofi. Asediat, dar dispunînd de atîtea ajutoare, orașul Limerick spera că-și va vedea regele luptînd pentru apărarea sa. Iacob nu a venit. Orașul Limerick s-a predat : vasele franceze s-au întors din nou pe coastele Irlandei și au adus în Franța vreo douăzeci de mii de irlandezi, atît soldați cît și cetățeni care fugeau.

Mai uluitor e că Ludovic al XIV-lea nu a dat înapoi. În acel moment, susținea un război greu cu aproape întreaga Europă. Cu toate acestea, a încercat încă o dată să schimbe soarta lui Iacob printr-o acțiune hotărîtoare și să opereze o debarcare în Anglia cu douăzeci de mii de oameni. Trupele erau adunate între Cherbourg și La Hougue. Mai mult de trei sute de nave de transport se aflau pregătite la Brest. Tourville, cu patruzeci și patru de vase mari de război, le aștepta pe țărmurile Normandiei. D'Estrées sosea din portul Toulon cu alte treizeci de vase. Dacă există nefericiri cauzate de o conducere proastă, există și altele care nu pot fi imputate decît sorții. Vîntul, inițial favorabil escadrei lui d'Estrées, și-a schimbat direcția ; acesta nu a putut să facă joncțiunea cu Tourville, ale cărui patruzeci și patru de vase au fost atacate de flotele Angliei și ale Olandei, cu o forță de aproape o sută de corăbii. Superioritatea numărului avu cîștig de cauză. Francezii au cedat după o luptă de zece ore (29 iulie 1692)[1]. Russel, amiralul englez, i-a urmărit timp de două zile. Patrusprezece vase mari,

[1] Bătălia de la La Hougue s-a dat la 29 mai (n. ed. fr.).

dintre care două purtau o sută patru tunuri, au eșua pe țărm ; iar căpitanii lor le-au dat foc pentru a nu l lăsa să fie incendiate de către dușmani. Regele Iacob care văzuse de pe mal acest dezastru, și-a pierdut orice speranță.

A fost primul eșec pe mare pe care l-a înregistrat forța lui Ludovic al XIV-lea. Seignelay, care, după Colbert, tatăl său, perfecționase marina, murise la sfîrșitul lui 1690. Pontchartrain, care de la rangul de prim președinte al Bretaniei fusese înălțat la conducerea marinei, n-a lăsat-o să piară. Același spirit continua să domnească pe atunci și în guvern. În anul care a urmat nefericirii de la La Hougue, Franța a dispus de flote tot atît de numeroase ca aceea pe care o avusese înainte ; căci Tourville s-a aflat în fruntea a șaizeci de vase de linie, iar d'Estrées avea treizeci, fără a le mai socoti pe cele aflate în porturi (1696) ; ba chiar, patru ani mai tîrziu, regele a întreprins o mobilizare și mai mare decît toate cele precedente, pentru a-l conduce pe Iacob în Anglia în fruntea a douăzeci de mii de francezi ; numai că flota s-a limitat la a se prezenta, măsurile luate de partidul favorabil lui Iacob fiind tot atît de prost pregătite la Londra pe cît de bine fuseseră cele luate de protectorul său în Franța.

Partidului regelui detronat i-a rămas ca unică resursă să urzească unele comploturi împotriva vieții rivalului său. Cei care le-au pus la cale au pierit aproape toți de moartea cea mai crudă ; și e de crezut că și în cazul în care ar fi izbutit, Iacob n-ar fi ajuns niciodată să-și recîștige regatul. Și-a petrecut restul vieții la Saint-Germain, unde a trăit din binefacerile lui Ludovic și dintr-o pensie de șaptezeci de mii de franci, pe care a avut slăbiciunea de a o primi în taină de la fiica sa Maria, datorită căreia fusese detronat. A încetat din

viață în 1700[1], la Saint-Germain. Unii iezuiți irlandezi au pretins că la mormîntul lui s-au produs miracole[2]. Ba chiar s-a discutat să fie canonizat la Roma, după moarte, acest rege pe care Roma îl abandonase în timpul vieții.

Puțini principi au fost mai nefericiți decît el; în istoria unei dinastii atît de fără noroc nu există un alt exemplu. Primul dintre regii Scoției, strămoșii lui, care a purtat numele de Iacob, după ce a stat prizonier în Anglia timp de optsprezece ani, a murit asasinat, împreună cu soția sa, de mîna supușilor săi. Iacob al II-lea, fiul său, a fost ucis la douăzeci și nouă de ani, luptînd împotriva englezilor. Iacob al III-lea, vîrît în închisoare de propriul său popor, a fost mai apoi ucis de către răsculați într-o bătălie. Iacob al IV-lea a pierit într-o bătălie pe care a pierdut-o. Maria Stuart, nepoata acestuia, izgonită de la tron, după ce a tînjit optsprezece ani în închisoare, a fost condamnată la moarte de judecători englezi și i s-a tăiat capul. Carol I, nepotul Mariei, rege al Scoției și al Angliei, vîndut de scoțieni și condamnat la moarte de englezi, a murit pe eșafod într-o piață publică. Iacob, fiul său, al șaptelea rege al Scoției cu acest nume și al doilea al Angliei, de care e vorba aici, a fost izgonit din trei regate; și, ca o culme a nefericirii, fiului său i s-a contestat pînă și nașterea. Fiul acesta n-a încercat să se urce pe tronul părinților săi decît pentru a-și face prietenii să piară de mîna călăului; și l-am văzut pe prințul Carol-Eduard, care îmbina degeaba virtuțile strămoșilor săi și curajul regelui Sobieski, strămoșul său după mamă, efectuînd isprăvile cele mai de necrezut și îndurînd nenorociri la fel de mari. Dacă ceva anume justifică pe cei care cred într-o fatalitate de la care nimeni nu se poate sustrage, apoi

[1] De fapt, în 1701 (n. ed. fr.).

[2] Ridicolul a fost dus pînă într-acolo încît să se afirme că relicvele lui l-au vindecat de fistulă pe un episcop de Autun (n.a.).

1

aceasta e tocmai seria neîntreruptă de nenorociri care s-a abătut asupra dinastiei Stuart timp de mai bine de trei sute de ani.

CAPITOLUL AL XVI-LEA

DESPRE CEEA CE SE PETRECE PE CONTINENT ÎN TIMP CE WILHELM AL III-LEA INVADA ANGLIA, SCOȚIA ȘI IRLANDA, PÎNĂ LA 1697. NOUĂ CONFLAGRAȚIE ÎN PALATINAT. VICTORII ALE MAREȘALILOR DE CATINAT ȘI DE LUXEMBOURG etc.

Nevoind să rup firul evenimentelor din Anglia, mă întorc acum la ceea ce se petrece pe continent.

Edificîndu-și astfel o forță maritimă, mai mare decît avusese vreodată vreun stat, regele avea de purtat lupte cu împăratul și cu Imperiul, cu Spania, cu cele două puteri maritime, Anglia și Olanda, devenite ambele foarte redutabile sub conducerea unui singur șef, cu Savoia și aproape cu întreaga Italie. Pe vremuri, ar fi fost de ajuns unul singur dintre acești inamici, precum Anglia și Spania, ca să devasteze Franța, iar acum toți împreună nu erau în stare să înceapă războiul. În cursul acestui război, Ludovic al XIV-lea a dispus aproape totdeauna de cinci corpuri de armată, uneori de șase, niciodată de mai puțin de patru. Armatele din Germania și din Flandra s-au ridicat nu o dată la mai mult de o sută de mii de combatanți. Cu toate acestea, punctele fortificate de pe frontieră nu au fost lipsite de trupe. Regele avea sub arme patru sute cincizeci de mii de oameni, socotind și trupele din marină. Imperiul turcesc, atît de puternic în Europa, în Asia și în Africa, n-a avut niciodată atîția soldați, iar Imperiul Roman nu a dispus

niciodată de mai mulţi, şi nici n-a avut vreodată de susţinut simultan atîtea războaie. Cei care-l blamează pe Ludovic al XIV-lea că şi-a făcut atîţia duşmani îl admiră pentru că a luat atîtea măsuri pentru a se apăra de ei, ba chiar de a le preveni atacul.

Nici nu se declaraseră împotriva lui cu toţii şi nici nu se reuniseră încă : prinţul de Orania nu ieşise încă din Texel pentru a se duce să-l izgonească pe socrul său regele, şi Franţa îşi şi deplasase armatele la frontiera cu Olanda şi pe Rhin. Regele îl trimisese în Germania, în fruntea unei armate de o sută de mii de oameni, pe fiul său, Delfinul, numit Monseniorul : un prenţ blînd de felul său, modest în purtări, părînd a semăna întru totul cu mama sa. Avea douăzeci şi şapte de ani. Era pentru prima oară că i se încredinţa un comandament, după ce tatăl său se asigurase că, datorită firii sale, nu va abuza de situaţie: La plecare, regele i-a spus în mod public (22 septembrie 1688) : „Fiule, trimiţîndu-te să comanzi armatele mele, îţi dau prilejul de a-ţi face cunoscut meritul : du-te şi arată-l întregii Europe, pentru ca atunci cînd voi muri să nu bage de seamă că regele a murit".

Prinţul acesta avea o comisie specială de comandat, ca şi cum ar fi fost doar unul dintre generalii pe care regele i-ar fi ales. Tatăl său îi scria : „Fiului meu, Delfinul, locţiitorul general, comandant al armatelor mele în Germania".

Totul fusese prevăzut şi organizat pentru ca fiul lui Ludovic al XIV-lea, contribuind la această expediţie cu numele său şi cu prezenţa, să nu sufere nici un afront. Realmente, armata era comandată de mareşalul de Duras. Boufflers avea un corp de trupe dincoace de Rihn ; mareşalul d'Humières avea altul în direcţia oraşului Köln, pentru a-i observa pe inamici. Oraşele Heidelberg, Mainz au fost cucerite. Asediul cetăţii Philipsburg, un preambul totdeauna necesar atunci cînd Franţa făcea

război Germaniei, începuse. Vauban conducea asediul. Toate detaliile care nu erau de resortul său reveneau lui Catinat, pe atunci locţiitor general, om capabil în toate privinţele şi făcut pentru orice treabă. Monseniorul a venit la şase zile de la deschiderea tranşeei. A imitat felul de a se comporta al tatălui său, expunîndu-se atît cît trebuia, niciodată cu temeritate, afabil cu toată lumea, darnic cu soldaţii. Regele gusta bucuria pură de a avea un fiu care-l imita fără să-l eclipseze şi care se făcea iubit de toată lumea fără a se face temut, ca tatăl său.

Philipsburg a fost cucerit în nouăsprezece zile : Mannheim, în trei zile (11 octombrie 1688) ; Franckendal, în două ; Spira, Trier, Worms şi Oppenheim s-au predat de îndată ce francezii au apărut în faţa porţilor lor (15 noiembrie 1688).

Regele hotărîse să pustiască întregul Palatinat de îndată cu aceste oraşe ar fi fost cucerite. Urmărea mai curînd să-i împiedice pe duşmani să se aprovizioneze decît să se răzbune pe electorul palatin, care nu comisese decît crima de a se fi unit cu restul Germaniei împotriva Franţei. (Februarie 1689.) Armatei i-a sosit un ordin de la Ludovic, semnat de Louvois, de a preface totul în cenuşă. Generalii francezi, care nu puteau decît să se supună, au adus la cunoştinţă, în plină iarnă, cetăţenilor tuturor acestor oraşe atît de înfloritoare şi de bine întreţinute, locuitorilor satelor, stăpînilor unui număr de mai bine de cincizeci de castele, că trebuiau să-şi părăsească locuinţele şi că acestea urmează a fi distruse prin foc şi spadă. Bărbaţi, femei, bătrîni, copii au plecat în grabă. O parte dintre ei au rătăcit pe cîmpuri ; alţii au căutat refugiu în ţările vecine, în timp ce soldaţii, care depăşesc totdeauna ordinele cînd acestea sînt aspre şi nu le execută niciodată pe cele de clemenţă, le-au incendiat şi le-au jefuit patria. S-a început cu Mannheim şi cu Heidelberg, reşedinţele electorilor : palatele lor au

fost distruse, ca și casele cetățenilor ; mormintele au fost deschise de soldații avizi de jafuri și care credeau că vor găsi înăuntru comori ; rămășițele lor pămîntești au fost risipite. Pentru a doua oară această frumoasă țară era devastată sub Ludovic al XIV-lea, numai că flăcările în care Turenne arsese două orașe și douăzeci de sate din Palatinat nu fuseseră decît niște scîntei în comparație cu acest ultim incendiu. Europa a fost cuprinsă de oroare. Ofițerii care l-au dus la îndeplinire se rușinau că au devenit uneltele unor asemenea cruzimi, și le puneau în seama lui Louvois, devenit și mai inuman datorită asprimii pe care o aduce cu sine un lung ministeriu. Într-adevăr, el dăduse aceste sfaturi regelui ; numai că Ludovic fusese liber să nu le urmeze. Dacă regele ar fi văzut cu ochii săi acest spectacol, ar fi oprit el însuși incendiile. Din fundul castelului său de la Versailles și din mijlocul distracțiilor, regele a semnat distrugerea unei întregi țări, pentru că în acest ordin nu vedea decît puterea și nefericitul drept pe care-l avea de a face război ; dacă ar fi fost mai aproape, el nu ar fi văzut decît aspectele îngrozitoare. Națiunile, care pînă atunci nu-i blamaseră decît ambiția, continuînd să-l admire, au protestat împotriva asprimii sale și i-au blestemat pînă și politica ; căci, dacă inamicii ar fi pătruns în statele sale, ca el în statele inamice, i-ar fi distrus și ei orașele.

Pericolul acesta se dovedea de temut : Ludovic, aducînd la frontiere o sută de mii de soldați, învățase Germania să facă și ea un asemenea efort. Țara aceasta, mai populată decît Franța, poate furniza și ea armate și mai mari. Ele sînt mobilizate, concentrate și plătite ceva mai greu : apar ceva mai tîrziu pe front ; dar disciplina, rezistența la oboseli le fac la sfîrșitul unei campanii tot atît de redutabile pe cît sînt francezii la început. Ducele Lorenei, Carol al V-lea, le comanda. Prințul acesta, care continua să fie deposedat de statul său de către Ludovic al XIV-lea și nu putea să se întoarcă în el, izbutise să-l

facă pe împăratul Leopold să-şi păstreze Imperiul : îl făcuse să-i înfrîngă pe turci şi pe unguri. Împreună cu electorul de Brandenburg a făcut să cupănească succesul regelui Franţei. A recucerit oraşele Bonn şi Mainz, oraşe foarte prost fortificate, dar apărate într-un fel care a fost considerat un model de apărare a unui punct fortificat. Bonnul s-a predat abia după trei luni şi jumătate de asediu (12 octombrie 1689), după ce baronul d'Asfeld, care-l comanda, a fost rănit mortal într-un asalt general.

Marchizul d'Uxelles[1], ulterior mareşal al Franţei, unul dintre cei mai înţelepţi şi prevăzători oameni, a luat dispoziţii atît de bine chibzuite pentru apărarea oraşului Mainz încît garnizoana sa nu era aproape deloc obosită, în ciuda serviciului îndelungat. În afară de grija pe care a desfăşurat-o înăuntru, a executat douăzeci şi una de ieşiri împotriva inamicilor şi le-a omorît mai mult de cinci mii de oameni. Uneori a executat chiar şi două ieşiri în plină zi ; în cele din urmă a trebuit să se predea, din cauza lipsei prafului de puşcă, după şapte săptămîni. Apărarea aceasta merită un loc în istorie, atît prin ea însăşi cît şi prin felul în care a fost primită de public. Parisul, oraşul acesta imens, plin de o populaţie trîndavă care ţine să judece totul şi care are atîtea urechi şi atîtea limbi dar atît de puţini ochi, l-a considerat pe d'Uxelles un om timid şi lipsit de inteligenţă. La întoarcerea din campanie, omul acesta, pe care-l elogiau toţi bunii ofiţeri, a fost primit cu huiduieli în cursul unei comedii la teatru şi i s-a strigat : *Mainz.* A fost silit să se retragă, nu fără a-şi arăta dispreţul, împreună cu

[1] *Nicolas du Blé, marchiz d'Uxelles* (1652—1730), comandant militar şi diplomat francez, mareşal al Franţei (1703). Beneficiind de protecţia lui Louvois şi a lui Ludovic al XIV-lea, a fost locţiitor general la asediul Philipsburgului (1688) şi a apărat Mainzul împotriva trupelor imperiale. În ciuda unei cariere marcate mai degrabă de eşecuri, s-a bucurat de încrederea regelui, iar după moartea acestuia a devenit preşedinte al consiliului afacerilor străine (n.t.).

oamenii înţelepţi, faţă de un public care aprecia atît de greşit meritul şi căruia totuşi i se rîvneşte laudele.

(Iunie 1689). Cam în acelaşi timp, mareşalul d'Humières a fost bătut la Valcour pe rîul Sambre, în Ţările de Jos, de prinţul Waldeck ; numai că eşecul acesta care a dăunat reputaţiei sale nu a dăunat şi armatelor franceze. Louvois, a cărui creaţie şi prieten era, a fost silit să-i ia comandamentul acestei armate. A trebuit înlocuit.

Regele l-a ales pe mareşalul de Luxembourg, în ciuda ministrului care-l ura, cum îl urîse şi pe Turenne. „Vă promit, i-a spus regele, că voi avea grijă ca Louvois să se poarte corect. Îl voi obliga să sacrifice pentru binele serviciului meu ura pe care vi-o poartă : nu-mi veţi scrie decît mie, scrisorile dumneavoastră nu vor trece pe la el".[1] Luxembourg a comandat aşadar în Flandra, iar Catinat[2] în Italia. Armatele franceze se apărau bine în Germania sub conducerea mareşalului de Lorges. Ducele de Noailles[3] a obţinut unele succese în Catalonia ; dar în Flandra, sub comanda lui Luxembourg, şi în Italia, sub Catinat, totul a fost o suită de victorii. Aceşti doi generali erau pe atunci cei mai apreciaţi în Europa.

Mareşalul duce de Luxembourg avea în firea sa unele trăsături ale Marelui Condé, al cărui elev era ; un geniu arzător, o execuţie promptă, o privire justă, un spirit avid de cunoştinţe, dar vast şi puţin ordonat ; cufundat

---

[1] *Memoriile mareşalului de Luxembourg* (n.a.).

[2] *Nicolas Catinat* (1637—1712), mareşal al Franţei ; a părăsit avocatura pentru cariera armelor, formîndu-se sub conducerea lui Turenne. A devenit locţiitor general în 1688, ilustrîndu-se în campaniile împotriva imperialilor, dar neizbutind să evite înfrîngerea armatei sale, prost echipate, în Italia (1701), ceea ce i-a adus o injustă dizgraţiere din partea curţii. În retragerea sa de la Saint-Gratien şi-a scris *Memoriile*, publicate abia în 1819 (n.t.).

[3] *Anne-Jules de Noailles* (1650—1708), mareşal al Franţei. S-a ilustrat în luptele împotriva calviniştilor, apoi în campania din Spania în timpul războiului de succesiune (n.t.).

în intrigi de femei ; mereu îndrăgostit, ba chiar adeseori iubit, deşi era un om diform şi cu un chip dezagreabil, avînd mai mult calităţile unui erou decît ale unui înţelept[1].

Catinat poseda un spirit de aplicaţie şi o agilitate care-l făceau capabil de orice, fără a se pasiona vreodată de ceva. Ar fi fost un bun ministru, un bun cancelar, cum a fost un bun general. Începuse prin a fi avocat şi părăsise această profesiune la vîrsta de douăzeci şi trei de ani, pentru că pierduse un proces care era drept. A ales cariera armelor şi a fost la început stegar în gărzile franceze. În 1667, sub ochii regelui, a executat în cursul atacului unei contrascarpe a oraşului Lille o acţiune care presupunea inteligenţă şi curaj. Regele l-a remarcat, şi acesta a fost începutul succesului său. S-a ridicat treptat, fără ajutorul intrigilor ; filosof în mijlocul măreţiei şi al războiului, cele două mari primejdii care pîndesc moderaţia ; liber de orice prejudecată şi neafectînd a le dispreţui prea tare. Galanteria şi meseria de curtean au fost ignorate de el ; mai mult a cultivat prietenia şi a fost un om de treabă. Şi-a trăit viaţa respingînd deopotrivă interesul şi fastul ; a fost filosof în toate, atît în felul în care a murit, cît şi în felul în care a trăit.

Catinat comanda pe atunci armata din Italia. Avea în frunte pe ducele de Savoia, Victor-Amedeu, prinţ pe atunci înţelept, cu spirit politic, dar mai ales nefericit ; războinic plin de curaj, conducîndu-şi el însuşi armatele, expunîndu-se ca un soldat, priceput mai bine decît oricine la războiul acesta plin de obstacole care se duce pe porţiuni de teren fragmentate, muntoase, cum era ţara sa ; activ, vigilent, iubitor de ordine, dar comiţînd greşeli şi în calitate de prinţ, şi de general. A comis o

[1] A se vedea *Anecdotele* la articolul despre *Camera arzătoare*, cap. XXVI. E considerat, în genere, de militari, drept cel dintîi războinic care a cunoscut arta de a face să manevreze şi să lupte mari armate (n.a.).

astfel de greşeală, după cîte se spune, dispunîndu-şi greşit armata în faţa celei a lui Catinat. (18 august 1690.) Generalul francez a ştiut să profite de ea şi a cîştigat o victorie totală în faţa oraşului Saluces, lîngă mînăstirea Staffarde, de la care s-a dat numele bătăliei. Atunci cînd de o parte sînt mulţi morţi, iar de cealaltă aproape deloc, aceasta constituie o dovadă incontestabilă că armata înfrîntă se afla pe un teren pe care trebuia în mod necesar să fie învinsă. Armata franceză nu a avut decît trei sute de morţi ; cea a aliaţilor, comandată de ducele de Savoia, a avut patru mii. După această bătălie, întreaga Savoie, cu excepţia regiunii Montmélian, a fost supusă regelui. (1691.) Catinat pătrunde în Piemont, forţează liniile inamicului retranşat în apropiere de Susa, cucereşte Susa, Villefranche, Montalban, Nisa, considerată inexpugnabilă, Veillane, Carmagnola şi revine în cele din urmă la Montmélian, pe care îl cucereşte după un asediu persistent.

După atîtea succese, ministerul i-a redus armata pe care o comanda, iar ducele de Savoia şi-a sporit-o pe a sa. Catinat, mai puţin puternic decît inamicul învins, a stat multă vreme în defensivă ; dar, în cele din urmă, după ce a primit întăriri, a coborît Alpii spre Marsaille şi a cîştigat o nouă bătălie în ordine (4 octombrie 1693), cu atît mai glorioasă cu cît unul dintre generalii inamici era prinţul Eugeniu de Savoia.

(30 iunie 1690). La celălalt capăt al Franţei, la graniţa cu Ţările de Jos, mareşalul de Luxembourg cîştiga bătălia de la Fleurus ; şi, după cum spun toţi ofiţerii, victoria aceasta s-a datorat superiorităţii geniului generalului francez asupra celui al prinţului de Waldeck, pe atunci general al armatelor aliate : opt mii de prizonieri, şase mii de morţi, două sute de drapele sau stindarde, tunuri, bagaje, fuga inamicilor au constituit semnele victoriei.

Regele Wilhelm, după ce își învinsese socrul, trecuse marea. Geniul acesta plin de resurse știa să tragă folos din cîte o înfrîngere a partidului său mai mult decît trăgeau uneori francezii din victoriile lor. Trebuia să desfășoare intrigi, negocieri, pentru a obține trupe și bani, împotriva unui rege care nu avea decît de spus *vreau*. (19 septembrie 1691.) Și cu toate acestea, după înfrîngerea de la Fleurus, a izbutit să opună mareșalului de Luxembourg o armată tot atît de puternică ca și armata franceză.

Ambele erau alcătuite din aproximativ optzeci de mii de oameni ; (9 aprilie 1691), dar orașul Mons era deja împresurat de către mareșalul de Luxembourg ; și regele Wilhelm nu credea că trupele franceze ieșiseră din taberele lor. La asediu a venit și Ludovic al XIV-lea. El a intrat în oraș după nouă zile de tranșee deschise, în prezența armatei inamice. Imediat mai apoi s-a întors la Versailles și l-a lăsat pe Luxembourg să-și dispute terenul în cursul întregii campanii, care a luat sfîrșit prin bătălia de la Leuse (19 septembrie 1691) ; o acțiune foarte neobișnuită, în care douăzeci și opt de escadroane ale casei regale și ale jandarmeriei au învins șaptezeci și cinci de escadroane ale armatei dușmane.

Regele a apărut și la asediul orașului Namur, cel mai puternic punct întărit din Țările de Jos, datorită așezării sale la confluența rîului Sambre cu rîul Meuse, și datorită unei citadele construite pe stînci. El a cucerit orașul în opt zile (iunie 1692), și castelele în douăzeci și două, în timp ce ducele de Luxembourg îl împiedica pe regele Wilhelm să treacă rîul Méhaigne, în fruntea a optzeci de mii de oameni, și de a veni să despresureze orașul. Ludovic se reîntoarse și de data aceasta la Versailles după cucerire, iar Luxembourg continuă să țină în frîu toate forțele inamice. Atunci s-a dat bătălia de la Steinkerque, celebră prin abilitate și prin valoare. Un

spion pe care generalul francez îl avea pe lîngă regele Wilhelm a fost descoperit. Înainte de a muri, a fost silit să scrie o înştiinţare falsă adresată mareşalului de Luxembourg. Pe baza ei, Luxembourg ia pe bună dreptate unele măsuri, care aveau să-l ducă la înfrîngere. Armata sa e atacată în zori în timp ce dormea ; cînd generalul abia aflase de aceasta, o brigadă a sa fusese deja pusă pe fugă. Fără un exces de promptitudine şi de bravură, totul era pierdut.

Pentru a nu fi pus în derută nu e de ajuns să fii un mare general, trebuie să ai trupe încercate, capabile să se regrupeze, ofiţeri generali destul de pricepuţi pentru a restabili ordinea şi care să aibă bună-voinţa de a o întreprinde ; căci un singur ofiţer superior care ar fi vrut să profite de confuzie pentru a face ca generalul său să piardă bătălia ar fi făcut-o fără a se compromite.

Luxembourg era bolnav : împrejurare nefastă într-un moment care cere un plus de activitate : (3 august 1692), primejdia i-a redat forţele : era nevoie de o minune ca să nu fie învins, şi el a înfăptuit-o. Schimbarea terenului, găsirea unui cîmp de bătaie pentru armata sa, care nu avea unul ; restabilirea aripei drepte, cuprinsă în întregime de dezordine, regruparea de trei ori a trupelor, atacarea de trei ori în fruntea casei regale, toate au fost realizate în mai puţin de două ore. În armata sa se afla şi Filip, duce de Orléans, pe atunci duce de Chartres, ulterior regent al Franţei, nepotul regelui Franţei, şi care nu avea pe atunci nici cincisprezece ani. Nu putea fi de folos pentru o lovitură decisivă ; dar era mult, pentru a-i însufleţi pe soldaţi, faptul că un nepot al regelui Franţei, copil fiind, pornea la atac în fruntea casei regale, era rănit în luptă şi revenea la atac în ciuda rănii.

Un nepot de fiu şi unul de frate al Marelui Condé serveau amîndoi în calitate de locţiitori generali : unul

era Ludovic de Bourbon[1], zis și Domnul Duce ; celălalt, Francisc-Ludovic, prinț de Conti[2] ; rivali în ceea ce privește curajul, inteligența, ambiția, reputația ; Domnul Duce cu o fire mai austeră, avînd poate calități mai solide, iar prințul de Conti mai strălucitoare. Chemați de voința publică la conducerea armatelor, ei doreau cu pasiune această glorie : dar n-au ajuns niciodată la ea, pentru că Ludovic al XIV-lea, care le cunoștea ambiția, așa cum le cunoștea meritele, își reamintea necontenit că prințul de Condé s-a aflat în război împotriva sa.

Prințul de Conti a fost primul care a restabilit ordinea, regrupînd brigăzile, făcîndu-le pe altele să înainteze; Domnul Duce executa aceleași manevre, fără să aibă nevoie de vreun rival. Ducele de Vendôme[3], nepot al lui Henric al IV-lea, era și el locțiitor general în această armată. Servea de la vîrsta de doisprezece ani ; și deși avea pe atunci patruzeci de ani, nu ajunsese să dețină comanda vreunei armate. Fratele său, marele prior[4], era cu el.

A fost nevoie ca toți acești prinți să se pună în fruntea casei regale, împreună cu ducele de Choiseul, pentru

[1] *Louis III de Bourbon* (1668—1710), numit îndeobște Domnul Duce, fiul lui Henri-Jules de Bourbon (fiul Marelui Condé, supranumit Domnul Prinț) (n.t.).

[2] *Louis-François, prinț de la Roche-sur-Yon* (1664—1709), fiul prințului Armand de Conti, ale cărui titluri le va moșteni la moartea acestuia. Ca și cel de mai sus, s-a ilustrat prin talentele militare, fără a atinge gloria unchiului său, Marele Condé, datorită rezervei pe care le-a arătat-o, ambilor, Ludovic al XIV-lea. A fost ales rege al Poloniei în 1697, dar nu și-a ocupat tronul (n.t.).

[3] *Louis-Joseph de Bourbon, duce de Vendôme* (1654—1712), celebru general francez, a luat parte la toate campaniile din a doua parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea, cu rezultate diferite, cea mai strălucită fiind bătălia de la Villaviciosa, pentru consolidarea pe tronul Spaniei a lui Filip al V-lea. A murit în timpul campaniei de supunere a Cataloniei și este înhumat la Escorial, alături de infanții Spaniei (n.t.).

[4] Titlu dat unor mari demnitari în cadrul ierarhiei ordinelor cavalerești (n.t.).

a goni un corp de englezi care păstra un post avantajos, de care depindea succesul bătăliei. Casa regală și englezii erau cele mai bune trupe care existau pe lume. Măcelul a fost mare. Francezii, încurajați de mulțimea de principi și de tineri seniori care luptau în jurul generalului, au biruit pînă la urmă. Regimentul din Champagne a înfrînt gărzile engleze ale regelui Wilhelm ; și după înfrîngerea englezilor, restul a trebuit să cedeze.

Boufflers[1], ulterior mareșal al Franței, a sosit în goană chiar în acest moment cu dragonii săi, de la cîteva leghe de cîmpul de bătaie, și a desăvîrșit victoria.

Regele Wilhelm, după ce a pierdut vreo șapte mii de oameni, s-a retras în aceeași ordine în care atacase ; și, mereu învins, dar mereu de temut, a continuat campania. Datorită valorii acestor tineri principi și a floarei nobilimii regatului, victoria a făcut la curte, la Paris și în provincie un efect pe care nu-l mai avusese cîștigarea nici unei bătălii.

La întoarcere, Domnul Duce, prințul de Conti, domnii de Vendôme, precum și prietenii săi au găsit drumurile pline de mulțime. Aclamațiile și bucuria ajunseseră la nebunie. Toate femeile se grăbeau să le atragă privirea. Pe vremea aceea, bărbații purtau cravate de dantelă, a căror aranjare cerea destule eforturi și timp. Întrucît principii se îmbrăcaseră în grabă pentru acea bătălie, își aranjaseră neglijent cravatele în jurul gîtului : femeile au început să poarte podoabe făcute după acest model ; au fost numite Steinkerques. Toate noile bijuterii erau după tipul Steinkerque. Un tînăr care participase la această bătălie era privit cu aviditate. Poporul se aduna pretutindeni în jurul acestor principi ; erau iubiți

[1] *Louis-François, marchiz de* **Boufflers** (1644—1711), mareșal al Franței. S-a format sub comanda lui Turenne și a Marelui Condé, ilustrîndu-se în toate războaiele lui Ludovic al XIV-lea, inclusiv în campaniile nefericite din 1708 și în timpul bătăliei de la Malplaquet (n.t.).

cu atît mai mult cu cît favoarea de care se bucurau la curte nu era egală cu gloria.

În cursul acestei bătălii, francezii l-au pierdut pe tînărul prinţ de Turenne, nepotul eroului omorît în Germania : începuse să dea speranţe că-şi va egala unchiul. Farmecul şi inteligenţa îl făcuseră să fie iubit la Paris, la curte şi în armată.

Dînd regelui raportul asupra acestei bătălii memorabile, generalul nu a binevoit să-l încunoştinţeze că era bolnav în momentul în care a fost atacat.

Acelaşi general, cu aceiaşi principi şi cu aceleaşi trupe surprinse şi victorioase la Steinkerque, îl va surprinde în campania următoare pe regele Wilhelm printr-un marş de şapte leghe şi-l va ajunge la Neerwinde. Neerwinde e un sat în apropiere de La Guette, la vreo cîteva leghe de Bruxelles. Wilhelm a avut timp să se retranşeze în cursul nopţii şi să-şi dispună trupele în ordine de bătaie. A fost atacat în zori (29 iulie 1693) ; a fost surprins în fruntea regimentului Ruvigni, alcătuit în întregime din gentilomi francezi pe care fatala revocare a edictului de la Nantes şi dragonadele îi siliseră să-şi părăsească şi să-şi urască patria. Ei s-au răzbunat pe ea de intrigile iezuitului La Chaise şi de cruzimile lui Louvois. Wilhelm, urmat de o trupă atît de însufleţită, a dat peste cap la început escadroanele care apăruseră în faţa sa : dar în cele din urmă a fost el dat peste cap şi calul pe care se afla a fost ucis. S-a ridicat şi a continuat lupta făcînd cele mai îndărătnice eforturi.

Luxembourg a intrat de două ori cu spada în mînă în satul Neerwinde. Ducele de Villeroi a fost primul care a sărit în fortificaţiile inamice. Satul a fost de două ori luat cu asalt şi recucerit.

Tot la Neerwinde, acelaşi Filip, duce de Chartres, s-a arătat un vrednic nepot al lui Ludovic al XIV-lea. A atacat pentru a treia oară în fruntea unui escadron.

Trupa lui fiind respinsă, el s-a aflat pe un teren plin de gropi, înconjurat din toate părţile de oameni şi de cai uciși sau răniţi. Un escadron inamic înaintează spre el şi-i strigă să se predea : este înşfăcat, se apără singur, rănește pe ofiţerul care-l ţinea prizonier, scapă de el. Mai mulţi soldaţi în acel moment se reped spre el şi este eliberat. Prinţul de Condé, căruia i se spunea *Domnul Duce*, şi prinţul de Conti, emulul său, care se ilustraseră atît de mult la Steinkerque, au luptat şi la Neerwinde deopotrivă pentru viaţa lor şi pentru glorie, şi au fost obligaţi să ucidă duşmani cu mîna lor, ceea ce în ziua de azi nu se mai întîmplă aproape niciodată ofiţerilor generali, de cînd armele de foc decid totul în cursul bătăliilor.

Mareşalul s-a ilustrat şi s-a expus mai mult ca niciodată : fiul său, ducele de Montmorency, s-a aşezat în faţa lui atunci cînd se trăgea împotrivă-i şi a primit o lovitură destinată tatălui său. În cele din urmă, generalul şi principii au recucerit pentru a treia oară satul, şi bătălia fu cîştigată.

Puţine zile au fost mai sîngeroase. Au fost în jur de douăzeci de mii de morţi, douăsprezece mii de partea aliaţilor şi opt mii de partea francezilor. Cu ocazia aceasta s-a spus că a trebuit să se oficieze mai multe slujbe funebre decît de mulţumire.

Dacă ceva a putut aduce oarecare consolare atîtor atrocităţi legate de război, apoi aceasta a fost ceea ce a afirmat contele de Salm, rănit şi prizonier la Tilemont, mareşalului de Luxembourg, care-i dădea îngrijiri insistente : „Ce naţiune sînteţi dumneavoastră ! sînteţi cei mai de temut duşmani în timpul unei bătălii şi cei mai generoşi prieteni după victorie".

Toate bătăliile acestea au adus multă glorie, dar puţine foloase reale. Aliaţii, învinşi la Fleurus, la Steinkerque, la Neerwinde, nu fuseseră totuşi înfrînţi complet. Regele Wilhelm executa mereu retrageri frumoase şi,

după cincisprezece zile de la o bătălie, ar fi trebuit să i se mai dea una pentru a se cîştiga cîmpul de bătaie. Catedrala din Paris era plină de drapele ale duşmanilor. Prinţul de Conti l-a poreclit pe mareşalul de Luxembourg *Tapiserul de la Notre-Dame*. Toată lumea nu vorbea decît despre victorii. Cu toate acestea, pe vremuri, Ludovic al XIV-lea cucerise jumătate din Olanda şi din Flandra, întreaga provincie Franche-Comté, fără a da o singură bătălie, iar acum, după cele mai mari strădanii şi după cele mai sîngeroase izbînzi, nu se reuşise să se cîştige nici măcar o bucată din Provinciile Unite : nici măcar nu se putuse asedia oraşul Bruxelles.

(1 şi 2 septembrie 1692). De partea sa, mareşalul de Lorges cîştigase şi el o mare bătălie în apropiere de Spirebach ; îl făcuse chiar prizonier pe bătrînul duce de Würtemberg : pătrunsese în ţara acestuia, dar după ce o invadase graţie unei victorii, fusese silit să o evacueze. Monseniorul a venit şi a cucerit pentru a doua oară oraşul Heidelberg, pe care inamicul îl recucerise, şi l-a jefuit ; iar apoi armata a trebuit să se menţină în defensivă împotriva imperialilor.

După victoria de la Staffarde şi după cucerirea Savoiei, mareşalul de Catinat nu a izbutit să asigure provincia Dauphiné împotriva unei invazii a aceluiaşi duce de Savoia, nici, după victoria de la Marsaille, să salveze importantul oraş Casale.

În Spania, mareşalul de Noailles a cîştigat şi el o bătălie (27 mai 1694), pe rîul Ter. A cucerit Gironna şi mai multe mici puncte fortificate ; dar nu dispunea decît de o armată slabă şi, după victorie, a fost silit să se retragă în faţa Barcelonei. Francezii, victorioşi în toate părţile şi slăbiţi de propriile lor succese, luptau împotriva aliaţilor ca împotriva unei hidre mereu renăscînde. Franţei începuse să-i devină greu să recruteze oameni şi încă mai greu să găsească bani. Asprimea vremii, care a distrus roadele pămîntului în acea vreme,

a provocat foamete. Oamenii mureau de mizerie în timp ce se intonau *Te Deum*-uri și aveau loc manifestații de bucurie. Spiritul de încredere și de superioritate, care constituia sufletul trupelor franceze, începuse deja să scadă. Ludovic al XIV-lea a încetat de a mai apărea în fruntea lor. Louvois murise (16 iulie 1691); lumea era foarte nemulțumită de Barbezieux, fiul său [1]. (Ianuarie 1695.) În sfîrșit, moartea mareșalului de Luxembourg, sub comanda căruia soldații se socoteau invincibili, păru a pune capăt suitei rapide de victorii ale Franței.

Arta de a bombarda orașele maritime cu ajutorul vaselor s-a întors împotriva inventatorilor ei. Aceasta nu numai datorită faptului că mașina infernală cu care englezii au vrut să incendieze portul Saint-Malo, și care a eșuat fără vreun efect, își datorează originea tehnicii franceze. De mai multă vreme asemenea mașini fuseseră încercate în Europa. Era arta de a lansa bombele tot atît de bine de pe o asietă mișcătoare sau de pe un teren fix, pe care o inventaseră francezii; și, grație acestei arte, porturile Dieppe, le Havre-de-Grâce, Saint-Malo, Dunkerque și Calais au fost bombardate de flota engleză. (Iulie 1694 și 1695.) Dieppe, de care te poți apropia mai ușor, a fost singurul care a suferit pagube reale. Orașul acesta, astăzi plăcut prin casele sale regulate, și care-și datorează aceste înfrumusețări nenorocirii sale, a fost aproape complet incendiat. La Havre-de-Grâce au fost distruse și arse de bombe doar douăzeci de case; dar fortificațiile portului au fost dărîmate. În sensul acesta, medalia bătută în Olanda spune adevărul, deși numeroși autori francezi au protestat împotriva neadevărului ei. În text, stă scris pe latinește: *Portul*

[1] *Louis-François-Marie Le Tellier, marchiz de Barbezieux* (1668—1701), fiul lui Louvois. A fost secretar de stat la război după moartea tatălui său, pe care nu l-a putut egala, provocînd nemulțumiri prin înclinația sa spre fast și spre viața de plăceri (n.t.).

Havre ars și dărîmat etc. Inscripția aceasta nu spune că orașul ar fi fost nimicit, ceea ce ar fi fost fals : ci că a fost incendiat portul, ceea ce e adevărat.

După cîtva timp, orașul Namur, care fusese cucerit, a fost pierdut. În Franța se făcuse risipă [1] de elogii la adresa lui Ludovic, pentru a-l fi cucerit, și de glume și de satire indecente la adresa regelui Wilhelm, pentru că nu-l putuse apăra cu o armată de optzeci de mii de oameni. Wilhelm a pus stăpînire pe el în același mod în care-l văzuse cucerit. L-a atacat sub privirile unei armate și mai puternică decît fusese armata sa atunci cînd Ludovic al XIV-lea l-a asediat. A găsit acolo noile fortificații pe care le făcuse Vauban. Garnizoana franceză, care-l apăra, era o armată, căci în timpul împresurării orașului, mareșalul de Boufflers a pătruns în garnizoană cu șapte regimente de dragoni. In felul acesta, Namurul era apărat de șaisprezece mii de oameni și se afla mereu în situația de a primi ajutoare de la aproape o sută de mii.

Mareșalul de Boufflers era un om cu multe merite, un general activ și sîrguincios, un bun cetățean, care nu se gîndea decît la binele serviciului, preocupîndu-se mai mult de alții decît de propria sa viață. Memoriile marchizului de Feuquières îi reproșează mai multe erori în ceea ce privește apărarea orașului și a citadelei ; îi reproșează erori chiar și în ceea ce privește apărarea orașului Lille, care i-a adus atîta onoare. Cei care au scris istoria lui Ludovic al XIV-lea au copiat în mod servil pe marchizul de Feuquières în ceea ce privește anecdotele. Ei nu aveau de unde să știe că Feuquières, altminteri excelent ofițer și cunoscător al războiului atît în principii cît și din experiență, era un om mai de-

[1] A se vedea *Oda* lui Boileau, precum și *Fragmentul istoric* al lui Racine. Experiența, afirmă Racine, îl învățase pe prințul de Orania cît era de inutil să se opună unei acțiuni pe care regele o conducea el însuși (n.a.).

grabă acrimonios decît luminat, un Aristarc şi uneori un Zoil al generalilor ; el alterează faptele pentru a avea plăcerea de a cenzura greşeli. Se plîngea de toată lumea şi toată lumea se plîngea de el. Se spunea că era cel mai viteaz om din Europa, pentru că dormea în mijlocul a o sută de mii de duşmani. Capacitatea sa nefiind recompensată cu bastonul de mareşal al Franţei, el şi-a folosit împotriva celor care slujeau statul cunoştinţele lui care ar fi fost foarte utile dacă ar fi avut o inteligenţă la fel de conciliantă pe cît era de pătrunzătoare, de aplicată şi de îndrăzneaţă.

Feuquières i-a reproşat mareşalului de Villeroi mai multe greşeli, şi mai esenţiale decît lui Boufflers. Villeroi, în fruntea a aproximativ optzeci de mii de oameni, trebuia să vină în ajutorul oraşului Namur ; dar chiar dacă mareşalii de Villeroi şi de Boufflers ar fi făcut în genere tot ceea ce se putea face (ceea ce se întîmpla foarte rar), oraşul nu putea fi ajutat din cauza situaţiei terenului, şi s-ar fi pierdut, mai curînd sau mai tîrziu. Zona de la nord de Méhaigne, ocupată de o armată de observaţie care oprise ajutoarele pentru regele Wilhelm, a oprit atunci în mod necesar şi pe cele pentru mareşalul de Villeroi.

Mareşalul de Boufflers, contele de Guiscard, guvernatorul oraşului, contele de Châtelet de Lomont, comandantul infanteriei, toţi ofiţerii şi soldaţii au apărat oraşul cu o înverşunare şi o bravură admirabilă, dar care nu a amînat cucerirea nici cu două zile. Atunci cînd un oraş este asediat de o armată superioară, cînd lucrările sînt bine conduse şi cînd anotimpul e propice, se cam poate şti în cît timp va fi cucerit, indiferent cît de viguroasă ar fi apărarea. Regele Wilhelm puse stăpînire pe oraş şi pe citadelă, ceea ce l-a costat mai mult timp decît pe Ludovic al XIV-lea (septembrie 1695).

În timp ce pierdea oraşul Namur, regele a pus să fie bombardat oraşul Bruxelles : o răzbunare inutilă

împotriva regelui Spaniei și pentru bombardarea orașelor sale de către englezi. Toate acestea făceau ca războiul să devină ruinător și funest pentru ambele părți.

De două secole, unul din efectele industriei și ale elanului oamenilor este că devastările pe care le provoacă războaiele nu se mărginesc la Europa noastră. Ne consumăm oamenii și banii pentru a ne duce să ne distrugem la capătul Asiei și al Americii. Indienii, pe care i-am silit prin forță și șiretenie să accepte stabilimentele noastre, și americanii, al căror continent l-am însîngerat și li l-am răpit, ne privesc ca pe niște dușmani ai naturii umane, care aleargă de la capătul lumii pentru a-i masacra și pentru a se distruge mai apoi pe ei înșiși.

Francezii nu posedau colonii în marea Indie, decît pe aceea de la Pondichéry, formată datorită lui Colbert cu imense cheltuieli și ale cărei roade nu puteau fi culese decît după mai mulți ani. Olandezii au pus stăpînire pe ea cu ușurință și au ruinat comerțul Franței abia stabilit.

(1695). Englezii au distrus plantațiile Franței din San Domingo. (1696.) Un armator din Brest a devastat plantațiile pe care englezii le aveau în Gambia, în Africa. Armatorii din Saint-Malo au devastat plantațiile engleze din Terra Nova pe coasta orientală. Insula Jamaica, a englezilor, a fost atacată de escadrele franceze, vasele au fost capturate și arse, coastele lor au fost jefuite.

Pointis, șef de escadră, în fruntea mai multor vase ale regelui, precum și cîțiva corsari din America au atacat prin surprindere (mai 1697), în apropiere de ecuator, orașul Cartagena [1], magazie și antrepozit al tezaurelor pe care Spania le aducea din Mexic. Paguba provocată acolo a fost apreciată la douăzeci de milioane

[1] Oraș situat pe coasta de nord a Americii de Sud, port la Marea Caraibilor. Actualmente este cuprins în teritoriul Columbiei (n.t.).

de livre franţuzeşti, iar cîştigul la zece. Totdeauna în atari calcule e de redus cîte ceva, dar nu şi în privinţa nenorocirilor extreme pe care le-au provocat aceste glorioase expediţii.

Vasele comerciale ale Olandei şi Angliei erau necontenit prada armatorilor din Franţa, şi îndeosebi a lui Duguay-Trouin, om unic în felul său, căruia îi lipsea doar o flotă mare pentru a se bucura de celebritatea unui Dragut sau Barbarossa.

Şi Jean Bart a dobîndit o mare reputaţie printre corsari. Din simplu matelot, a devenit şef de escadră, ca şi Duguay-Troiun. Numele lor continuă să fie ilustre.

Duşmanii capturau mai puţin vase comerciale franceze, pentru că acestea erau în număr mai mic. Moartea lui Colbert şi războiul reduseseră cu mult comerţul.

Rezultatul acestor expediţii pe uscat şi pe mare a fost aşadar nenorocirea universală. Cei care au mai mult spirit umanitar decît spirit politic vor observa că, în decursul acestui război, Ludovic al XIV-lea a dus lupte împotriva cumnatului său, regele Spaniei ; împotriva electorului de Bavaria, pe a cărui soră o dăduse în căsătorie Delfinului, fiul său ; împotriva electorului palatin, ale cărui state le-a incendiat după ce l-a căsătorit pe Domnul [1] cu prinţesa palatină. Regele Iacob a fost izgonit de pe tron de ginerele şi de fiica sa. Ulterior ducele de Savoia a putut fi văzut aliindu-se şi împotriva Franţei, unde una din fetele lui era Delfină, şi împotriva Spaniei, unde cealaltă era regină. Majoritatea războaielor între principi creştini sînt un soi de războaie civile.

Cea mai criminală acţiune din tot acest război a fost singura cu adevărat încununată de succes. Wilhelm a

[1] Fratele lui Ludovic al XIV-lea, Filip (Domnul) a fost căsătorit a doua oară cu prinţesa palatină Elizabeth-Charlotte, de la care l-a avut pe Filip de Orléans, viitorul regent al Franţei (nota

izbutit totdeauna pe deplin în Anglia şi în Irlanda. În alte părţi, succesele au fost oscilante. Cînd numesc acţiunea aceasta criminală nu examinez faptul dacă naţiunea, după ce a vărsat sîngele tatălui, avea sau nu dreptate să-l proscrie pe fiu şi să-şi apere religia şi drepturile ; afirm doar că, dacă există vreo dreptate pe acest pămînt, fiica şi ginerele regelui Iacob nu aveau dreptul de a-l goni pe acesta din casa sa. Acţiunea aceasta ar fi oribilă între persoane particulare ; interesul popoarelor pare a stabili pentru principi o altă morală.

CAPITOLUL AL XVII-LEA

TRATATUL CU SAVOIA. CĂSĂTORIA DUCELUI DE BURGUNDIA. PACEA DE LA RYSWICK. STAREA FRANŢEI ŞI A EUROPEI. MOARTEA ŞI TESTAMENTUL LUI CAROL AL II-LEA, REGELE SPANIEI

Franţa continua să-şi păstreze superioritatea asupra tuturor duşmanilor. Pe unii, ca Savoia şi Palatinatul, îi covîrşise. Franţa ducea războaie la frontierele altor ţări. Era un corp puternic şi robust, obosit de îndelunga rezistenţă şi epuizat de propriile sale victorii. O lovitură aplicată la momentul oportun l-ar fi făcut să se clatine. Cine are mai mulţi duşmani în acelaşi timp nu poate găsi o altă scăpare in timp decît în diviziunea lor sau în încheierea păcii. Ludovic al XIV-lea le-a obţinut şi pe una şi pe alta.

Dintre toţi principii, Victor-Amedeu, duce de Savoia, era cel mai prompt atunci cînd era vorba de a-şi rupe angajamentele de dragul propriilor sale interese. Lui i

s-a adresat curtea Franței. Contele de Tessé [1], ulterior mareșal al Franței, om abil și simpatic, avînd geniul de a place, ceea ce pentru un negociator constituie talentul cel dintîi, a început să acționeze pe tăcute, mai întîi la Torino. Mareșalul de Catinat, tot atît de potrivit să facă pace ca și război, a dus la bun sfîrșit negocierile. Nu era nevoie de doi oameni abili pentru a-l determina pe ducele de Savoia să accepte o serie de avantaje. I s-a restituit teritoriul ; i s-au dat bani ; s-a propus căsătoria fiicei sale cu tînărul duce de Burgundia, fiul Monseniorului, moștenitor al coroanei Franței. Curînd s-a căzut de acord (iulie 1696) : ducele și Catinat au încheiat tratatul de la Notre-Dame de Lorette, unde s-au dus sub pretextul unui pelerinaj de devoțiune, fără ca cineva să fie în dezavantaj. Papa (pe atunci era Inocențiu al XII-lea) a luat parte din plin la aceste tratative. Scopul lui era să scape Italia atît de invaziile francezilor cît și de neîncetatele taxe pe care împăratul le cerea pentru a-și plăti armatele. Papa dorea ca imperialii să lase Italia neutră. Prin tratat, ducele de Savoia se angaja să obțină această neutralitate. La început, împăratul a răspuns refuzînd : căci curtea de la Viena nu se hotăra decît atunci cînd se afla la ananghie. În acel moment, ducele de Savoia și-a unit trupele cu armata franceză. În mai puțin de o lună, prințul acesta a devenit din generalisim al împăratului, generalisim al lui Ludovic al XIV-lea. Fiica lui a fost adusă în Franța pentru a se căsători, la unsprezece ani (1697), cu ducele de Burgundia, care avea treisprezece. După defecțiunea ducelui de Savoia, s-a întîmplat, exact ca la pacea de la Nijmegen, ca toți aliații să fie dispuși să trateze. Împăratul

[1] *René de Froulay, conte de Tessé* (1651—1725), mareșal al Franței. Bucurîndu-se de grația lui Louvois, a ajuns locțiitor-general al armatei și negociator cu ducele de Savoia. Comandant al armatei din Italia, a izbutit să despresureze Toulonul în 1707. A fost ambasador la Roma (1708), unde a încercat să formeze o ligă a statelor italiene îndreptată împotriva împăratului (n.t.)

a acceptat mai întîi neutralitatea Italiei. Olandezii au propus castelul de la Ryswick, în apropiere de Haga, pentru conferințele unei păci generale. Cele patru armate pe care regele le avea în stare de război au servit la grăbirea concluziilor. Optzeci de mii de oameni se aflau în Flandra sub comanda lui Villeroi. Mareșalul de Choiseul avea patruzeci de mii de oameni pe malurile Rhinului. Catinat avea încă pe atîți în Piemont. Ducele de Vendôme, ajuns în sfîrșit general, după ce străbătuse toate gradele, de la cel de paj al regelui, ca un ostaș de carieră, comanda în Catalonia, unde a cîștigat o bătălie și a cucerit orașul Barcelona (august 1697). Aceste noi eforturi și noi succese au constituit mediatorii cei mai eficace. Curtea de la Roma și-a oferit din nou mediereа și a fost refuzată, întocmai ca la Nijmegen. Mediatorul a fost regele Suediei, Carol al XI-lea. (Septembrie-octombrie 1697.) În cele din urmă, pacea s-a realizat, dar nu cu acel orgoliu și în condițiile avantajoase care marcaseră grandoarea lui Ludovic al XIV-lea, ci cu o ușurință și cu o neglijare a drepturilor care i-a surprins deopotrivă pe francezi și pe aliați. Multă vreme s-a crezut că pacea aceasta a fost pregătită cu cel mai profund spirit politic.

Lumea pretindea că marele gînd al regelui Franței era și trebuia să fie să nu lase ca succesiunea vastei monarhii spaniole să ajungă în mîinile celeilalte ramuri a casei de Austria. Se spunea că regele spera ca măcar ceva din dezmembrarea aceasta va fi smuls de casa de Bourbon, ba chiar că într-o zi va ajunge să o ia pe toată. Renunțările autentice ale soției și ale mamei lui Ludovic al XIV-lea nu păreau decît vane semnături, pe care noile împrejurări aveau să le anuleze cu totul. În vederea acestui scop, care sporea măreția Franței sau a casei de Bourbon, era nevoie ca Europei să i se arate oarecare moderație pentru a nu înspăimînta atîtea puteri mereu bănuitoare. Pacea îi dădea răgazul de a-și face noi aliați,

de a restabili finanțele, de a-i cîștiga pe cei de care avea nevoie și de a lăsa să se formeze înlăuntrul statului noi milițiі. Trebuia cedat ceva în nădejdea de a obține mult mai mult.

S-a crezut că acestea erau cauzele secrete ale acestei păci de la Ryswick, care într-adevăr a făcut ca tronul Spaniei să revină nepotului lui Ludovic al XIV-lea. Ideea aceasta, destul de verosimilă, nu era și adevărată ; nici Ludovic al XIV-lea nici consiliul său nu s-au gîndit la toate aceste lucruri care ar fi trebuit să le vină în minte. E aici un mare exemplu al felului în care se înlănțuie revoluțiile în lumea aceasta, antrenîndu-i pe oamenii de care par conduse. Interesul vădit de a intra curînd în posesia Spaniei sau a unei părți din această monarhie nu a avut nici un fel de influență asupra păcii de la Ryswick. Marchizul de Torcy dovedește acest lucru în Memoriile sale manuscrise. Pacea s-a încheiat, deoarece puterile erau obosite de atîta război, iar acesta fusese aproape fără obiect ; cel puțin de partea aliaților nu fusese decît intenția vagă de a micșora măreția lui Ludovic al XIV-lea ; iar la acest monarh doar o urmare a acestei măreții înseși care nu voise să cedeze. Regele Wilhelm îi antrenase în favoarea cauzei sale pe împărat, Imperiul, Spania, Provinciile Unite, Savoia. Ludovic al XIV-lea se văzuse prea angajat în război pentru a da înapoi. Cea mai frumoasă parte a Europei fusese devastată pentru că regele Franței se folosise cu prea mult orgoliu de avantajele dobîndite după pacea de la Nijmegen. Dușmanii se aliaseră împotriva lui mai degrabă decît împotriva Franței. Regele credea că și-a asigurat ferm gloria pe care o conferă armele ; voia să o aibă pe cea a moderației ; iar epuizarea care se făcea simțită în finanțe a făcut ca această moderație să nu întîmpine vreo greutate.

Problemele politice se tratau în cadrul consiliilor : hotărîrile se luau acolo. Marchizul de Torcy, încă tînăr, era însărcinat doar cu executarea. Întreg consiliul dorea pa-

cea. Îndeosebi ducele de Beauvilliers înfăţişa în cadrul lui mizeria populaţiei : doamna de Maintenon era emoţionată ; regele nu rămînea insensibil. Mizeria aceasta făcea o impresie cu atît mai puternică cu cît se ajunsese aici de la starea înfloritoare la care Colbert adusese regatul. Marile construcţii de toate genurile costaseră sume exorbitante şi economia nu izbutea să repare dezordinea provocată de aceste cheltuieli forţate. Răul acesta lăuntric a produs mirare pentru că nu se făcuse încă simţit de cînd Ludovic al XIV-lea conducea prin sine însuşi. Iată care sînt cauzele păcii de la Ryswick [1]. Şi sentimentele bune au avut oarecare influenţă, desigur. Cei care cred că regii şi miniştrii sacrifică necontenit şi fără măsură totul de dragul ambiţiei nu se înşeală mai puţin decît cei care-şi închipuie că sacrifică totul pentru fericirea lumii.

Aşadar, regele a restituit ramurei austriece din Spania tot ceea ce-i luase dincolo de Pirenei şi ceea ce-i luase în Flandra în timpul ultimului război : Luxemburgul, oraşele Mons, Ath, Courtrai. L-a recunoscut drept rege legitim al Angliei pe Wilhelm, tratat pînă atunci drept prinţ de Orania, uzurpator şi tiran. I-a promis să nu dea nici un fel de ajutoare inamicilor acestuia. Regele Iacob, al cărui nume a fost omis din tratat, a rămas la Saint-Germain, cu numele inutil de rege şi cu pensiunile lui Ludovic al XIV-lea. Nu a mai făcut decît manifeste, sacrificat de protectorul său necesităţii şi deja uitat de Europa.

Sentinţele date de camerele din Brisach [2] şi din Metz împotriva atîtor suverani, precum şi reuniunile efectuate în Alsacia, monumente ale unei puteri şi unei mîndrii

[1] *Pace grăbită doar din nevoia de a uşura regatul. Memoriile lui Torcy,* vol. I, p. 50, ediţia primă (n.a.).

[2] Giannone, atît de celebru graţie utilei sale *Istorii a Neapolelui,* afirmă că tribunalele acestea aveau sediul la Tournai. Dar el se înşeală de multe ori cu privire la tot ceea ce nu priveşte ţara sa. De exemplu, el spune că la Nijmegen, Ludovic al XIV-lea ar fi făcut pace cu Suedia. Or, Suedia era, dimpotrivă, aliata sa (n.a.).

nechibzuite, au fost abolite ; iar circumscripţiile juridice confiscate au fost restituite stăpînilor legitimi.

În afară de aceste renunţări, regele a restituit împăratului oraşele Fribourg, Brisach, Kehl, Philipsburg. A acceptat să demoleze fortificaţiile de pe Rhin ale oraşelor Strasbourg, Fort-Louis, Trarbach, Mont-Royal ; lucrări pentru care Vauban şi-a cheltuit arta iar regele finanţele. Lumea a fost mirată în Europa şi nemulţumită în Franţa de faptul că Ludovic al XIV-lea a făcut pace ca şi cum ar fi fost învins. Harlay, Créci şi Callières, care semnaseră această pace, nu îndrăzneau să se arate nici la curte, nici în Paris ; erau copleşiţi de reproşuri şi de batjocuri, ca şi cum ei făcuseră măcar un pas care să nu fi fost ordonat de minister. Curtea lui Ludovic al XIV-lea le reproşa că au trădat onoarea Franţei, pentru ca, mai apoi, să fie lăudaţi că datorită acestui tratat au pregătit succesiunea monarhiei spaniole ; numai că ei nu meritau nici criticile nici laudele.

În sfîrşit, prin această pace, Franţa restituia Lorena casei care o poseda de şapte sute de ani. Ducele Carol al V-lea, sprijinul Imperiului şi învingătorul turcilor, murise. Odată cu pacea de la Ryswick, fiul său Leopold a intrat în posesia suveranităţii sale ; lipsit în fapt de drepturi reale, căci nu i se permitea ducelui să aibă fortificaţii în capitala sa ; dar nu i s-a putut lua un drept mult mai frumos, acela de a face bine supuşilor săi, drept de care niciodată vreun principe nu s-a folosit aşa de bine ca el.

E de dorit ca posteritatea ultimă să ştie că unul dintre cei mai mici suverani din Europa a fost cel care a făcut cel mai mult bine poporului său. A găsit Lorena devastată şi pustie : a repopulat-o, a îmbogăţit-o. A menţinut-o în pace, într-o vreme cînd restul Europei era pustiit de războaie. A avut totdeauna prudenţa de a se menţine în relaţii bune cu Franţa şi de a fi iubit în Imperiu ; păstrînd în mod fericit această cale de mijloc, pe care un

prinț fără putere n-a știut aproape niciodată să o mențină între două mari puteri. El a adus poporului său o abundență pe care nu o mai cunoscuse. Nobilimea din ducat, ajunsă în ultimul hal de mizerie, s-a îmbogățit datorită exclusiv binefacerilor sale. Dacă vedea în ruină casa vreunui gentilom, punea să fie reclădită pe socoteala sa ; plătea datoriile supușilor săi ; le mărita fetele ; risipea daruri cu acea artă de a da care stă pe deasupra binefacerilor ; în felul de a dărui îmbina magnificiența unui prinț cu politețea unui prieten. Artele, care se aflau la cinste în mica sa provincie, produceau o nouă circulație de mărfuri care constituie bogăția statelor. Curtea sa era alcătuită după modelul curții franceze. Cînd treceai de la Versailles la Lunéville, aproape că nu-ți dădeai seama că ai schimbat locul. După exemplul lui Ludovic al XIV-lea, făcea să înflorească literatura. A întemeiat la Lunéville un fel de universitate lipsită de perantism, unde tinerii nobili din Germania veneau să se formeze. Acolo se învățau adevăratele științe, în școli în care fizica era demonstrată sub privirile tuturor, grație unor mașini admirabile. A căutat talentele pînă și în fundul prăvăliilor și al pădurilor, pentru a le scoate la lumină și a le încuraja. În sfîrșit, în cursul întregii sale domnii nu s-a preocupat decît de a aduce națiunii sale liniștea, bogății, cunoștințe și plăceri. „Aș părăsi chiar mîine suveranitatea mea, spunea el, dacă aș putea face un bine." De aceea a gustat din fericirea de a fi iubit ; și, multă vreme după moartea sa, i-am văzut pe supușii săi vărsînd lacrimi cînd îi rosteau numele. Murind, el a lăsat exemplul său de urmat celor mai mari regi și nu puțin a pregătit fiului său calea spre tronul Imperiului.

Pe vremea cînd Ludovic al XIV-lea pregătea pacea de la Ryswick, care avea să-i asigure succesiunea Spaniei, coroana Poloniei a devenit vacantă. În acel moment era

singura coroană regală electivă : o puteau solicita cetățeni ai țării sau străini. Pentru a o dobîndi, era nevoie sau de un merit destul de ieșit din comun și destul de bine susținut prin intrigi pentru a dobîndi sufragiile, cum i se întîmplase lui Ioan Sobieski, ultimul rege ; sau bogății îndeajuns de mari pentru a cumpăra acest regat, care aproape întotdeauna se află la mezat.

- La început, abatele de Polignac, ulterior cardinal, a știut să dispună sufragiile în favoarea acelui prinț de Conti, cunoscut prin valoroasele sale acțiuni de la Steinkerque și de la Neerwinde. Niciodată nu fusese comandant suprem ; nu făcea niciodată parte din consiliile regelui ; Domnul Duce se bucura de o reputație egală în privința faptelor de arme ; domnul de Vendôme se bucura de o reputație și mai mare ; cu toate acestea, renumele lui umbrea celelalte nume datorită marii lui arte de a place și de a se pune în valoare, pe care nimeni n-a posedat-o mai bine decît el. Polignac, care dispunea de arta de a convinge, a determinat la început spiritele în favoarea sa. Grație elocvenței și promisiunilor, el a știut să cumpănească banii pe care îi risipea August, electorul de Saxa. Ludovic-Francisc, prinț de Conti, a fost ales rege (27 iunie 1697) de partidul cel mai mare și a fost proclamat rege de primatul regatului. August a fost ales, două ore mai tîrziu, de către un partid mult mai puțin numeros ; numai că el era un prinț suveran și puternic ; avea trupe pregătite la frontierele Poloniei. Prințul de Conti era absent, lipsit de bani, de trupe, de putere ; de partea sa nu avea decît numele și pe cardinalul de Polignac. Ar fi trebuit ca Ludovic al XIV-lea ori să-l împiedice să primească oferta coroanei, ori să-i dea cu ce să o cîștige împotriva rivalului său. S-a socotit că ministerul francez a făcut prea mult trimițîndu-l pe prințul de Conti și prea puțin dîndu-i o escadră slabă și cîteva po-

liţe, cu care a sosit în rada portului Gdansk. Consiliul a părut să fi adoptat acea politică delăsătoare care constă în a începe treaba pentru a o părăsi. Prinţul de Conti nici măcar nu a fost primit la Gdansk. Poliţele sale au fost protestate. Intrigile papei, cele ale împăratului, banii şi trupele din Saxa asiguraseră deja coroana rivalului său. Prinţul de Conti s-a întors cu gloria de a fi fost ales. Franţa a suportat umilinţa de a dovedi că nu era îndeajuns de puternică pentru a face un rege al Poloniei.

Nereuşita aceasta a prinţului de Conti n-a tulburat cîtuşi de puţin pacea în nordul Europei între popoarele creştine. Sudul Europei s-a liniştit şi el curînd mai apoi, prin pacea de la Ryswick. Nu mai rămăsese decît războiul pe care turcii îl făceau Germaniei, Poloniei, Veneţiei şi Rusiei. Creştinii, deşi prost guvernaţi şi divizaţi între ei, au dobîndit superioritatea în acest război. (1 septembrie 1697.) Bătălia de la Zenta, în care prinţul Eugeniu l-a învins pe marele senior în persoană, celebră prin moartea marelui vizir, a şaptesprezece paşale şi a mai mult de douăzeci de mii de turci, a umilit orgoliul otoman şi a dus la pacea de la Carlowitz (1699), prin care turcilor li s-a impus legea. Veneţienii au dobîndit Moreea, moscoviţii, Azovul, polonezii, Cameniţa, împăratul, Transilvania. Creştinătatea a intrat într-o epocă de pace şi de fericire ; nu se mai pomenea de război nici în Asia, nici în Africa. În ultimii doi ani ai secolului al XVII-lea, pacea domnea peste întreg pămîntul, o epocă însă care a durat prea puţin.

Curînd, nenorocirile publice au reînceput. Nordul a fost tulburat începînd de la 1700 de doi oameni, dintre cei mai neobişnuiţi care au existat pe lume. Unul era ţarul Petru Alexeievici, împăratul Rusiei, iar celălalt, tînărul Carol al XII-lea, regele Suediei. Graţie geniului şi lucrărilor sale, ţarul Petru, superior veacului şi naţiunii

ruse, a fost reformatorul sau mai degrabă întemeietorul imperiului său. Carol al XII-lea, mai curajos, dar mai puțin folositor supușilor săi, născut să comande unor soldați, nu unor popoare, a fost cel mai de seamă erou al vremii sale ; dar a murit cu reputația unui rege imprudent. Devastarea nordului Europei, într-un război de șaptesprezece ani, a pornit de la politica ambițioasă a țarului, a regelui Danemarcei și a regelui Poloniei care au vrut să profite de tinerețea lui Carol al XII-lea pentru a-i răpi o parte din statele sale. (1700.) Regele Carol, în vîrstă de șaisprezece ani, i-a învins pe toți trei. A fost spaima nordului și a ajuns să treacă drept un om mare la vîrsta la care alții nici măcar nu și-au încheiat educația. Timp de nouă ani a fost regele cel mai de temut care a existat pe lume, iar alți nouă ani, cel mai nefericit.

Tulburările din sudul Europei au avut altă origine. Era vorba de a aduna rămășițele pămîntești ale regelui Spaniei, a cărui moarte se apropia. Puterile, care începuseră încă de pe atunci să consume în gînd moștenirea aceasta imensă, făceau ceea ce vedem adesea atunci cînd e bolnav un bătrîn bogat, fără copii. Soția, rudele, preoții, funcționarii prepuși pentru a primi ultimele voințe ale muribundului îl asediau din toate părțile pentru a smulge de la el un cuvînt favorabil ; unii moștenitori sînt de acord să-i împartă rămășițele ; alții se pregătesc să și le dispute.

Ludovic al XIV-lea și împăratul se aflau pe același grad de rudenie : amîndoi descindeau prin soții din Filip al III-lea ; numai că Ludovic era fiul celei mai în vîrstă. Delfinul avea un și mai mare avantaj asupra copiilor împăratului, fiind nepotul lui Filip al IV-lea, în timp ce copiii lui Leopold nu descindeau din acesta. Toate drepturile naturii se aflau așadar în dinastia franceză. E de ajuns să ne aruncăm o privire pe tabelul de mai jos :

REGII SPANIEI

Ramura franceză	*Ramura germană*
FILIP AL III-LEA	
↓	
FILIP AL IV-LEA	
Ana-Maria, fiica cea mai mare, soția lui Ludovic al XIII-lea în 1615.	Maria-Ana, fiica cea mai mică, soția împăratului Ferdinand al III-lea în 1631.
↓ CAROL AL II-LEA ↓	
Ludovic al XIV-lea, căsătorit, în 1660, cu Maria-Tereza, fiica cea mai mare a lui Filip al IV-lea.	Leopold, fiul lui Ferdinand al III-lea și al Mariei-Ana, căsătorit, în 1666, cu fiica cea mai mică a lui Filip al IV-lea, din care s-a născut
MONSENIORUL	Maria-Antoaneta-Iosefa, căsătorită cu electorul de Bavaria, Maximilian-Emanuel, de la care a avut pe
↓	↓
Ducele de Burgundia. Ducele de Anjou, (devenit rege al Spaniei). Ducele de Berry.	Iosif-Ferdinand-Leopold de Bavaria, numit moștenitor al întregii monarhii spaniole la vîrsta de patru ani.

Numai că dinastia împăratului număra printre drepturile sale, în primul rînd, renunțările autentice și ratificate ale lui Ludovic al XIII-lea și ale lui Ludovic al XIV-lea la coroana Spaniei, apoi numele de Austria ; sîngele lui Maximilian, din care descindeau Leopold și Carol al II-lea ; uniunea aproape totdeauna constantă a acestor două ramuri împotriva Bourbonilor ; aversiunea pe care atunci o avea națiunea spaniolă față de națiunea fran-

ceză ; în sfîrșit, resorturile unei politici în măsură să conducă consiliul Spaniei.

Nimic nu părea pe atunci mai firesc decît faptul de a menține tronul Spaniei în cadrul casei de Austria. Întreaga Europă aștepta acest lucru înainte de pacea de la Ryswick ; numai slăbiciunea lui Carol al II-lea tulburase această ordine de succesiune începînd cu anul 1696 ; iar numele de austriac fusese deja sacrificat în secret. Regele Spaniei avea un nepot, fiu al electorului de Bavaria, Maximilian-Emanuel. Mama regelui, care se mai afla în viață, era străbunica acestui tînăr prinț de Bavaria, pe atunci în vîrstă de patru ani ; și cu toate că această regină mamă aparținea casei de Austria, fiind fiica împăratului Ferdinand al III-lea, a obținut de la fiul ei ca ramura imperială să fie dezmoștenită. Regina era supărată pe curtea de la Viena și s-a gîndit la tînărul prinț bavarez, care abia ieșise din leagăn, pentru a-l destina monarhiei Spaniei și a Lumii Noi. Carol al II-lea, pe atunci guvernat de ea [1], a făcut în 1696 un testament secret în favoarea prințului elector al Bavariei. Carol, care-și pierduse între timp mama, a fost guvernat de soția sa Maria-Ana de Bavaria-Neuburg. Prințesa aceasta bavareză, cumnată a împăratului Leopold, era tot atît de atașată de casa de Austria pe cît fusese regina-mamă austriacă legată de sîngele bavarez. Astfel, cursul firesc al lucrurilor a fost necontenit intervertit în această problemă în care se afla în joc cea mai mare monarhie din lume. Maria-Ana de Bavaria a distrus testamentul care-l făcea moștenitor pe tînărul bavarez, iar regele a promis soției sale că nu va avea alt moștenitor decît pe un fiu al împăratului Leopold și că nu va ruina casa de Austria. Lucrurile se aflau în acești termeni cu ocazia păcii de la Ryswick. Casa de Franța și cea de Austria se temeau și se observau una pe alta, și amîndouă se temeau de Europa. Anglia, precum și Olanda, pe atunci puternică, al cărei

[1] A se vedea *Memoriile lui Torcy*, vol. I, p. 52 (n.a).

interes era să mențină echilibrul între suverani, nu voiau în nici un caz ca același cap să poarte coroana Spaniei împreună cu cea a Imperiului sau cu coroana Franței.

Mai ciudat a fost faptul că regele Portugaliei, Pedro al II-lea, a intrat în rîndurile pretendenților. Era ceva absurd pentru că : el nu putea invoca nici un drept decît de la Joao I, fiul natural al lui Pedro cel Drept, din secolul al cincisprezecelea ; numai că pretenția aceasta himerică a fost susținută de contele d'Oropesa din casa de Braganza ; era membru al consiliului. A îndrăznit să ia cuvîntul în acest sens ; a fost dizgrațiat și demis.

Ludovic al XIV-lea nu putea accepta ca un fiu al împăratului să primească succesiunea, în timp ce el însuși nu putea să o solicite. Nu se știe efectiv cine a imaginat primul să se opereze o împărțire prematură și fără precedent a monarhiei spaniole, încă din timpul vieții lui Carol al II-lea. E foarte verosimil ca acela să fi fost ministrul Torcy, căci el a făcut prima propunere contelui Portland Bentinck, ambasadorul lui Wilhelm al III-lea pe lîngă Ludovic al XIV-lea [1].

(Octombrie 1698). Regele Wilhelm a acceptat cu mult interes acest nou proiect. La Haga, împreună cu contele de Tallart, el a pus la cale succesiunea Spaniei. Tînărului prinț de Bavaria i se dădeau Spania și Indiile occidentale, fără a se ști că regele Carol al II-lea îi lăsase moștenire mai de mult toate statele sale. Delfinul, fiul lui Ludovic al XIV-lea, urma să capete Neapole, Sicilia și provincia Guipuzcoa, împreună cu cîteva orașe. Arhiducelui Carol, cel de al doilea fiu al împăratului Leopold, i se lăsa doar ducatul Milanului, iar arhiducelui Iosif, fiul cel mai mare al lui Leopold, moștenitorul imperiului, nimic.

[1] Autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* scrisese majoritatea acestor amănunte, pe atunci pe cît de noi pe atît de interesante, cu mult înainte de a apărea *Memoriile* marchizului de Torcy ; aceste *Memorii* au confirmat în cele din urmă toate faptele relatate în această istorie (n.a.).

După ce s-a pus în acest fel la cale soarta unei părți a Europei și a unei jumătăți din America, Ludovic a promis, prin acest tratat de partaj, că renunță la succesiunea întreagă a Spaniei. Delfinul a promis și a semnat același lucru. Franța își închipuia că va dobîndi cîteva state ; Anglia și Olanda credeau că vor întări liniștea într-o parte a Europei ; toată politica aceasta s-a dovedit zadarnică. Regele muribund, aflînd că monarhia sa era împărțită încă din timpul vieții sale, a fost cuprins de indignare. Lumea se aștepta ca, la această știre, regele să-l declare drept succesor al său pe împăratul Leopold, sau pe un fiu al acestui împărat ; că-i va da această recompensă pentru că nu s-a amestecat și el în partaj ; că măreția și interesele casei de Austria îi vor dicta un testament. Regele a făcut într-adevăr unul ; dar, pentru a doua oară el l-a declarat pe același prinț de Bavaria drept unic moștenitor al tuturor statelor sale. (Noiembrie 1698.) Națiunea spaniolă, care nu se temea de nimic mai mult decît de dezmembrarea monarhiei sale, a aplaudat această dispoziție. Pacea părea a fi rodul ei. Dar și această speranță a fost la fel de zadarnică ca și tratatul de partaj. Prințul de Bavaria, desemnat rege, a încetat din viață la Bruxelles (6 februarie 1699) [1].

Casa de Austria a fost pe nedrept acuzată de moartea aceasta precipitată, pe simpla bănuială că o crimă este comisă de aceia cărora ea le este de folos. Atunci, la

---

[1] Zvonurile odioase răspîndite în jurul morții prințului elector al Bavariei nu mai sînt repetate în clipa de față decît de scriitorii josnici, de nimic, lipsiți de pudoare și de cunoașterea lumii, care lucrează pentru librării și care se consideră pricepuți în politică. În pretinsele *Memorii ale doamnei de Maintenon*, vol. V, p. 6, se pot găsi următoarele rînduri : „Curtea de la Viena, infectată dintotdeauna de maximele lui Macchiavelli și bănuită că drege prin otrăviri greșelile miniștrilor săi". După această frază s-ar părea că dintotdeauna curtea de la Viena a avut otrăvitori din oficiu, așa cum avea ușieri și trabanți. E o datorie să eliminăm expresii atît de indecente și să combatem idei atît de calomnioase (n.a.).

curtea de la Madrid, la Viena, la Versailles, la Londra, la Haga şi la Roma, intrigile au reînceput.

Ludovic al XIV-lea, regele Wilhelm şi Statele Generale au început din nou să dispună în gînd de monarhia spaniolă. (Martie 1700.) Arhiducelui Carol, fiul mai mare al împăratului, îi dădeau partea pe care iniţial i-o dăduseră copilului care tocmai murise. Fiul lui Ludovic al XIV-lea urma să intre în posesiunea Neapolelui şi a Siciliei precum şi a tot ceea ce i se rezervase prin precedenta înţelegere.

Ducatul Milanului era dat ducelui de Lorena ; în timp ce Lorena, atît de des invadată şi atît de des restituită de Franţa, urma să fie anexată la aceasta pentru totdeauna. Tratatul acesta, care a pus în mişcare politica tuturor principilor pentru a-l face să nu fie aplicat sau pentru a-l susţine, a fost tot atît de inutil ca şi primul. Europa a fost încă o dată înşelată în aşteptările ei, aşa cum se întîmplă aproape întotdeauna.

Împăratul, căruia i se propunea spre semnare acest tratat de partaj, nici nu voia să audă de el, pentru că el spera să dobîndească întreaga succesiune. Regele Franţei, care grăbise semnarea tratatului, aştepta evenimentele în incertitudine. Cînd acest nou afront a ajuns să fie cunoscut la curtea din Madrid, regele a fost pe punctul de a sucomba de durere ; iar regina, soţia sa, a fost cuprinsă de o asemenea furie încît a distrus mobilele din apartamentul său, şi îndeosebi oglinzile şi celelalte ornamente care veneau din Franţa ; în asemenea măsură pasiunile sînt aceleaşi, indiferent de ranguri ! Împărţirile acestea imaginare, intrigile, disputele, toate acestea nu erau decît un interes personal. Naţiunea spaniolă nici nu era pusă la socoteală. Nu era consultată, nu era întrebată ce rege doreşte. S-a propus să fie convocate *cortes*-urile, stările generale ; numai că regele Carol era cuprins de tremur numai cînd auzea de acest simplu nume.

Atunci, acest nefericit prinț, care se vedea murind în floarea vîrstei, a vrut să-și dea toate statele arhiducelui Carol, nepotul soției sale, al doilea fiu al împăratului Leopold al II-lea. Nu a îndrăznit să le lase fiului mai mare, într-atîta prevala sistemul echilibrului în mintea oamenilor și într-atîta era de sigur că teama de a vedea Spania, Mexicul, Perù-ul, marile așezări din India, Imperiul, Ungaria, Boemia, Lombardia sub aceeași stăpînire ar fi făcut ca restul Europei să pună mîna pe arme ! I-a cerut împăratului Leopold să-i trimită pe fiul său Carol la Madrid în fruntea a zece mii de oameni ; numai că, în acel moment, nici Franța, nici Anglia, nici Olanda, nici Italia n-ar fi admis acest lucru : toate voiau partajul. Împăratul nu voia să-și trimită fiul singur, la cheremul consiliului Spaniei, și nu putea să expedieze zece mii de oameni. Voia doar să trimită trupe în Italia pentru a-și asigura această parte din statele monarhiei austro-spaniole. În chestiunea aceasta, de cel mai mare interes pentru doi mari regi, s-a întîmplat ceea ce se întîmplă în fiecare zi între persoane particulare cînd e vorba de afaceri mărunte. S-au iscat dispute, s-a ajuns la certuri : mîndria germană a ajuns să revolte orgoliul castilian. Contesa de Perlipz, care era guvernanta soției regelui aflat pe moarte, a izbutit să-și îndepărteze oamenii pe care ar fi trebuit să-i cîștige la Madrid ; iar consiliul Vienei îi îndepărta și mai mult cu aerele sale de superioritate.

Tînărul arhiduce, care a devenit ulterior împăratul Carol al VI-lea, îi numea totdeauna pe spanioli cu cuvinte injurioase. A învățat cu acest prilej că principii trebuie să-și cîntărească vorbele. Un episcop de Lerida, ambasador al Madridului la Viena, supărat pe germani, s-a apucat să dezvăluie cele spuse de arhiduce, le-a exagerat în depeșele sale și a scris el însuși lucruri și mai injurioase pentru consiliul Austriei decît pronunțase arhiducele împotriva spaniolilor. „Miniștrii lui Leopold, scria el, au inteligența făcută așa cum sînt coarnele caprelor din țara

mea, mică, tare și strîmbă". Scrisoarea aceasta a ajuns să fie cunoscută de public. Episcopul de Lerida a fost rechemat ; și, la întoarcerea sa la Madrid, n-a făcut decît să sporească aversiunea spaniolilor împotriva germanilor.

Pe cît izbutea partidul austriac să revolte curtea de la Madrid, pe atît marchizul, ulterior duce, d'Harcourt [1], ambasador al Franței, cîștiga toate inimile grație risipei de dărnicie, grație abilității și marii lui arte de a place. Primit la început foarte prost la curtea de la Madrid, el a suportat toate neplăcerile fără a se plînge ; s-au scurs trei luni de zile fără să se fi obținut audiență la rege [2]. Timpul acesta și l-a petrecut cucerind spiritele. El a fost primul care a izbutit să prefacă în bunăvoință antipatia pe care națiunea spaniolă o întreținea împotriva celei franceze încă de pe vremea lui Ferdinand Catolicul, și înțelepciunea sa a pregătit momentul în care Franța și Spania își vor reînnoi vechile legături care le unise înainte de Ferdinand, *de la coroană la coroană, de la popor la popor* și *de la om la om*. El a deprins curtea spaniolă să iubească dinastia franceză ; i-a obișnuit pe miniștri să nu se mai teamă de renunțările Mariei-Tereza și ale Anei de Austria ; iar pe Carol al II-lea însuși, să mențină un echilibru între propria sa casă și cea de Bourbon. El

[1] *Henri I, duce d'Harcourt* (1654—1718), mareșal al Franței ; se ilustrează la apărarea Luxemburgului în campania din 1692 și prin participarea la cucerirea cetății Neerwinden. Fiind numit ambasador la Madrid în 1697, izbutește să-l determine pe Carol al II-lea să lase tronul Spaniei moștenire ducelui d'Anjou. Este făcut duce (1700), mareșal (1703), pair (1709) (n.t.).

[2] Reboulet presupune că acest ambasador a fost primit la început cu mult fast. El aduce mari elogii livrelei, frumoasei lui trăsuri aurite, și primirii cu totul amabile a regelui. Numai că marchizul, în depeșele trimise, spune că nu i s-a făcut nici un gest de politețe și că pe rege nu l-a văzut decît o clipă, într-o cameră foarte întunecată, luminată de două lumînări, de teamă ca să nu-și dea seama că acest prinț e muribund. În sfîrșit, *Memoriile* lui Torcy dovedesc că nu e nimic adevărat din tot ceea ce au spus Reboulet, Limiers și alți istoriografi despre această afacere (n.a.).

a constituit astfel primul mobil al celei mai mari revoluții în ideile guvernului și în spirite. Și totuși această schimbare era încă departe.

Împăratul se ruga, amenința. Regele Franței își prezenta drepturile, dar fără a îndrăzni să ceară succesiunea întreagă pentru nepoții săi. Singura lui preocupare era să-l flateze pe bolnav. Maurii asediau Ceuta. Numaidecît, marchizul d'Harcourt îi oferă vase și trupe lui Carol, care a fost deosebit de mișcat de acest lucru ; dar regina, soția sa, a fost cuprinsă de spaimă ; ea se temea ca soțul ei să nu se arate prea recunoscător și a refuzat sec acest ajutor.

În consiliul de la Madrid nimeni nu știa ce atitudine să adopte, iar Carol al II-lea se îndrepta spre mormînt, mai nesigur ca niciodată. Împăratul Leopold, iritat, și-a rechemat ambasadorul, contele de Harrach ; dar curînd apoi l-a trimis din nou la Madrid, și speranțele în favoarea casei de Austria au renăscut. Regele Spaniei a scris împăratului că-l va alege pe arhiduce drept moștenitor. Atunci, regele Franței, amenințînd la rîndul lui, a mobilizat o armată la frontiera cu Spania ; în timp ce același marchiz d'Harcourt a fost rechemat de la ambasada sa, pentru a comanda această armată. La Madrid a rămas doar un ofițer de infanterie, care servise drept secretar de ambasadă și care a fost însărcinat cu afaceri, după cum afirmă marchizul de Torcy. În felul acesta, regele muribund, amenințat pe rînd de către cei care ridicau pretenții la succesiune, văzînd că ziua morții sale va fi cea a izbucnirii războiului, că statele sale vor fi dezmembrate, se îndrepta spre sfîrșit fără mîngîiere, fără hotărîre și în mijlocul frămîntărilor.

În criza aceasta acută, cardinalul Portocarrero, arhiepiscop de Toledo, contele de Monterey împreună cu alți granzi de Spania, au vrut să-și salveze patria. S-au întrunit pentru a preveni dezmembrarea monarhiei. Ura lor împotriva guvernului german a

întărit în toate spiritele raţiunea de stat şi a servit curţii regale franceze fără ştiinţa acesteia. Ei l-au convins pe Carol al II-lea să prefere pe un nepot al lui Ludovic al XIV-lea unui prinţ îndepărtat de ei, neînstare să-i apere. Aceasta nu însemna cîtuşi de puţin anularea renunţărilor solemne la coroana Spaniei făcute de mama şi de soţia lui Ludovic al XIV-lea, din moment ce ele nu fuseseră făcute decît pentru a-i împiedica pe descendenţii lor masculini prim-născuţi să reunească sub stăpînirea lor cele două regate şi ca în nici un caz un prim-născut să nu fie ales. În acelaşi timp, aceasta însemna să se facă dreptate dreptului sîngelui ; însemna păstrarea monarhiei spaniole fără partaj. Regele, plin de scrupule, a pus să fie consultaţi teologi, care au fost de aceeaşi părere ca şi consiliul ; apoi, cît era de bolnav, a scris cu propria sa mînă papei Inocenţiu al XII-lea şi i-a cerut acelaşi sfat. Papa, care vedea în slăbirea casei de Austria libertatea Italiei, i-a scris regelui că „legile Spaniei şi binele creştinătăţii îi cereau să acorde preferinţă casei de Franţa". Scrisoarea papei a fost din 16 iulie 1700. El a tratat acest caz de conştiinţă al unui suveran ca pe o afacere de stat, în timp ce regele Spaniei făcea din această afacere de stat un caz de conştiinţă.

Ludovic al XIV-lea a fost informat de toate acestea graţie cardinalului Janson, care locuia pe atunci la Roma : la atît s-a redus toată contribuţia cabinetului de la Versailles la respectivul eveniment. Se scurseseră şase luni de cînd Franţa nu mai avea ambasador la Madrid. A fost poate o greşeală, dar poate că tot greşeala aceasta a contribuit ca monarhia spaniolă să ajungă în casa de Franţa. (2 octombrie 1700.) Regele Spaniei şi-a redactat cel de al treilea testament, după care multă vreme s-a crezut că ar fi fost singurul, şi şi-a dat toate statele ducelui de Anjou [1]. S-a folosit un moment în care soţia sa nu era

[1] Unele memorii afirmă că acela care a smuls regelui muribund semnătura acestui testament a fost acrdinalul Portocarrero ;

lîngă el pentru a-l determina să semneze. În felul acesta întreaga intrigă a luat sfîrșit.

Europa și-a închipuit că testamentul acesta al lui Carol al II-lea a fost dictat la Versailles. Regele muribund nu consultase decît interesul regatului său, dorințele, ba chiar temerile supușilor lui ; căci regele Franței își pusese în mișcare trupele la frontieră, pentru a-și asigura o parte din moștenire, într-un moment în care regele muribund se hotărîse să-i dea totul. Nimic mai adevărat decît faptul că reputația lui Ludovic al XIV-lea și ideea despre forța sa au fost singurii negociatori care au dus la bun sfîrșit această revoluție.

După ce a semnat ruina casei sale și măreția casei franceze, Carol de Austria a mai zăcut o lună de zile și și-a încheiat la vîrsta de treizeci și nouă de ani (1 noiembrie 1700) viața obscură pe care o dusese pe tron. Pentru a cunoaște spiritul uman, poate că nu e inutil să spunem că, înainte de a muri cu cîteva luni, monarhul acesta a pus să se deschidă la Escorial mormintele tatălui său, al mamei și al primei sale soții, Maria-Luiza de Orléans, despre care se spunea că îl otrăvise[1]. A sărutat ceea ce mai rămăsese din aceste cadavre, urmînd poate astfel exemplul unor regi mai demult ai Spaniei, sau poate voind să se deprindă cu ororile morții, sau, în sfîrșit, pentru că o tainică superstiție l-a făcut să creadă că deschiderea acestor morminte i-ar întîrzia clipa cînd va fi dus în al său.

Prințul acesta se născuse slab, deopotrivă la minte și la trup ; iar slăbiciunea lui se răspîndise în statele peste care domnea. Aceasta e soarta monarhiilor a căror pros-

---

îl pun să fi rostit un lung discurs pentru a-l convinge pe rege : numai că, după cum se vede, totul era pregătit și aranjat încă din luna iulie. Dealtminteri cine poate ști ce a spus cardinalul Portocarrero regelui între patru ochi ? (n.a.).

[1] A se vedea în acest volum capitolul (XXVII) despre *Anecdote* (n.a.).

peritate depinde de firea unui singur om. Ignoranța în care Carol al II-lea fusese crescut era atît de adîncă încît atunci cînd francezii au întreprins asedierea orașului Mons, el a crezut că acesta aparține regelui Angliei. El nu știa nici unde se afla Flandra, nici ceea ce îi aparținea în Flandra [1]. Regele acesta a lăsat ducelui de Anjou, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, toate statele sale, fără a ști ce-i lăsa.

Testamentul său a rămas atît de tăinuit încît ambasadorul împăratului, contele Harrach, continua să-și închipuie că arhiducele ar fi fost recunoscut drept succesor. El a așteptat multă vreme încheierea marelui consiliu care s-a ținut imediat după decesul regelui. Ducele de Abrantès s-a îndreptat spre el cu brațele deschise : ambasadorul nu a mai avut nici o îndoială că arhiducele n-ar fi devenit rege, cînd, ducele, îmbrățișîndu-l, i-a spus : *Vengo a despedirme de la casa de Austria.* „Mi-am luat rămas bun de la casa de Austria."

În felul acesta, după două secole de războaie și de negocieri pentru unele frontiere ale statelor spaniole, casa de Franța a dobîndit, dintr-o trăsătură de condei, întreaga monarhie, fără tratate, fără intrigi, ba chiar fără să fi nutrit speranța acestei moșteniri. Ne-am fi crezut obligați să facem cunoscut simplul adevăr al unui fapt pînă acum întunecat de atîția miniștri și istorici seduși de propriile lor prejudecăți și de aparențe care seduc aproape întotdeauna. Tot ceea ce s-a spus, în atîtea volume, despre banii risipiți de mareșalul d'Harcourt și despre miniștrii spanioli cumpărați pentru a-l face pe rege să semneze acest testament intră în rîndul minciunilor politice și al erorilor populare. Numai că regele Spaniei, alegîndu-și drept moștenitor pe nepotul unui rege care fusese atîta vreme dușmanul său, se gîndea la consecințele pe care ideea unui echilibru general avea să le aducă după sine.

[1] A se vedea *Memoriile* lui Torcy, vol. I, p. 12 (n.a.).

Ducele de Anjou, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, era chemat la succesiunea Spaniei doar pentru faptul că nu o putea nădăjdui pe cea a Franței ; dar chiar și testamentul care, în lipsa primilor născuți din sîngele lui Ludovic al XIV-lea, îl chema la succesiune pe arhiducele Carol, ulterior împăratul Carol al VI-lea, prevedea în mod expres că Imperiul și Spania nu vor fi niciodată reunite sub același suveran.

Ludovic al XIV-lea putea să continue să se bazeze pe tratatul de partaj, care constituia pentru Franța un cîștig. El putea accepta testamentul care pentru casa sa reprezenta un avantaj. Este sigur că materia a fost pusă în deliberare într-un consiliu extraordinar. Cancelarul de Ponchantrain împreună cu ducele de Beauvilliers au fost de părere ca regele să se mărginească la tratat ; ei vedeau pericolele unui nou război de susținut. Și Ludovic le vedea, dar era obișnuit să nu se teamă de ele. A acceptat testamentul (11 noiembrie 1700) ; și, întîlnindu-le la ieșirea din consiliu pe prințesele de Conti și pe doamna ducesă de Anjou, le-a spus zîmbind : „Ei bine, dumneavoastră ce ați face ?“ Apoi, fără a mai aștepta răspunsul, adăugă : „Eu, orice ce aș face, știu bine că voi fi blamat“ [1].

Oricît de linguși ți ar fi regii, acțiunile lor sînt totdeauna criticate, în asemenea măsură încît regele Angliei

[1] În ciuda desconsiderării de care se bucură în Franța pretinsele *Memorii ale doamnei de Maintenon,* sîntem totuși obligați să-i avertizăm pe străini că tot ceea ce se spune în ele despre acest aestament e fals. Autorul pretinde că atunci cînd ambasadorul Spaniei a venit la Ludovic al XIV-lea să-i aducă ultimele hotărîri ale lui Carol al II-lea, regele i-a răspuns : *Voi vedea.* În mod cert, regele nu a dat un răspuns atît de ciudat, din moment ce, după cum mărturisește marchizul de Torcy, ambasadorul Spaniei nu a avut audiență la Ludovic al XIV-lea decît după consiliul la care testamentul a fost acceptat.

Ministrul pe care Franța îl avea în acel moment în Spania se numea *Blécour,* nu *Belcour.* Ceea ce spune regele ambasadorului Castel dos Rios, în *Memoriile doamnei de Maintenon,* n-a fost niciînd spus decît în acest roman (n.a.).

însuşi a trebuit să suporte reproşuri în parlamentul său ; iar miniştrii săi au fost urmăriţi pentru că au făcut tratatul de partaj. Englezii, care raţionează mai bine decît orice alt popor, dar în care elanul spiritului de partid întunecă uneori raţiunea, au făcut scandal atît împotriva lui Wilhelm care făcuse tratatul, cît şi împotriva lui Ludovic al XIV-lea care l-a rupt.

La început, Europa a părut paralizată de uimire şi de neputinţă văzînd că monarhia Spaniei a ajuns supusă Franţei, a cărei rivală fusese timp de trei sute de ani. Ludovic al XIV-lea părea monarhul cel mai fericit şi cel mai puternic de pe pămînt. La vîrsta de şaizeci şi doi de ani el se vedea înconjurat de numeroşi descendenţi ; unul din nepoţii săi avea să guverneze sub ordinele sale Spania, America, jumătate din Italia şi Ţările de Jos. Împăratul nu îndrăznea deocamdată decît să se plîngă.

Regele Wilhelm, aflat la vîrsta de cincizeci şi doi de ani, devenit infirm şi slăbit, încetase de a mai părea un duşman periculos. Pentru a face război avea nevoie de consimţămîntul parlamentului său ; iar Ludovic strecurase sume de bani în Anglia, cu care nădăjduia să dispună de mai multe voci în acest parlament. Wilhelm şi Olanda, nefiind îndeajuns de puternici pentru a se declara, i-au scris lui Filip al V-lea, ca unui rege legitim al Spaniei (februarie 1701). Ludovic al XIV-lea era asigurat din partea electorului de Bavaria, tatăl tînărului prinţ, care murise imediat după desemnarea sa ca rege. Electorul acesta, guvernator al Ţărilor de Jos în numele ultimului rege, Carol al II-lea, îi asigura dintr-o dată lui Filip al V-lea posesiunea Flandrei şi deschidea în ţara sa armatelor franceze drumul spre Viena, în cazul că împăratul ar fi îndrăznit să declare război. Electorul de Köln, fratele electorului de Bavaria, era tot atît de intim legat de Franţa ca şi fratele său ; şi aceşti doi principi păreau să aibă dreptate, partidul casei de Bourbon fiind în clipa aceea cel mai puternic.

Ducele de Savoia, devenit socrul ducelui de Burgundia, avea să ajungă și socrul regelui Spaniei ; el va comanda armatele franceze în Italia. Nimeni nu se aștepta ca tatăl ducesei de Burgundia și al reginei Spaniei să facă vreodată război celor doi gineri ai săi.

Ducele de Mantova, vîndut Franței de ministrul său, s-a mai vîndut și el însuși, și a primit o garnizoană franceză în Mantova. Ducatul de Milano a recunoscut fără șovăială pe nepotul lui Ludovic al XIV-lea. Chiar și Portugalia, inamică naturală a Spaniei, s-a unit la început cu ea. În cele din urmă, de la Gibraltar pînă la Anvers și de la Dunăre pînă la Neapole, totul părea să aparțină Bourbonilor. Regele era atît de mîndru de prosperitatea sa, încît, vorbindu-i ducelui de La Rochefoucauld în legătură cu propunerile pe care împăratul i le-a făcut atunci, s-a folosit de următorii termeni : „Le veți găsi și mai insolente decît vi s-a spus [1]".

(Septembrie 1701). Regele Wilhelm, adversar pînă la moarte al măreției lui Ludovic al XIV-lea, i-a promis împăratului să înarmeze pentru el Anglia și Olanda : a atras de partea sa și Danemarca ; în cele din urmă a semnat la Haga alianța de mult pusă la cale împotriva casei de Franța. Numai că regele n-a fost prea surprins ; și, contînd pe diviziunile pe care banii săi urmau să le provoace în parlamentul englez și mai cu seamă întemeindu-se pe forțele reunite ale Franței și Spaniei, el păru a-și înfrunta cu dispreț dușmanii.

---

[1] Cel puțin așa povestesc lucrurile *Memoriile*, aflate în manuscris, *ale marchizului de Dangeau*. Uneori acestea sînt inexacte (n.a.).

Philippe de Courcillon, marchiz de Dangeau (1638—1720), om de curte din anturajul lui Ludovic al XIV-lea, grație căruia a ajuns membru al Academiei Franceze. A ținut un jurnal extrem de interesant, cuprinzînd notații asupra epocii 1684—1720 și care s-a publicat *in extenso* abia în 1854, dar pe baza căruia și-a redactat *Memoriile*, cunoscute și folosite și de Voltaire (n.t.).

În momentul acela, Iacob încetă din viaţă la Saint-Germain (16 septembrie 1701). Ludovic părea a pune de acord ceea ce părea a fi buna-cuviinţă şi politica, negrăbindu-se să-l recunoască drept rege al Angliei, Scoţiei şi Irlandei pe prinţul de Walles, după ce îl recunoscuse pe Wilhelm prin tratatul de la Ryswick. Un pur sentiment de generozitate l-a împins iniţial să dea fiului regelui Iacob consolarea unei onori şi unui titlu pe care nefericitul său tată le deţinuse pînă la moarte şi pe care tratatul de la Ryswick nu i le răpea. Toţi cei care au participat la consiliu au fost de părerea contrară. Îndeosebi ducele de Beauvilliers a demonstrat, cu o elocvenţă viguroasă, toate flagelurile războiului care urmau să fie roadele acestei periculoase mărinimii. El era guvernatorul ducelui de Burgundia şi, în toate privinţele, gîndea ca şi preceptorul acestui prinţ, celebrul arhiepiscop de Cambrai, attî de cunoscut graţie maximelor sale pline de omenie referitoare la guvernare şi graţie preferinţelor pe care le dăda interesului popoarelor faţă de măreţia regilor. Prinţul de Torcy a sprijinit, cu principii de ordin politic, ceea ce ducele de Beauvilliers spusese ca un cetăţean. El a arătat că nu se cuvenea ca naţiunea engleză să fie iritată printr-o acţiune precipitată. Ludovic s-a supus părerii unanime a consiliului său ; şi s-a hotărît să nu-l recunoască pe fiul lui Iacob al II-lea drept rege.

În aceeaşi zi, Maria de Modena, văduva lui Iacob, a venit să-i vorbească lui Ludovic al XIV-lea în apartamentul doamnei de Maintenon. Ea l-a implorat cu lacrimi în ochi să nu-i aducă fiului ei, ei însăşi, memoriei regelui pe care-l protejase, grava jignire de a-i refuza un simplu titlu, singura rămăşiţă din vechea măreţie : totdeauna s-au acordat fiului ei onorurile adresate unui prinţ de Walles ; trebuie deci tratat ca un rege după moartea tatălui său : regele Wilhelm nu se poate plînge de aceasta, atîta timp cît e lăsat să se bucure de

ceea ce a uzurpat. Ea a întărit aceste temeiuri prin interesul gloriei lui Ludovic al XIV-lea. Indiferent că-l recunoaşte sau nu pe fiul lui Iacob al II-lea, englezii vor rămîne, nu mai puţin, adversarii Franţei, iar regele nu se va alege decît cu durerea de a fi sacrificat măreţia sentimentelor sale de dragul unor menajamente inutile. Aceste lucruri, precum şi lacrimile, au fost sprijinite de doamna de Maintenon. Regele a revenit la sentimentele sale iniţiale şi la gloria de a susţine, pe cît îi stătea în puteri, pe regii oprimaţi. Pînă la urmă, Iacob al III-lea a fost recunoscut în aceeaşi zi în care în consiliu se hotărîse că nu va fi recunoscut.

Marchizul de Torcy a susţinut de mai multe ori veridicitatea acestei întîmplări. Nu a introdus-o în *Memoriile* sale manuscrise, pentru că s-a gîndit că nu era spre cinstea stăpînului său faptul că două femei l-au făcut să-şi schimbe o hotărîre luată în consiliu. Cîţiva englezi [1] mi-au spus că poate fără demersul acesta, parlamentul lor n-ar fi luat niciodată atitudine pentru sau împotriva caselor de Bourbon sau de Austria ; dar că a recunoaşte în felul acesta drept rege al lor pe un prinţ proscris de ei li s-a părut o injurie adusă naţiunii şi un act de despotism pe care Ludovic al XIV-lea ţinea să-l exercite în Europa. Instrucţiunile date de oraşul Londra reprezentanţilor ei au fost violente.

---

[1] Printre alţii, milord Bolingbroke, ale cărui *Memorii* au justificat ulterior ceea ce spune autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea*. A se vedea *Scrisorile* sale, vol. II, p. 56. Tot astfel gîndeşte şi domnul de Torcy în *Memoriile* sale. El afirmă, la pagina 164 a volumului I, prima ediţie : „Hotărîrea luată de rege, de a-l recunoaşte pe prinţul de Walles drept rege al Angliei, a schimbat atitudinea unei mari părţi a naţiunii de a conserva pacea, etc.". În *Scrisorile* sale, lordul Bolingbroke afirmă că Ludovic al XIV-lea l-a recunoscut pe pretendent *din cauza stăruinţelor unor femei*. Din mărturisirile acestea, se poate vedea cu cîtă exactitate a căutat adevărul autorul *Secolului lui Ludovic al XIV-lea* şi cu cîtă candoare l-a spus (n.a.).

„Regele Franței își face un vice-rege conferind titlul suveranului nostru unui pretins prinț de Wales. Situația noastră ar fi tare nefericită dacă ar trebui să fim guvernați după bunul plac al unui prinț care a întrebuințat spada, focul și galerele ca să-i distrugă pe protestanții din statele sale : oare ne va arăta nouă mai multă omenie decît le-a arătat-o propriilor săi supuși ?"

Wilhelm s-a explicat în parlament cu tot atîta forță. Noul rege Iacob fu declarat vinovat de înaltă trădare : un *bill* de *attainder*[1] a fost emis împotriva sa, adică a fost condamnat la moarte ca și bunicul său. Iată care era soarta acestei familii nefericite, ale cărei nenorociri nu se istoviseră încă. Trebuie recunoscut că generozității regelui Franței i se contrapunea barbaria.

Părea foarte verosimil ca Anglia să se fi declarat totdeauna împotriva lui Ludovic al XIV-lea, chiar dacă acesta ar fi refuzat titlul zadarnic de rege fiului lui Iacob al II-lea. Monarhia spaniolă, ajunsă în mîinile nepotului său, părea a ridica în mod necesar împotriva lui puterile maritime. Cei cîțiva membri ai parlamentului cîștigați de partea sa nu puteau să oprească torentul națiunii. E o problemă de soluționat dacă nu cumva doamna de Maintenon n-a gîndit mai just decît întreg consiliul și dacă Ludovic al XIV-lea nu a avut dreptate lăsînd să acționeze măreția și sensibilitatea sa sufletească.

Războiul acesta a fost început mai întîi în Italia, de către împăratul Leopold, în primăvara anului 1701. Italia a constituit dintotdeauna țara cea mai prețioasă pentru interesele împăraților. Era țara în care armatele sale puteau pătrunde cel mai ușor, atît prin Tirol cît și prin statul Veneției ; căci Veneția, deși neutră în aparență, înclina totuși mai degrabă de partea casei de Austria decît de partea celei a Franței. Fiind dealtmin-

[1] Act de condamnare la moare sau la deportare (engl.) (n.t.).

teri obligată prin tratate să lase trecere liberă trupelor germane, ea îndeplinea aceste tratate fără dificultate.

Pentru a-l ataca pe Ludovic din direcția Germaniei, împăratul a așteptat ca întregul corp germanic să se pună în mișcare în favoarea sa. Avea unele complicități și un partid în Spania ; numai că roadele acestei complicități nu puteau fi folosite dacă nici unul dintre fiii lui Leopold nu se prezenta pentru a le culege ; iar acest fiu al împăratului nu putea ajunge acolo decît cu ajutorul flotelor Angliei și Olandei. Regele Wilhelm grăbea pregătirile. Inteligența lui, mai activă ca niciodată, într-un trup părăsit de puteri și aproape lipsit de viață, punea totul în mișcare, mai puțin pentru a servi casa de Austria și mai mult pentru a-l umili pe Ludovic al XIV-lea.

Urma ca la începutul anului 1702 să se instaleze în fruntea armatelor. Moartea l-a surprins cînd intenționa să facă acest lucru. O cădere de pe cal i-a provocat o perturbare a organelor sale slăbite ; o febră ușoară l-a dat gata. A încetat din viață (16 martie 1702), nerăspunzînd la nimic din ceea ce preoții englezi din jurul patului său i-au spus despre religia sa și nevădind nici o preocupare decît pentru cele care tulburau politica Europei.

A lăsat reputația unui mare om politic, deși n-a fost cîtuși de puțin popular ; precum și aceea a unui general demn de temut, deși a pierdut o mulțime de bătălii. Totdeauna măsurat în felul de a se purta, dar niciodată vioi, decît în timpul bătăliilor, a domnit liniștit în Anglia doar pentru că n-a ținut să fie un monarh absolut. După cum se știe, i se spunea *stathouder* al englezilor și rege al olandezilor. Știa toate limbile din Europa, dar nu vorbea frumos nici una, avînd mult mai multă cumpănire în spirit decît imaginație. În toate privințele, caracterul său era opus lui Ludovic al XIV-lea [1] ; sumbru, retras,

sever, sec, tăcut pe cît era Ludovic de afabil. Detesta femeile pe cît de mult le iubea Ludovic. Acesta din urmă făcea războiul ca un rege, iar Wilhelm ca un soldat. Luptase împotriva Marelui Condé şi împotriva mareşalului de Luxembourg, lăsînd izbînda nehotărîtă între Condé şi el la Seneffe şi reparînd în scurt timp înfrîngerile suferite la Fleurus, la Steinkerque, la Neerwinde ; tot atît de mîndru ca Ludovic al XIV-lea, dar avînd acea mîndrie tristă şi melancolică, care displace mai degrabă decît impune. Dacă artele frumoase au înflorit în Franţa datorită preocupărilor regelui ţării, ele au fost neglijate în Anglia, unde nu a mai existat decît o politică dură şi neliniştită, corespunzînd geniului acestui prinţ.

Cei care apreciază mai mult meritul de a-şi fi apărat patria şi beneficiul de a fi dobîndit un regat fără a avea asupra lui nici un drept prin natură, de a se fi menţinut acolo fără să fi fost iubit, de a fi guvernat Olanda ca un suveran fără a o subjuga, de a fi fost sufletul şi comandantul unei jumătăţi din Europa, de a fi posedat resursele unui general şi valoarea unui soldat, de a nu fi persecutat pe nimeni pentru religia sa, de a fi disprețuit toate superstiţiile omeneşti, de a fi fost simplu şi modest în ceea ce priveşte moravurile ; aceştia desigur că vor da numele de Cel Mare lui Wilhelm mai curînd decît lui Ludovic. Cei care sînt mai impresionaţi de distracţiile şi strălucirile unei curţi sclipitoare, de fast, de protecţia acordată artelor, de zelul pentru binele public, de patima

---

[1] Lui Wilhelm i s-au atribuit următoarele : „Regele Franţei n-ar trebui să mă urască absolut deloc ; în multe privinţe îl imit, mă tem de el în altele şi îl admir în totul." Se citează în sprijinul acestei afirmaţii *Memoriile domnului Dangeau*. Nu-mi amintesc să le fi întîlnit în această carte ; ele nu se potrivesc nici cu caracterul, nici cu stilul regelui Wilhelm. Ele nu se găsesc în nici un memoriu englezesc cu privire la acest prinţ, şi nici nu e cu putinţă să fi spus că-l imita pe Ludovic al XIV-lea, el, ale cărui moravuri, gusturi şi comportare în timpul războiului şi în timp de pace erau cu totul opuse acestui monarh (n.a.).

de glorie, de talentul de a domni ; cei care sînt mai impresionaţi de semeţia cu care miniştri şi generali au adus provincii Franţei, la un ordin al regelui lor ; care se miră mai mult văzînd că un stat singur a rezistat împotriva atîtor puteri ; cei care apreciază mai mult pe un rege al Franţei care e în stare să dea Spania nepotului său decît pe un ginere care-şi detronează socrul ; în sfîrşit, cei care admiră mai degrabă pe protectorul decît pe persecutorul regelui Iacob, aceia îi vor acorda preferinţa lui Ludovic al XIV-lea.

CAPITOLUL AL XVIII-LEA

RĂZBOIUL MEMORABIL PENTRU SUCCESIUNEA MONARHIEI SPANIOLE. PURTAREA MINIŞTRILOR ŞI GENERALILOR PÎNĂ ÎN 1703

Lui Wilhelm al III-lea i-a urmat prinţesa Ana, fiica regelui Iacob şi a fiicei lui Hyde, avocat devenit cancelar, şi unul dintre marii oameni ai Angliei. Era măritată cu prinţul Danemarcei, care nu a fost decît primul ei supus. De îndată ce s-a suit pe tron, a intrat în toate tiparele regelui Wilhelm, deşi fusese certată pe faţă cu el. Aceste tipare erau dorinţa naţiunii. În alte ţări, un rege face ca poporul să intre orbeşte în toate vederile sale ; dar la Londra un rege trebuie să intre în vederile poporului său.

Năzuinţele Angliei şi ale Olandei de a instala, dacă se putea, pe tronul Spaniei pe arhiducele Carol, fiul împăratului, sau cel puţin de a rezista Bourbonilor, merită poate să rămînă în atenţia secolelor. Întrucît o privea, Olanda urma să întreţină o armată de o sută douăzeci de mii de oameni, atît în garnizoane cît şi în

campanii. Vasta monarhie spaniolă era departe de a fi fost în stare să furnizeze toţi atîţia, în această împrejurare. O provincie de negustori, care cu treizeci de ani în urmă fusese aproape subjugată în două luni, avea o putere mai mare decît Spania, Neapole, Flandra, Peru şi Mexicul. Anglia promitea patruzeci de mii de oameni, fără a mai pune la socoteală flotele sale. În cazul tuturor alianţelor se întîmplă că, odată cu trecerea timpului, părţile să furnizeze mult mai puţin decît făgăduiseră. Anglia, dimpotrivă, a dat cincizeci de mii de oameni în anul următor, în loc de patruzeci ; iar spre sfîrşitul războiului, a întreţinut, atît prin trupele sale cît şi prin cele ale aliaţilor, la frontierele Franţei, în Spania, în Italia, în Irlanda, în America şi pe vasele sale, aproape două sute de mii de soldaţi şi de mateloţi combatanţi ; o cheltuială aproape incredibilă pentru cel care va sta să judece că Anglia propriu-zisă nu e decît o treime din Franţa şi că nu posedă nici jumătate din banii în monedă ai acesteia ; dar o cheltuială foarte verosimilă pentru cei care ştiu ce sînt în stare să facă comerţul şi creditul. Englezii au dus tot timpul greul acestei alianţe. Olandezii şi-au micşorat pe nesimţite contribuţia lor ; căci, la urma urmei, republica Statelor Generale nu e decît o ilustră companie de comerţ ; iar Anglia e o ţară fertilă, plină de negustori şi de războinici.

Împăratul trebuia să aducă nouăzeci de mii de oameni, fără a mai pune la socoteală aportul Imperiului şi al aliaţilor pe care spera să-i despartă de casa de Bourbon ; şi totuşi nepotul lui Ludovic al XIV-lea domnea în pace la Madrid ; iar Ludovic, la începutul secolului, se află în culmea puterii şi a gloriei ; numai că acei care aveau acces la dedesubturile curţilor europene şi îndeosebi la acelea ale Franţei, începeau să se teamă de o schimbare în rău a situaţiei. Spania, slăbită sub domnia ultimilor regi din familia lui Carol Quintul era şi mai slăbită în primele zile de domnie a unui Bour-

bon. Casa de Austria avea partizani în mai multe provincii ale acestei monarhii. Catalonia părea gata să scuture noul jug și să se ofere arhiducelui Carol. Era cu neputință ca, mai curînd sau mai tîrziu, Portugalia să nu se situeze de partea casei de Austria. Interesul ei vădit era să întrețină la spanioli, dușmanii ei naturali, un război civil, de care Lisabona nu putea decît profita. Ducele de Savoia, deși abia devenise socrul noului rege al Spaniei și deși era legat de Bourboni prin rudenie și prin tratate, începuse deja să pară nemulțumit de ginerii săi. Cincizeci de mii de scuzi pe lună, care ulterior au ajuns la două sute de mii de franci, nu păreau un beneficiu îndeajuns de mare pentru a-l face să rămînă în partidul lor. Avea nevoie cel puțin de ducatul Montferrat-Mantova și de o parte a ducatului Milanului. Insolențele pe care le avea de suportat din partea generalilor francezi și a ministerului de la Versailles îl făceau să se teamă pe bună dreptate că foarte curînd va ajunge să fie complet nesocotit de cei doi gineri ai săi care-i înconjurau statele din toate părțile. Mai părăsise o dată, în mod brusc, partidul Imperiului pentru Franța. Era verosimil ca fiind așa de puțin menajat de Franța, să se despartă de ea la prima ocazie.

Cît privește curtea lui Ludovic al XIV-lea și regatul acestuia, spiritele fine începuseră să surprindă o schimbare pe care cei de rînd nu o observă decît atunci cînd a început decadența. Regele, în vîrstă de mai bine de șaizeci de ani, devenit mai retras, nu mai era în măsură să cunoască atît de bine oamenii ; el vedea lucrurile de la prea mare distanță, cu o privire mai puțin atentă și fascinată de o îndelungată prosperitate. Doamna de Maintenon, cu toate calitățile ei demne de stimă, nu poseda nici forța, nici curajul, nici grandoarea de spirit necesare pentru a susține gloria unui stat. Ea a contribuit ca regele să dea ministerul de finanțe în 1699 și

cel de război în 1701, creaturii ei, Chamillard [1], mai curînd un om cumsecade decît un ministru şi care-i plăcuse regelui datorită purtării sale modeste, atunci cînd s-a ocupat de Saint-Cyr [2]. În ciuda acestei modestii exterioare, a avut nefericirea de a se socoti îndeajuns de puternic ca să poarte aceste două sarcini pe care Colbert şi Louvois abia le putuseră duce. Regele, bizuindu-se pe propria sa experienţă, îşi închipuia că poate dirija cu succes pe toţi miniştri. După moartea lui Louvois, îi spusese regelui Iacob : „Am pierdut un bun ministru ; dar afacerile dumneavoastră şi ale mele n-o să meargă mai rău din cauza aceasta". Atunci cînd l-a ales pe Barbezieux pentru a-i urma lui Louvois la ministerul de război, i-a spus : „L-am format pe tatăl dumitale, am să te formez şi pe dumneata"[3]. Cam acelaşi lucru i l-a spus şi lui Chamillard. Un rege care lucrase atîta vreme şi cu atît de mult succes părea a avea dreptul să vorbească astfel ; numai că încrederea în inteligenţa proprie a dat greş.

Cît priveşte pe generalii de care se folosea, aceştia erau de multe ori stînjeniţi de ordinele lui precise, după cum nici ambasadorii nu aveau voie să se abată de la

---

[1] *Michel de Chamillard* (1651—1721), ministru al lui Ludovic al XIV-lea, iniţial consilier al Parlamentului din Paris ; a ajuns controlor general al finanţelor (1699) şi ministru de război (1701), conducînd ministerul în timpul războiului pentru succesiunea Spaniei. A fost demis din ambele funcţii în 1709 (n.t.).

[2] Aşezămînt de educaţie a tinerelor orfane, întemeiat de doamna de Maintenon. În clădirea lui, Napoleon avea să înfiinţeze o şcoală militară de ofiţeri (1804) (n.t.).

[3] A se vedea *Memoriile manuscrise* ale lui Dangeau ; le citãm aici pentru că faptul relatat de ele a fost confirmat de mai multe ori de mareşalul de La Feuillade, ginerele secretarului de stat Chamillard. Ludovic al XIV-lea nu era decît cu trei ani mai în vîrstă decît Louvois ; la moartea lui Mazarin, regele avea douăzeci şi trei ; Louvois avea douăzeci, şi era, de mai mulţi ani, adjunctul tatălui său în funcţia de ministru de război (n.a.).

instrucțiunile primite. Împreună cu Chamillard, el conducea operațiile de război din cabinetul doamnei de Maintenon. Dacă generalul voia să întreprindă vreo acțiune mai de seamă, el trebuia adeseori să ceară permisiunea regelui printr-un curier, care, la întoarcere, găsea ocazia pierdută sau pe general bătut.

Demnitățile și recompensele militare au fost prea generos împărțite în timpul ministerului lui Chamillard. S-a îngăduit prea multor tineri să-și cumpere regimente aproape la ieșirea din copilărie, în timp ce în armatele dușmane, un regiment constituia prețul de douăzeci de ani de serviciu. Diferența aceasta s-a făcut din plin simțită în numeroase ocazii, în care un colonel experimentat ar fi putut împiedica o derută. Crucea de cavaler al Sfîntului Ludovic, recompensă inventată de rege în 1693 și care constituia obiect de emulație între ofițeri, a început să se vîndă încă de la începutul ministerului Chamillard. Se cumpăra cu cincizeci de scuzi în birourile ministerului de război. Disciplina militară, sufletul serviciului, atît de rigid menținută de Louvois, a slăbit în mod funest: nici numărul soldaților n-a fost complet în companii și nici măcar acela al ofițerilor în regimente. Ușurința de a cădea la înțelegere cu comisarii, lipsa de atenție a ministrului au produs această dezordine. De aici s-a ivit un inconvenient care avea să determine ca bătăliile, chiar și în cazul egalității, să fie în mod necesar pierdute. Căci pentru a avea un front tot atît de extins ca și cel al inamicului, armata franceză era silită să opună batalioane slabe unor batalioane numeroase. Depozitele au încetat de a mai fi îndeajuns de mari și nici nu au mai fost îndestul de pregătite. Armele au încetat de a mai fi de bună calitate. Așadar, cei care vedeau aceste deficiențe ale guvernului și care știau ce generali avea să înfrunte Franța s-au temut

pentru ea, chiar şi în timpul primelor succese care făgăduiau ţării o prosperitate mai mare ca oricînd [1].

Primul general care a pus în cumpănă superioritatea Franţei a fost un francez ; căci trebuie să-l denumim astfel pe prinţul Eugeniu, deşi era nepotul lui Carol-Emanuel, duce de Savoia. Tatăl său, contele de Soissons, stabilit în Franţa, locţiitor general al armatelor şi guvernător al provinciei Champagne, se căsătorise cu Olympia Mancini, una din nepoatele cardinalului Mazarin (18 octombrie 1663). Din căsătoria aceasta, dealtminteri nefericită, s-a născut acest prinţ care avea să devină atît de primejdios pentru Ludovic al XIV-lea şi atît de puţin cunoscut de el pe cînd era tînăr. În Franţa a fost numit la început cavaler de Carignan. Mai apoi a îmbrăcat sutana preoţească. I s-a spus abatele de Savoia. Se zice că ar fi solicitat regelui comanda unui regiment şi că a suferit umilinţa unui refuz întovărăşit de reproşuri. Neizbutind la curtea lui Ludovic al XIV-lea, s-a dus să-l servească pe împărat împotriva turcilor, începînd din 1683. Cei doi principi de Conti au plecat la el în 1685. Regele a dat un ordin principilor de Conti, şi tuturor celor care plecaseră cu el, să se întoarcă. Abatele de Savoia a fost singurul care nu a ascultat[2]. Declarase deja că renunţase la Franţa. Aflînd

[1] Compilatorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* afirmă că, pe la sfîrşitul războiului precedent, marchizul de Nangis, colonel al regimentului regelui, i-a spus că dezertarea soldaţilor săi nu putea fi oprită decît zdrobindu-li-se capetele dezertorilor. E de observat că marchizul, ulterior mareşal de Nangis, a devenit colonel al acestui regiment abia în 1711 (n.a.).

[2] Dintr-o serie de informaţii care mi-au fost trimise şi pe care le-am consultat în arhiva afacerilor străine, reiese clar că prinţul Eugeniu a plecat încă din 1683 şi că marchizul de La Fare se înşeală în *Memoriile* sale atunci cînd îi face pe cei doi principi de Conti să plece împreună cu prinţul Eugeniu ; aceasta i-a indus pe istorici în eroare.

Atunci, mai mulţi tineri seniori s-au apucat să le scrie principilor de Conti o serie de scrisori indecente, în care se exprimau

de aceasta, regele a spus curtenilor săi : „Nu credeți că am pierdut mult odată cu el ?", iar curtenii l-au asigurat că abatele de Savoia va fi totdeauna un zăpăcit, un om neînstare de nimic. Îl judecau după unele excese de tinerețe, după care oamenii nu trebuiesc niciodată judecați. Prințul acesta, atît de disprețuit de curtea franceză, se născuse cu calitățile care fac un erou în timp de război și un om mare în timp de pace ; un spirit echilibrat și superior, posedînd curajul trebuincios atît în chestiunile militare cît și în cele de cabinet. Ca toți generalii, a comis și greșeli ; dar acestea au rămas neobservate între atîtea fapte mari. A zdruncinat măreția lui Ludovic al XIV-lea și puterea otomană ; a guvernat Imperiul ; și în timpul victoriilor și al ministerului său a disprețuit deopotrivă fastul și opulența. A cultivat chiar și literatura și a protejat-o, pe cît era cu putință acest lucru la curtea de la Viena. În vîrstă de treizeci și șapte de ani, avea experiența victoriilor împotriva turcilor, și a greșelilor comise de imperiali în ultimele războaie, în care servise împotriva Franței.

A coborît în Italia prin pasul Trentino, pe teritoriile Veneției, cu treizeci de mii de oameni și avînd libertatea de a se folosi de ei așa cum voia. La început, re-

---

nerespectuos față de rege și fără menajamente față de doamna de Maintenon, care pe atunci nu era decît favorită. Scrisorile au fost interceptate, iar tinerii aceia au fost dizgrațiați pentru cîtva timp.

Compilatorul *Memoriilor doamnei de Maintenon* este singurul care susține că ducele de La Rocheguignon a spus fratelui său, marchizul de Liancourt : „Frate, dacă scrisoarea dumitale e interceptată, meriți să fii condamnat la moarte". Mai întîi, nimeni nu e condamnat la moarte pentru că o scrisoare culpabilă e interceptată, ci pentru că a scris-o ; în al doilea rînd, nimeni nu e condamnat la moarte pentru că a scris niște glume. Se pare că acești seniori, care au reintrat cu toții în grații, nu meritau în nici un caz să fie condamnați la moarte. Toate aceste pretinse discursuri, care se spun cu ușurință în societate și care ulterior sînt adunate de scriitori obscuri și mercenari, sînt nedemne de crezare (n.a.).

gele i-a interzis mareşalului de Catinat să se opună trecerii prinţului Eugeniu, fie pentru că nu voia să comită primul act de ostilitate, ceea ce e o politică greşită atunci cînd ai armele în mîini, fie pentru a-i menaja pe veneţieni, care erau totuşi mai puţin primejdioşi decît armata germană.

Această greşeală a curţii a determinat comiterea altora de către Catinat. Arareori poate izbuti cineva atunci cînd urmează un plan care nu e al său. Dealtfel se ştie cît e de greu, într-o regiune străbătută în întregime de rîuri şi pîraie, să împiedici un inamic îndemînatic să le treacă. Prinţul Eugeniu îmbina o înţelegere profundă a ţelurilor sale cu o vivacitate promptă de execuţie. Natura terenului pe malurile rîului Adige făcea ca armata inamică să fie şi mai concentrată, iar cea franceză şi mai risipită. Catinat a vrut să se îndrepte spre duşman ; numai că unii locţiitori-generali i-au făcut dificultăţi şi au urzit intrigi împotriva lui. Catinat a avut slăbiciunea de a nu se face ascultat. Spiritul său de moderaţie l-a determinat să comită această mare greşeală. Eugeniu a forţat la început garnizoana de la Carpi, în apropiere de canalul Blanco, apărat de Saint-Fremont, care n-a urmat întru totul ordinele generalului şi care a fost înfrînt. După acest succes, armata germană a pus stăpînire pe regiunea dintre Adige şi Adda ; a pătruns în Bressano şi Catinat s-a retras dincolo de rîul Oglio. Mulţi ofiţeri capabili au aprobat această retragere, care li se părea înţeleaptă, şi trebuie adăugat că lipsa muniţiilor promise de ministru o făcea necesară. Oamenii de la curte, şi îndeosebi cei care sperau să comande în locul lui Catinat, au făcut ca acţiunea lui să fie considerată o jignire adusă numelui de francez. Mareşalul de Villeroi a convins curtea că va repara el onoarea naţiunii. Încrederea cu care a vorbit şi simpatia pe care regele o avea pentru el l-au făcut pe acest general să obţină comandamentul armatelor din Italia. Mareşalul

de Catinat, în ciuda victoriilor de la Staffarde și de la Marsaille, a fost silit să servească sub ordinele lui.

Mareșalul duce de Villeroi [1], fiu al guvernatorului regelui, crescut împreună cu acesta, se bucurase totdeauna de favoarea lui : luase parte la toate campaniile și la toate petrecerile regelui : era un bărbat cu o figură plăcută și impunătoare, foarte brav, foarte cumsecade, bun prieten, neprefăcut în societate, magnific în toate [2]. Numai că dușmanii lui spuneau că, în calitate de general al armatei, era ocupat mai mult cu onoarea și cu plăcerea de a comanda, decît cu obiectivele unui mare comandant. Îi reproșau că ținea prea tare la propriile sale păreri și nu ceda la sfatul nimănui.

S-a dus în Italia ca să dea ordine mareșalului de Catinat și ca să provoace dezgust ducelui de Savoia. Părea a-și închipui că un favorit al lui Ludovic al XIV-lea, în fruntea unei armate puternice, era ceva cu mult pe

---

[1] *François de Neufville, duce de Villeroi* (1643—1730), mareșal al Franței ; fiul guvernatorului lui Ludovic al XIV-lea, alături de care a copilărit și de care a fost legat, bucurîndu-se de favorurile acestuia chiar și după marile sale eșecuri militare. Prin testament, regele l-a lăsat guvernator al micului Ludovic al XV-lea ; dar Villeroi, după ce s-a bucurat de prietenia regentului Filip d'Orléans, a intrat în conflict cu acesta și a părăsit curtea, sfîrșindu-și zilele în obscuritate (n.t.).

[2] Autorul, care pe vremea cînd era tînăr a avut onoarea de a-l vedea ades, e îndreptățit să confirme că acesta era caracterul lui. La Beaumelle, care insultă pe mareșalii de Villeroi și de Villars, precum și pe mulți alții, în notele sale la *Secolul lui Ludovic al XIV-lea*, vorbește în felul acesta despre răposatul mareșal de Villeroi, la pagina 102, vol. III din *Memoriile doamnei de Maintenon* : „Villeroi cel fastuos, care amuza femeile cu atîta ușurință și care spunea oamenilor săi cu atîta aroganță : Mi-ați vîrît bani în buzunare ?" Oare cum poate cineva atribui, nu zic unui mare senior, ci unui om de bună creștere, cuvintele acestea care pe vremuri erau atribuite unui financiar ridicul ? Cum poate vorbi cineva despre atîția oameni din veacul trecut pe tonul cuiva care i-ar fi văzut ? Și cum poate scrie cu atîta nerușinare atari necuviințe, lucruri neadevărate și prostii ? (n.a.).

deasupra unui prinţ : nu-l numea pe duce altminteri decît *Monseniorul de Savoia :* îl trata ca pe un general aflat în solda Franţei, nu ca pe un suveran, stăpîn pe barierele pe care natura le-a pus între Franţa şi Italia. Prietenia acestui suveran nu a fost menajată pe cît s-ar fi cuvenit. Curtea de la Versailles îşi închipuia că teama ducelui era singurul lanţ de natură să-l ţină în frîu şi că o armată franceză, care îi înconjura pe cei vreo şase pînă la şapte mii de soldaţi piemontezi, va răspunde de fidelitatea sa. Mareşalul de Villeroi s-a comportat faţă de el ca un egal în relaţiile obişnuite şi ca un superior în comanda armatei. Ducele de Savoia poseda titlul inutil de generalisim ; numai că generalisim era mareşalul de Villeroi. De la început, el a dat ordin să fie atacat prinţul Eugeniu în garnizoana de la Chiari, în apropiere de Oglio (11 septembrie 1701). Ofiţerii generali au considerat că era împotriva tuturor regulilor războiului să se atace această garnizoană, din motive hotărîtoare : era lipsită de orice importanţă, iar retranşamentele erau inabordabile ; nu se cîştiga nimic prin cucerirea ei şi, în caz de eşec, se pierdea reputaţia campaniei. Villeroi i-a spus ducelui de Savoia că trebuie să se meargă în acea direcţie şi a trimis pe un aghiotant din partea sa la mareşalul Catinat pentru a ataca. Catinat a cerut să i se repete ordinul de trei ori, apoi s-a adresat ofiţerilor pe care-i comanda : „Haideţi, domnilor, le-a spus el, trebuie să ne supunem". Armata s-a îndreptat spre retranşamente. Ducele de Savoia, în fruntea trupelor sale, s-a luptat ca un om care ar fi fost mulţumit de Franţa. Catinat a căutat să se lase ucis. A fost rănit ; dar, aşa rănit cum era, văzînd trupele regelui respinse, iar pe mareşalul de Villeroi nedînd nici un ordin, a executat retragerea, după care a părăsit armata şi s-a dus la Versailles pentru a da regelui socoteală de purtarea sa, fără a se plînge de cineva.

(2 februarie 1702). Prințul Eugeniu și-a menținut tot timpul superioritatea asupra mareșalului de Villeroi. În cele din urmă, în mijlocul iernii, într-o zi în care mareșalul dormea liniștit la Cremona, oraș destul de puternic și prevăzut cu o garnizoană mare, a fost trezit de zgomotul împușcăturilor muschetelor. S-a sculat în grabă, a încălecat pe cal ; primul lucru pe care l-a întîlnit a fost un escadron inamic. Mareșalul este numai-decît făcut prizonier și dus în afara orașului, fără să știe ce s-a întîmplat și fără a-și putea imagina cum de s-a întîmplat un lucru atît de ciudat. Prințul Eugeniu pătrunsese deja în Cremona. Un preot numit Bozzoli, magistrat la Santa Maria Novella, introdusese trupele germane printr-un canal. Patru sute de soldați, strecurați prin acest canal în casa preotului, masacraseră pe loc gărzile celor două porți ; pe cele două porți deschise, prințul Eugeniu a intrat cu patru mii de oameni. Toate acestea s-au petrecut înainte ca guvernatorul, care era un spaniol, să simtă ceva, și mai înainte ca mareșalul de Villeroi să se fi trezit. Secretul, ordinea, rapiditatea, toate precauțiile posibile pregătiseră acțiunea. Guvernatorul spaniol a apărut la început pe stradă împreună cu cîțiva soldați : a fost ucis cu un foc de pușcă ; toți ofițerii generali sînt uciși sau făcuți prizonieri, cu excepția contelui de Revel, locțiitor-general, și a marchizului de Praslin. Norocul a redus la tăcere prudența prințului Eugeniu.

În ziua aceea, cavalerul d'Entragues urma să execute în oraș o trecere în revistă a regimentului des Vaisseaux, al cărui colonel era ; și soldații tocmai se adunau la orele patru dimineața, la un capăt al orașului, în momentul în care prințul Eugeniu intra prin celălalt. D'Entragues începe să alerge cu soldații săi pe străzi. Rezistă germanilor pe care-i întîlnește. Dă timp restului garnizoanei să vină în fugă. Ofițerii, soldații, amestecați, unii înarmați în pripă, alții aproape dezbrăcați, fără să fie

comandaţi, fără ordine, umpleau străzile, pieţele publice. Luptă în dezordine ; se retrag din stradă în stradă, din piaţă în piaţă. Două regimente irlandeze, care făceau parte din garnizoană, opresc încercările imperialilor. Nicicînd vreun oraş n-a fost surprins cu mai multă îndemînare şi apărat mai vitejeşte. Garnizoana era constituită din vreo cinci mii de oameni. Prinţul Eugeniu nu introdusese încă în oraş mai mult de patru mii. Un detaşament puternic al armatei sale trebuia să vină pe podul de peste Pad : măsurile fuseseră bine luate. O altă întîmplare le-a încurcat pe toate. Podul acesta peste rîul Pad, prost apărat de vreo cinci sute de soldaţi francezi, trebuia mai întîi cucerit de cuirasierii germani care, în clipa în care prinţul Eugeniu intra în oraş, aveau ordin să se ducă să pună stăpînire pe el. În acest scop, trebuia ca, după ce vor fi intrat prin poarta din sud, vecină cu canalul, să iasă numaidecît din Cremona, în partea din nord, prin poarta Padului şi să alerge spre pod. S-au dus ; călăuza care-i conducea a fost ucisă de un foc de puşcă tras de la o fereastră : cuirasierii o iau pe altă stradă : îşi lungesc drumul. În acest scurt răstimp, irlandezii se aruncă asupra porţii Padului ; luptă şi-i resping pe cuirasieri : marchizul de Praslin profită de moment şi pune să se taie podul : ajutorul pe care inamicul îl aştepta nu mai poate veni atunci, şi oraşul e salvat.

După ce a luptat o zi întreagă, prinţul Eugeniu, rămas stăpîn pe poarta pe care intrase, se retrage în cele din urmă, ducîndu-l cu el pe mareşalul de Villeroi şi pe mai mulţi ofiţeri generali prizonieri, dar neizbutind să cucerească Cremona, pe care acţiunea sa şi prudenţa, unite cu neglijenţa guvernatorului, i-o dăduseră şi pe care hazardul şi vitejia francezilor şi a irlandezilor i-o răpiseră.

Mareşalul de Villeroi, extrem de nenorocos în această împrejurare, a fost condamnat la Versailles de oamenii

de curte cu toată asprimea şi acrimonia pe care le inspirau favoarea de care se bucura în faţa regelui şi caracterul său, a cărui mîndrie li se părea prea aproape de vanitate. Regele, care-l plîngea fără a-l condamna, iritat că lumea blama atît de tare alegerea pe care o făcuse, s-a enervat şi a spus [1] : „Toţi se dezlănţuie împotriva lui pentru că e favoritul meu" : termen de care nu s-a mai servit cu privire la nimeni decît atunci, singura dată în viaţa lui. Imediat, ducele de Vendôme a fost numit să comande în Italia.

Ducele de Vendôme, nepot al lui Henric al IV-lea, era curajos ca şi el, blînd, bun, nu iubea fastul, nu cunoştea nici ura, nici invidia, nici răzbunarea. Nu era mîndru decît cu principii ; se purta ca un egal cu toţi ceilalţi. Era singurul general sub ordinele căruia soldaţii nu porneau la luptă datorită obligaţiei de serviciu sau a instinctului de elan pur animal şi mecanic care ascultă de vocea ofiţerilor : ei luptau pentru ducele de Vendôme ; şi-ar fi dat viaţa pentru a-l scoate dintr-o situaţie grea, în care îl antrena uneori precipitarea geniului său. Nu trecea drept un om care reflectează la ceea ce îşi propune să facă la fel de profund ca prinţul Eugeniu şi nici că se pricepea ca acesta la arta de a aproviziona armatele. Neglija prea mult amănuntele ; făcea să dispară disciplina militară ; mesele şi somnul îi răpeau prea mult timp, ca şi fratelui său. Această moliciune l-a pus nu o dată în situaţia de a cădea prizonier; dar, în momentele de acţiune, repara totul printr-o prezenţă de spirit şi o înţelegere pe care primejdia le făcea mai vii, şi momentele acestea de acţiune el le căuta totdeauna ; mai puţin făcut, după cîte se spunea, pentru un război defensiv, dar tot atît de apt pentru ofensivă

[1] A se vedea *Memoriile lui Dangeau.*

La curte, în Paris şi în armată se cînta următorul cîntec :

Francezi, mulţumiţi-i Bellonei / Fericirea voastră nu are egal; / Aţi rămas cu cetatea Cremonei / Şi l-aţi pierdut pe general. (n.a.).

ca și prințul Eugeniu.

Dezordinea aceasta și neglijența pe care le aducea în armată le avea într-un mod surprinzător de mare în propria sa casă, ba chiar și în ceea ce privește propria sa persoană : tot detestînd fastul, ajunsese la o murdărie cinică fără precedent ; dezinteresarea lui, cea mai nobilă dintre virtuți, a devenit la el un defect care l-a făcut să piardă, prin neorînduielile sale, mult mai mult decît a cheltuit cu binefacerile. De multe ori a fost văzut lipsindu-i strictul necesar. Fratele său, marele prior, care a comandat sub ordinele lui în Italia, avea și el toate aceste defecte, într-un grad și mai mare, fără a le răscumpăra prin aceeași valoare. Era surprinzător să vezi doi generali nedîndu-se jos din pat decît la orele patru după-amiaza și doi principi, nepoți ai lui Henric al IV-lea, cufundați într-o neglijență față de propria lor persoană, neglijență de care oamenii cei mai de jos s-ar fi rușinat.

Și mai surprinzător e amestecul de activitate și indolență cu care ducele de Vendôme a dus împotriva lui Eugeniu de Savoia un război plin de artificii, de surprize, de marșuri și de treceri de rîuri, de mici lupte, adeseori pe cît de inutile pe atît de sîngeroase, de bătălii sîngeroase, în care ambele părți își atribuiau victoria (15 august 1702) : așa a fost cea de la Luzzara, pentru care au fost intonate *Te Deum*-uri atît la Viena cît și la Paris. Vendôme era biruitor ori de cîte ori nu avea de-a face cu prințul Eugeniu în persoană ; dar, de îndată ce îl reîntîlnea în fruntea armatelor, Franța nu mai realiza nici un succes.

(Ianuarie 1703). În mijlocul acestor lupte și a asedierii atîtor castele și orășele, au sosit de la Versailles noi informații secrete, cum că ducele de Savoia, nepotul unei surori a lui Ludovic al XIII-lea, socrul ducelui de Burgundia, socrul lui Filip al V-lea, îi va abandona pe Bourboni și că negociază sprijini-

rea împăratului. Toată lumea e surprinsă că ducele își părăsește dintr-o dată pe ambii gineri, ba chiar, după cîte se crede, adevăratele sale interese. Numai că împăratul i-a promis tot ceea ce ginerii săi îi refuzaseră, ducatul Montferrat-Mantova, Alexandria, Valencia, teritoriile dintre Pad și Tanaro, precum și o sumă de bani mai mare decît îi dădea Franța. Banii aceștia urmau să fie furnizați de Anglia, căci împăratul abia avea cu ce să-și tocmească soldații. Anglia, cel mai bogat dintre aliați, contribuia mai mult decît toți la cauza comună. Că ducele de Savoia n-a prea consultat legile națiunilor și cele ale naturii e o problemă de morală care nu intervine în purtarea suveranilor. Numai desfășurarea evenimentelor a făcut să se vadă pînă la urmă că nu a încălcat, cel puțin în ceea ce privește tratatul, legile politicii : dar le-a încălcat în alt punct foarte esențial ; anume că și-a lăsat trupele la discreția francezilor, în timp ce ducea tratative cu împăratul. (19 august 1703.) Ducele de Vendôme a pus să fie dezarmate. În fapt, nu erau decît cinci mii de oameni ; dar pentru ducele de Savoia aceasta nu însemna puțin lucru.

Abia pierduse pe acest aliat, și casa de Bourbon a aflat că Portugalia s-a declarat împotriva ei. Pedro, regele Portugaliei, l-a recunoscut pe arhiducele Carol drept rege al Spaniei. În numele acestui arhiduce, consiliul imperial dezmembra în favoarea lui Pedro al II-lea o monarhie din care nu poseda încă nici măcar un oraș : printr-unul din acele tratate care nu au fost puse în aplicare niciodată, el îi ceda orașele Vigo, Bayonne, Badajos, Alcantara, o parte din Estramadura, toate teritoriile situate la apus de Rio de la Plata în America ; într-un cuvînt, împărțea ceea ce nu avea, pentru a dobîndi ce putea în Spania.

Regele Portugaliei, prințul de Darmstadt, ministru al arhiducelui, amirantele de Castilia, partizanul său, au ajuns să implore pînă și ajutorul sultanului Marocului.

Nu numai că au încheiat tratate cu acest barbar pentru a obține cai și grîu, dar i-au cerut și trupe. Împăratul Marocului. Muley Ismail, tiranul cel mai războinic și mai priceput la politică care exista pe atunci la națiunile mahomedane, n-a vrut să-și trimită trupele decît în condiții primejdioase pentru creștinătate și rușinoase pentru regele Portugaliei : a cerut ca ostatic pe un fiu al regelui. precum și cîteva orașe. Tratatul nu s-a mai încheiat. Creștinii s-au sfîșiat cu propriile lor mîini, fără a le mai adăuga și pe cele ale barbarilor. Pentru casa de Austria. ajutorul acesta venit din Africa nu se compara cu cel al Angliei și al Olandei.

Churchill, conte și mai apoi duce de Marlborough [1], proclamat general al trupelor engleze și olandeze încă din anul 1702, a fost omul cel mai fatal pentru măreția Franței din cîți s-au văzut în ultimele secole. El nu era ca acei generali cărora un ministru le dă în scris proiectul unei campanii și care, după ce au urmat în fruntea unei armate ordinele cabinetului, se întorc pentru a obține din nou onoarea de a servi. Pe vremea aceea, el o guverna pe regina Angliei, atît datorită nevoii pe care regina o avea de el cît și datorită autorității pe care soția sa o poseda asupra acesteia. Marlborough conducea parlamentul prin creditul de care se bucura și prin acela al lui Godolphin, marele trezorier, al cărui fiu s-a căsătoria cu fiica sa. Stăpîn în felul acesta pe curte, pe parlament, pe război și pe finanțe, mai rege decît fusese Wilhelm, om politic tot atît de mare ca și acesta și comandant și mai mare, el a realizat mai mult

[1] *John Churchill, duce de Marlborough* (1650—1722), comandant militar englez. Și-a început ucenicia armelor într-un corp de ostași ai regelui Carol al II-lea, sub comanda lui Turenne și a Marelui Condé, al cărui destin îl repetă în bună măsură, obținînd succese răsunătoare, o influență preponderentă la curtea reginei Ana și sfîrșind într-o dizgrație totală, după ce a condus cu cea mai mare tenacitate coaliția împotriva lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

decît ar fi îndrăznit să spere aliaţii. Mai mult decît toţi generalii din vremea sa, el poseda acel calm al curajului în mijlocul tumultului şi acea seninătate a sufletului în mijlocul pericolelor, pe care englezii o numesc *cold head,* cap rece. Pare-se că această calitate, care pentru un comandant este cel mai de seamă dar al naturii, a făcut ca în trecut englezii să repurteze atîtea succese împotriva francezilor în cîmpiile de la Poitiers, de la Crécy şi de la Azincourt.

Marlborough, ostaş neobosit în cursul campaniilor, devenea un negociator tot atît de activ în timpul iernii. S-a dus la Haga, precum şi la toate curţile Germaniei. I-a convins pe olandezi să se ruineze pentru a micşora puterea Franţei. A întărîtat sentimentele electorului palatin. S-a dus să măgulească mîndria electorului de Brandenburg, atunci cînd acest prinţ a vrut să devină rege. Îi prezenta şervetul la masă, pentru a obţine de la el un ajutor de şapte pînă la opt mii de soldaţi. De partea sa, prinţul Eugeniu nu termina o campanie decît pentru a începe el însuşi la Viena pregătirile alteia. Se ştie că armatele sînt mai bine aprovizionate atunci cînd generalul e ministru. Aceşti doi oameni, fie comandînd împreună, fie comandînd separat, acţionau totdeauna în înţelegere ; de multe ori confereau la Haga cu marele pensionar Heinsins şi cu grefierul Fagel, care guvernau Provinciile-Unite cu tot atîta înţelepciune ca şi Barnevelt sau fraţii de Witt, dar cu mai mult succes. Înţeleşi între ei, puneau totdeauna în mişcare resorturile a jumătate din Europa împotriva casei de Bourbon ; şi ministerul Franţei era în acest caz mult prea slab pentru a rezista multă vreme acestor forţe reunite. Secretul proiectelor lor de campanie era totdeauna păstrat între ei. Ei înşişi puneau la cale toate acţiunile, neîncredinţîndu-le celor care trebuiau să-i secondeze decît în momentul execuţiei. Chamillard, dimpotrivă, nefiind nici om politic, nici războinic, nici măcar om de finanţe, şi jucînd totuşi

rolul unui prim-ministru, neputînd să facă singur aranjamente, le primea din mîinile unor subalterni ai săi. Secretul său era uneori divulgat, înainte chiar de a şti precis ce anume trebuia făcut. E un fapt pe care marchizul de Feuquières i-l reproşează cu dreptate : iar doamna de Maintenon mărturişeşte în scrisorile ei că omul acesta, pe care ea îl alesese, era un ministru incapabil. Aceasta a fost una din cauzele insuccesului Franţei.

Deîndată ce a căpătat comandamentul armatelor confederate în Flandra, Marlborough a dovedit numaidecît că deprinsese arta războiului sub Turenne. Pe vremuri îşi făcuse primele sale campanii, ca voluntar, sub conducerea acestui general. În armată nu i spunea decît frumosul englez ; dar vicontele de Turenne apreciase că frumosul englez va deveni cîndva un om mare. A început prin a creşte ofiţeri subalterni şi necunoscuţi pînă atunci, ale căror merite ştia să le discearnă, fără a se supune ordinei gradului militar, pe care noi, în Franţa, îl numim *ordinea tabelului*. Ştia că atunci cînd gradele nu sînt decît ordinea vechimii, spiritul de emulaţie dispare ; şi că un ofiţer, dacă e cel mai vechi, nu e totdeauna cel mai bun. (1702.) A format în primul rînd oameni. A cîştigat teren în dauna francezilor fără a lupta. În prima lună, contele d'Atholne, general olandez, îşi disputa cu el comandamentul ; încă din a doua lună, a fost obligat să-i cedeze în toate privinţele. Regele Franţei îl trimisese împotriva lui pe nepotul său, pe ducele de Burgundia, prinţ înţelept şi drept, născut ca să-i facă pe oameni fericiţi. Mareşalul de Boufflers, om de o neobosită îndrăzneală, comanda armata sub acest tînăr prinţ. Numai că ducele de Burgundia, după ce a asistat la cucerirea mai multor puncte fortificate, după ce a fost silit să dea înapoi datorită marşurilor bine conduse ale englezului. s-a întors la Versailles în plină campanie. (Septembrie şi octombrie 1702.) Boufflers a

rămas singurul martor al succeselor lui Marlborough, care a cucerit orașele Venloo, Ruremonde, Liége, înaintînd tot timpul și nepierzînd nici o clipă superioritatea.

Întors la Londra, după această campanie, Marlborough a primit acele onoruri de care cineva se poate bucura într-o monarhie și într-o republică ; a fost făcut duce de către regină și, ceea ce e și mai măgulitor, a primit mulțumirile celor două camere ale parlamentului, ai căror deputați au venit să-l felicite la el acasă.

S-a ivit totuși un om care părea că va trebui să redreseze soarta Franței : era mareșalul duce de Villars [1], pe atunci locțiitor-general și pe care ulterior l-am văzut generalisim al armatelor Franței, Spaniei și Sardiniei, la vîrsta de optzeci și doi de ani, ofițer plin de îndrăzneală și de încredere. Cariera și-o realizase singur prin încăpățînarea cu care făcea totul mai mult decît îi dicta datoria. Uneori îi displăcuse lui Ludovic al XIV-lea și, ceea ce era mai periculos, lui Louvois, pentru că le vorbea cu aceeași îndrăzneală cu care își îndeplinea serviciul. I se reproșa că nu păstrează o modestie demnă de valoarea sa : dar, în cele din urmă, toată lumea și-a dat seama că avea un geniu hărăzit pentru războaie și făcut pentru a-i conduce pe francezi. În scurtă vreme fusese avansat, după ce mult timp fusese lăsat să lîncezească.

Au existat puțini oameni al căror succes să trezească mai multă gelozie, dar care să nu fi trebuit să o pro-

[1] *Louis-Hector, marchiz* apoi *duce de Villars* (1653—1734), mareșal al Franței, unul dintre cei mai valoroși conducători militari francezi din a doua jumătate a domniei lui Ludovic al XIV-lea, participant la toate războaiele din această perioadă, culminînd cu semiesecul de la Malplaquet, unde numai rănirea sa l-a lipsit de victorie, și cu bătălia decisivă de la Denain. Membru al regenței sub minoratul lui Ludovic al XV-lea, s-a ilustrat și sub domnia acestuia, comandînd armata din Italia, unde a și murit, după ce a cucerit ducatele de Milano și de Mantova. S-au publicat *Memoriile* sale (1735), dintre care numai volumul I e scris de el. Voltaire a fost prietenul și protejatul fiului său Honoré-Armand, care i-a succedat în majoritatea demnităților (n.t.).

voace. A fost mareşal al Franţei, duce şi pair, guvernator de provincie ; dar, pe deasupra, a salvat şi statul : în timp ce alţii, care l-au dus la ruină, sau n-au fost decît oameni de curte, au dobîndit aproape aceleaşi recompense. I s-a reproşat pînă şi averea, deşi modestă, şi care fusese dobîndită din impozite ridicate pe teritorii inamice, rezultat legitim al valorii şi purtării sale ; în timp ce aceia care au adunat averi de zece ori mai mari pe căi necinstite s-au bucurat de ele cu aprobarea generală. Aproape că nu a început să se bucure de renumele său decît pe la vîrsta de optzeci de ani. A trebuit să supravieţuiască întregii curţi pentru a ajunge să guste din plin gloria.

Nu e inutil să se ştie care anume a fost cauza acestei nedreptăţi a oamenilor : faptul că mareşalul de Villars nu era deloc un om abil. Nu ştia să-şi facă prieteni graţie probităţii şi inteligenţei, nu ştia nici să se pună în valoare, deşi vorbea despre sine însuşi aşa cum merita să vorbească alţii despre el.

Într-o zi, cînd pleca pentru a prelua comanda armatei, i-a spus regelui în faţa întregii curţi : „Sire, mă duc să lupt împotriva duşmanilor maiestăţii-voastre şi vă las în mijlocul duşmanilor mei". Curtenilor ducelui de Orléans, regentul regatului, îmbogăţiţi prin acea răsturnare a statului numită sistem : „Întrucît mă priveşte, niciodată n-am cîştigat ceva decît pe seama duşmanilor". Felul acesta de a vorbi, în care dovedea tot atîta curaj ca şi în acţiunile sale, îi jignea prea mult pe ceilalţi oameni, deja iritaţi de succesele sale.

La începutul acestui război, mareşalul de Villars era unul din locţiitorii-generali care comandau detaşamentele din Alsacia. Prinţul de Baden, în fruntea armatelor imperiale, tocmai cucerise oraşul Landau, apărat de Mélac timp de patru luni de zile. Prinţul îşi continua înaintarea. Avea de partea sa avantajul numărului, al terenului şi al unui început de campanie bun. Armata sa se

afla în munții Brisgau, care se învecinează cu Pădurea Neagră : și pădurea aceasta uriașă despărțea trupele bavareze de cele franceze. Catinat comanda la Strasbourg. Prudența l-a împiedicat să încerce a-l ataca pe prințul de Baden în condiții atît de dezavantajoase. Armata Franței ar fi fost pierdută fără scăpare, iar Alsacia ar fi rămas descoperită în cazul unui eșec. Villars, care se hotărîse să fie mareșal al Franței sau să piară, a riscat ceea ce Catinat nu îndrăznea să facă. A obținut de la curte aprobarea. S-a îndreptat spre imperiali cu o armată inferioară, la Fridlingen, și a dat bătălia care poartă acest nume.

(14 octombrie 1702). Cavaleria se lupta pe cîmpie : infanteria franceză a urcat în vîrful muntelui și a atacat infanteria germană retranșată în pădure. Am auzit de mai multe ori de la mareșalul de Villars că bătălia era cîștigată, cînd, aflîndu-se în fruntea infanteriei, o voce a strigat : *Sîntem tăiați.* La aceste cuvinte, toate regimentele au rupt-o la fugă. Mareșalul aleargă la ei și le strigă : *Haideți, prieteni, victoria e a noastră ! Trăiască regele !* Soldații răspund tremurînd : *Trăiască regele !* și o iau din nou la fugă. Cel mai greu i-a fost generalului să-i adune pe biruitori. Dacă două regimente dușmane și-ar fi făcut apariția în momentul acesta de panică, francezii ar fi fost bătuți : într-asemenea măsură soarta decide de multe ori cîștigarea unei bătălii.

După ce a pierdut trei mii de oameni, artileria, pozițiile, după ce a fost urmărit două leghe prin păduri și trecători, în timp ce, ca probă a înfrîngerii, fortul de la Fridlingen capitula, prințul de Baden a anunțat la Viena că ar fi cîștigat victoria și a pus să se intoneze un *Te Deum*, mai rușinos pentru el decît bătălia pierdută.

Revenindu-și din panică, francezii l-au proclamat pe Villars mareșal al Franței, pe cîmpul de bătaie ; iar re-

gelu, cincisprezece zile mai tîrziu, a confirmat ceea ce îi acordaseră vocile soldaților.

(Aprilie 1703). Cu trupele sale victorioase, mareșalul de Villars face în sfîrșit joncțiunea cu electorul de Bavaria : îl găsește și pe el biruitor, cîștigînd teren și punînd stăpînire pe orașul imperial Ratisbona, unde Imperiul întrunit tocmai îi hotărîse pieirea.

Villars era făcut mai degrabă să slujească bine statul urmîndu-și doar propriul său geniu, decît să acționeze în înțelegere cu vreun prinț. L-a dus, sau mai bine zis, l-a antrenat pe elector dincolo de Dunăre ; și după ce au trecut fluviul, electorul s-a căit, dîndu-și seama că eșecul cel mai mic l-ar fi lăsat la discreția împăratului. Contele de Styrum, în fruntea unui corp de aproximativ douăzeci de mii de oameni, mergea să facă joncțiunea cu marea armată a prințului de Baden, în apropiere de Donavert. *Trebuie să le-o luăm înainte,* spuse mareșalul principelui ; *trebuie să-l atacăm pe Styrum și să ne punem în mișcare imediat.* Electorul temporiza : răspundea că trebuie să se sfătuiască cu generalii și cu miniștrii săi. „Eu sînt ministrul și generalul dumneavoastră, i-a replicat Villars. Cînd e vorba de dat o bătălie, vă trebuie alt sfat decît al meu ?" Prințul, tot gîndindu-se la primejdia în care se aflau statele sale, continua să dea înapoi ; și generalul s-a supărat : „Ei bine ! i-a spus Villars, dacă alteța-voastră electorală nu vrea să se folosească de ocazie cu bavarezii săi, voi lupta cu francezii" ; și, numaidecît, a dat ordin de atac. Prințul, cuprins de indignare [1], și nevăzînd în francez decît

[1] Toate acestea se găsesc în *Memoriile mareșalului de Villars,* aflate în manuscris ; acolo am citit aceste mănunte. Primul volum tipărit al acestor *Memorii* este absolut sigur de el ; celelalte două sînt de o mînă străină și puțin diferite.

Din depeșele mareșalului se poate vedea cît avusese de suferit din partea curții bavareze : „Poate că era mai bine să-i placi decît să-l servești bine. Oamenii lui așa procedau. Bavarezii, străi-

un îndrăzneț imprudent, a fost silit să lupte fără să vrea. Bătălia s-a dat în cîmpia de la Hochstädt, în apropiere de Donavert.

(20 septembrie 1703). După prima șarjă, s-a putut vedea încă o dată rolul pe care îl joacă uneori norocul într-o bătălie. Armata inamică și armata franceză, apucate de spaimă, au luat-o la fugă amîndouă în același timp, iar mareșalul de Villars s-a văzut pentru cîteva minute aproape singur pe cîmpul de bătaie : a adunat trupele, le-a adus înapoi la luptă și a dobîndit victoria. Au fost uciși trei mii de imperiali : au fost făcuți prizonieri patru mii : și-au pierdut artileria și bagajele. Electorul a pus stăpînire pe orașul Augsburg. Drumul spre Viena era deschis. În cabinetul împăratului s-a pus problema părăsirii capitalei.

Spaima împăratului avea o scuză : în momentul acela era bătut pretutindeni (6 septembrie). Ducele de Burgundia, avînd sub comanda sa pe mareșalii de Tallart [1] și de Vauban, tocmai cuceriseră vechea cetate Brisach (14 noiembrie 1703). Tallart nu numai că recucerise orașul Landau, dar îl bătuse în apropiere de Spire pe

---

nii, toți cei care l-au furat, l-au înșelat la joc, l-au dat pe mîna împăratului, și-au făcut averile grație lui etc."

Prin cuvintele *l-au dat pe mîna împăratului*, Villars înțelege o intrigă pe care miniștrii electorului de Bavaria o urzeau pe atunci pentru a încheia pace cu Austria, într-o vreme în care Franța lupta pentru el (n.a.).

[1] *Camille d'Hostun, duce de Tallart* (1652—1728), mareșal francez, și-a început cariera sub comanda Marelui Condé și a lui Turenne, pentru ca, după mai multe succese, să piardă bătălia de la Blenheim (1704). Luat prizonier cu această ocazie, și-a petrecut detenția în Anglia, unde a contribuit, prin intrigile sale, la discreditarea ducelui de Marlborough. Întors în patrie, a fost făcut duce și pair, apoi membru al consiliului de regență, pentru ca în timpul domniei lui Ludovic al XV-lea să devină ministru de stat (n.t.).

prinţul de Hessa, ulterior rege al Suediei, care încercase să vină în ajutorul oraşului. Dacă e să-l credem pe marchizul de Feuquières, un ofiţer şi un judecător atît de priceput în arta militară, dar şi atît de sever în judecăţile sale, mareşalul de Tallart a cîştigat bătălia doar datorită unei greşeli şi unei confuzii. Dar, în cele din urmă, de pe cîmpul de luptă, a putut să scrie regelui : „Sire, armata voastră a capturat mai multe stindarde şi drapele decît numărul soldaţilor pe care i-a pierdut".

Din tot războiul, această acţiune a fost aceea în care baioneta a produs cele mai mari masacre. Francezii, prin impetuozitatea lor, au dobîndit un mare succes folosindu-se de această armă. Ulterior ea a devenit mai degrabă ameninţătoare decît ucigătoare. A prevalat focul susţinut şi continuu. Germanii şi englezii s-au deprins să tragă pe divizii cu mai multă ordine şi promptitudine decît francezii. Prusienii au fost primii care şi-au prevăzut puştile cu vergele de fier. Cel de al doilea rege al Prusiei i-a disciplinat, în aşa fel încît ajunseseră să descarce foarte uşor cîte şase focuri pe minut. În clipa de faţă, trei şiruri, trăgînd simultan şi înaintînd apoi repede, hotărăsc soarta bătăliilor. Tunurile de campanie fac un efect nu mai puţin de temut. Batalioanele, pe care focul acesta le slăbeşte, nu aşteaptă atacul la baionetă, şi cavaleria sfîrşeşte prin a le dezagrega. În felul acesta, baioneta înspăimîntă mai mult decît omoară, iar spada a devenit pentru infanterie absolut inutilă. Forţa fizică, îndemînarea, curajul unui luptător nu-i mai servesc la nimic. Batalioanele au devenit nişte mari maşini, cea mai bine alcătuită stricînd-o

în mod necesar pe cea care i se opune. Acesta e motivul pentru care prințul Eugeniu a cîștigat împotriva turcilor celebrele bătălii de la Timișoara și de la Belgrad, în care turcii ar fi ieșit poate biruitori datorită superiorității numărului, dacă s-ar fi produs ceea ce se numește o luptă corp la corp. În felul acesta, arta de a se ucide a devenit nu numai cu totul altceva decît ceea ce fusese înainte de inventarea prafului de pușcă, dar și decît ceea ce era acum o sută de ani.

În timp ce succesul Franței se arăta inițial atît de favorabil în ceea ce privește Germania, se presupunea că mareșalul de Villars îl va duce mai departe cu acea impetuozitate care deconcerta încetineala germanilor : numai că aceleași trăsături de caracter care-l făceau un comandant de temut îl făceau incompatibil cu electorul Bavariei. Regele voia ca un general să nu fie mîndru decît cu inamicul : și electorul de Bavaria a avut proasta idee de a cere un alt mareșal al Franței.

Însuși Villars, obosit de intrigile mărunte ale unei curți agitate și interesate, de nehotărîrea electorului și, mai mult decît orice, de scrisorile ministrului de stat Chamillard, plin de prejudecăți și de ignoranță la adresa sa, a cerut regelui retragerea. A fost singura recompensă pe care a dobîndit-o de pe urma celor mai iscusite operații de război și a unei bătălii cîștigate. Spre nenorocirea Franței, Chamillard l-a trimis în fundul Cevenilor să-i reprime pe țăranii fanatici, și a lipsit armatele franceze de singurul general care putea în acel moment, alături de ducele de Vendôme, să le inspire un curaj de neînfrînt. Vom vorbi despre acești fanatici în capi-

tolul despre religie. Ludovic al XIV-lea avea pe atunci dușmani mai primejdioși și mai norocoși decît locuitorii Cevenilor.

CAPITOLUL AL XIX-LEA

PIERDEREA BĂTĂLIEI DE LA BLENHEIM, SAU DE LA HOCHSTÄDT, ȘI URMĂRILE EI

La începutul lui 1703, ducele de Marlborough se întorsese în Țările de Jos și continua să acționeze la fel, cu același succes. Cucerise orașul Bonn, reședința electorului de Köln. De aici, recucerise orașele Huy, Limburg și pusese stăpînire pe toată zona Rhinului de jos. Mareșalul de Villeroi, după ieșirea din închisoare, comanda în Flandra împotriva lui Marlborough cu nu mai mult succes decît avusese împotriva prințului Eugeniu. În zadar mareșalul de Boufflers, cu un detașament al armatei, dobîndise o mică victorie în bătălia de la Eckeren împotriva lui Obdam, un general olandez. Un succes care nu are nici o urmare nu înseamnă nimic.

În timpul acesta, dacă generalul englez nu venea în ajutorul împăratului, casa de Austria părea pierdută. Electorul de Bavaria pusese stăpînire pe Passau. Treizeci de mii de francezi, sub ordinele mareșalului de Marsin [1], care urmase lui Villars, invadaseră teritoriul de

[1] *Ferdinand, conte de Marsin* (sau *Marchin)* (1656—1706), mareșal al Franței. Inițial s-a aflat în serviciul Olandei, datorită participării sale la Frondă, ceea ce i-a alienat simpatiile lui Ludovic al XIV-lea. După împăcarea cu acesta, s-a întors în Franța, ilustrîndu-se ca diplomat și conducător militar. Este unul dintre principalii vinovați ai dezastrului de la Hochstädt (1704). Doi ani mai tîrziu a murit în cursul bătăliei pentru orașul Torino (n.t.).

dincolo de Dunăre. Grupuri armate străbăteau Austria. Viena era amenințată pe de-o parte de francezi și de bavarezi, iar pe de alta, de prințul Rákoczi[1], în fruntea ungurilor, care luptau pentru libertatea lor, ajutați cu bani de Franța și de turci. Atunci, prințul Eugeniu vine în grabă din Italia ; preia comandamentul armatelor germane : se întîlnește la Heilbronn cu ducele de Marlborough. Generalul englez, pe care nimeni nu-l stînjenea în acțiunile sale și pe care regina și olandezii îl lăsau să facă ce voia, a venit în ajutorul centrului Imperiului. El începe prin a lua cu sine zece mii de infanteriști englezi și douăzeci și trei de escadroane. Își grăbește marșul : sosește la Dunăre, în apropiere de Donavert, în fața liniilor electorului de Bavaria, în care vreo opt mii de francezi și tot atîția bavarezi, retranșați, păzeau regiunea pe care o cuceriseră. După două ore de luptă (2 iulie 1704), în fruntea a trei batalioane engleze, Marlborough străpunge liniile bavarezilor și francezilor și-i dă peste cap. S-a spus că a ucis șase mii de oameni și a pierdut aproape tot atîția. Pentru un general nu contează numărul morților atunci cînd își duce acțiunea la bun sfîrșit. Cucerește orașul Donavert : trece Dunărea, pradă Bavaria.

Mareșalul de Villeroi, care ar fi vrut să-l urmărească la primele mișcări, l-a pierdut din vedere dintr-o dată

---

[1] *Francisc Rákoczi* (1676—1735), comandant militar maghiar, răzvrătit împotriva stăpînirii habsburgice, a izbutit să separe Ungaria de Austria printr-o luptă îndîrjită de aproape zece ani, după care (1711), a trăit în pribegie atît în Franța cît și în Imperiul Otoman (n.t.).

şi nu a aflat unde e decît auzind despre victoria de la Donavert.

Mareşalul de Tallart, cu un corp de vreo treizeci de mii de oameni, a venit să-l înfrunte pe Marlborough pe alt drum, şi s-a unit cu trupele electorului ; în acelaşi timp soseşte şi prinţul Eugeniu şi face joncţiunea cu Marlborough.

În cele din urmă, cele două armate se întîlnesc destul de aproape de localitatea Donavert şi pe aceeaşi cîmpie unde mareşalul de Villars dobîndise cu un an înainte o victorie. În momentul acela el se afla în munţii Ceveni. Ştiu că primind o scrisoare din partea armatei lui Tallart, scrisă în ajunul bătăliei, prin care i se comunica dispoziţia celor două armate şi felul în care mareşalul de Tallart voia să ducă lupta, i-a scris preşedintelui de Maisons, cumnatul său, că dacă mareşalul de Tallart va da bătălia păstrînd această poziţie, va fi înfrînt în mod sigur. Scrisoarea aceasta a fost arătată lui Ludovic al XIV-lea ; ea s-a publicat.

(13 august 1704). Armata franceză, punîndu-i la socoteală şi pe bavarezi, număra optzeci şi două de batalioane şi o sută şaizeci de escadroane, ceea ce însemna vreo şaizeci de mii de soldaţi, pentru că nu toate corpurile erau complete. Şaizeci şi patru de batalioane şi o sută cincizeci şi două de escadroane alcătuiau armata inamică în care nu intrau decît vreo cincizeci şi două de mii de oameni, căci totdeauna armatele sînt făcute dintr-un număr mai mare de oameni decît îl au de fapt. Bătălia aceasta aşa de sîngeroasă merită o atenţie deosebită. Generalilor francezi li s-au reproşat o mulţime

de greşeli : prima a fost că s-au lăsat puşi în situaţia de a trebui să primească bătălia, în loc să lase ca armata inamică să se consume în lipsă de furaje şi să dea mareşalului de Villeroi răgazul să se năpustească asupra Ţărilor de Jos lipsite de apărare, sau să înainteze în Germania. Dar pentru a răspunde acestui reproş, trebuie ţinut seama de faptul că armata franceză, fiind ceva mai puternică decît armata aliaţilor, putea spera să o înfrîngă, iar victoria ar fi dus la detronarea împăratului. Marchizul de Feuquières numără douăsprezece erori capitale pe care le-au comis prinţul elector, Marsin şi Tallart, înainte şi după bătălie. Una dintre cele mai grave a fost absenţa unui corp puternic de infanterie în centru şi separarea celor două corpuri de armată. Am auzit de multe ori din gura mareşalului de Villars că această dispunere a armatelor nu avea nici o scuză.

Mareşalul de Tallart se afla pe aripa dreaptă, electorul împreună cu Marsin pe stînga. Mareşalul de Tallart era de o îndrăzneală în care intra toată ardoarea şi vivacitatea franceză, un spirit activ, pătrunzător, fecund în soluţii şi în resurse. El fusese acela care încheiase tratatul de partaj. Se îndreptase spre glorie şi spre succes pe toate căile unui om de spirit şi de inimă. Bătălia de la Spira îi adusese o foarte mare onoare, în ciuda criticilor lui Feuquières ; căci în ochii publicului, un general victorios nu a comis niciodată vreo greşeală, după cum generalul înfrînt este totdeauna vinovat, indiferent cît de bună a fost comportarea sa.

Numai că mareşalul de Tallart avea un defect foarte

primejdios pentru un general ; vederea lui era atît de slabă încît nu era în stare să distingă obiectele la douăzeci de paşi de el. Cei care l-au cunoscut bine mi-au mai spus că, spre deosebire de ducele de Marlborough, curajul lui, înflăcărîndu-se în toiul acţiunii, nu-i lăsa inteligenţei întreaga libertate. Defectul acesta îi venea de la un sînge sec şi aprins. Se cunoaşte îndeajuns că temperamentul nostru ne determină toate calităţile sufletului.

Mareşalul de Marsin nu deţinuse pînă atunci niciodată comanda supremă ; şi, om dotat cu mult spirit şi inteligenţă dreaptă, avea, după cîte se spune, experienţa unui bun ofiţer, mai mult decît aceea a unui general.

Cît priveşte pe electorul de Bavaria, acesta era considerat mai puţin un mare comandant şi mai mult un prinţ viteaz, de treabă, iubit de supuşii săi, avînd mai multă generozitate decît spirit practic.

În sfîrşit, bătălia a început între amiază şi orele unu. Marlborough, împreună cu englezii săi, după ce a trecut un pîrîu, au atacat cavaleria lui Tallart. Puţin mai înainte generalul acesta se dusese pe aripa stîngă pentru a vedea cum era dispusă aceasta. Era deja un destul de mare dezavantaj faptul că armata lui Tallart lupta, fără ca generalul să se afle în fruntea ei. Armata electorului şi a lui Marsin nu fusese însă atacată de prinţul Eugeniu. Marlborough străpunsese aripa dreaptă franceză cu aproape o oră înainte ca Eugeniu să fi putut ajunge la aripa stîngă, a electorului.

De îndată ce mareşalul de Tallart află că Marlborough atacă aripa sa, aleargă într-acolo : găseşte angajată o

acțiune violentă ; cavaleria franceză se grupase de trei ori și atacase de trei ori. Se îndreaptă spre satul Blenheim, unde postase douăzeci și șapte de batalioane și douăsprezece escadroane. Era o mică armată separată, care ținea sub foc continuu pe cea a lui Marlborough. De la satul acesta, unde dă ordine, se reîntoarce în mare grabă în locul unde Marlborough, cu cavaleria și batalioanele dispuse între escadroane, respingea cavaleria franceză.

Domnul de Feuquières se înșeală desigur atunci cînd afirmă că mareșalul de Tallart nu se afla acolo și că a fost făcut prizonier pe cînd se întorcea de la aripa lui Marsin la aripa sa. Toate relatările concordă, și nu e decît prea adevărat pentru el că se afla de-față. A fost rănit în acel loc ; fiul său a primit o lovitură mortală aflîndu-se lîngă el. Întreaga lui cavalerie a fost pusă în derută în prezența sa. Învingător, Marlborough pătrunde dintr-o parte cele două armate franceze ; de cealaltă, ofițerii săi generali pătrund și ei între satul Blenheim și armata lui Tallart, care continua să fie despărțită de mica armată aflată în Blenheim.

În situația aceasta gravă, mareșalul de Tallart aleargă pentru a regrupa cîteva escadroane. Vederea sa slabă îl face să ia un escadron inamic drept un escadron francez. E făcut prizonier de trupele prințului de Hessa, care se afla în solda Angliei. În momentul în care generalul era prins, prințul Eugeniu, respins de trei ori, obține în sfîrșit succes. În corpul de armată al mareșalului de Tallart, deruta devenise totală, iar fuga precipitată. Con-

sternarea și orbirea întregii aripi drepte erau atît de mari încît ofițerii și soldații se aruncau în Dunăre, fără să știe încotro se duc. Nici un ofițer general nu dădea ordin de retragere ; nici unul nu se gîndea la salvarea celor douăzeci și șapte de batalioane și a celor douăsprezece escadroane ale celor mai bune trupe ale Franței, închise atît de nefericit în satul Blenheim, dar nici la angajarea lor în bătălie. Atunci, mareșalul de Marsin a dat ordin de retragere. Contele de Bourg, ulterior mareșal al Franței, a salvat o mică parte a infanteriei, retrăgîndu-se în mlaștinile de la Hochstädt ; dar nici el, nici Marsin, nici altcineva nu s-a gîndit la armata care continua să rămînă la Blenheim, așteptînd ordine și neprimind nimic. Era alcătuită din unsprezece mii de oameni efectivi ; erau corpurile cele mai vechi. Sînt multe exemple de cazuri în care armate mai mici au bătut armate de cincizeci de mi de oameni, sau care au efectuat retrageri glorioase ; dar locul în care se afla acea armată hotărăște totul. Oamenii nu puteau ieși din ulițele strîmte ale unui sat pentru a se dispune singuri în ordine de luptă în fața unei armate victorioase, care le-ar fi copleșit pe un front mai larg, în orice clipă, atît prin artileria proprie cît și prin tunurile armatei învinse, care intraseră deja în stăpînirea învingătorului. Ofițerul general care trebuia să-i comande, marchizul de Clérembault, fiul mareșalului de Clérembault, se duse în grabă să ceară ordine de la mareșalul de Tallart ; află că e prins ; nu vede decît oameni fugind ; o ia la fugă împreună cu ei și se va îneca în Dunăre.

Un brigadier, Sivières, care avea postul în acel sat, încearcă atunci o lovitură temerară : strigă ofițerilor din regimentele Artois și Provența să pornească cu el : mai mulți ofițeri, chiar și din alte regimente, vin la chemarea lui ; se năpustesc asupra inamicului, așa cum se execută o ieșire dintr-un punct fortificat asediat; numai că după ieșire, a trebuit să se întoarcă înapoi. Puțin mai tîrziu, unul dintre acești ofițeri, pe nume Desnonvillés, se întoarce călare împreună cu milord Orkney, numit Hamilton. „Ne aduci un englez prizonier ?" l-au întrebat ofițerii înconjurîndu-l. „Nu, domnilor, sînt prizonier eu însumi și vin să vă spun că nu există altă soluție pentru dumneavoastră decît să vă constituiți prizonieri de război. Iată-l pe contele de Orkney, care vă oferă capitularea." Toate trupele acestea bătrîne au fost cuprinse de emoție ; regimentul de Navarra și-a rupt și și-a îngropat drapelele, dar, în cele din urmă, a trebuit să se supună situației, și armata s-a predat fără luptă. Milord Orkney mi-a spus despre corpul acesta de trupe că în situația aceea încurcată nu putea face altceva. Europa a rămas surprinsă că cele mai bune trupe franceze au avut de suferit în corp această rușine. Unii imputau insuccesul lașității ; dar cîțiva ani mai tîrziu, patrusprezece mii de suedezi, predîndu-se rușilor pe o cîmpie plată, au justificat purtarea francezilor.

Aceasta a fost celebra bătălie care, în Franța, poartă numele de bătălia de la Hochstädt, în Germania, de la Pleintheim, iar în Anglia, de la Blenheim. Învingătorii au avut aproape cinci mii de morți și aproape opt mii de

răniți, și un număr mai mare în corpul prințului Eugeniu. Armata franceză a fost aproape în întregime distrusă. Din șaizeci de mii de oameni, atît de multă vreme biruitori, abia s-au putut aduna ceva mai mult de douăzeci de mii efectivi.

În jur de douăsprezece mii de morți, patrusprezece mii de prizonieri, întreaga artilerie, un număr uriaș de stindarde și de drapele, corturile, trăsurile, generalul armatei împreună cu o mie două sute de ofițeri de elită în mîinile învingătorului au marcat această bătălie. Fugarii s-au risipit ; aproape o sută de leghe din țară au fost pierdute în mai puțin de o lună. Întreaga Bavarie, trecută sub jugul împăratului, a avut de suportat toată asprimea guvernului austriac mînios, precum și rapacitatea și barbaria soldaților învingători. Refugiindu-se la Bruxelles, prințul elector s-a întîlnit pe drum cu fratele său, electorul de Köln, gonit ca și el din statele sale ; s-au îmbrățișat vărsînd lacrimi. Curtea de la Versailles, obișnuită cu succesele, a fost cuprinsă de mirare și de consternare. Știrea înfrîngerii a sosit în mijlocul petrecerilor pentru nașterea unui strănepot al lui Ludovic al XIV-lea. Nimeni n-a îndrăznit să-i aducă regelui la cunoștință un adevăr atît de crud. A fost nevoie ca doamna de Maintenon să se însărcineze să-i spună regelui că nu mai era invincibil.

S-a spus și s-a scris, iar istoriile au repetat, că împăratul a înălțat pe cîmpia de la Blenheim un monument al acestei înfrîngeri, cu o inscripție dezonorantă pentru

regele Franței [1] : dar monumentul acesta n-a existat niciodată. Doar Anglia a înălțat unul, în cinstea ducelui de Marlborough. Regina și parlamentul i-au clădit pe principalul său domeniu un palat imens care poartă numele de Blenheim. Bătălia aceasta este înfățișată prin tablouri și prin tapiserii. Mulțumirile pe care i le-au adus camerele Parlamentului, cele ale orașelor și tîrgurilor, aclamațiile Angliei, au constituit premiul cel mai mare pe care l-a dobîndit prin victoria sa. Poemul celebrului Addison, monument mai durabil decît palatul de la Blenheim, este socotit de această națiune războinică și savantă printre recompensele care au cinstit cel mai mult pe ducele de Marlborough. Împăratul l-a făcut prinț al Imperiului, dîndu-i principatul de Mindelheim, care mai apoi a fost schimbat cu un altul ; dar ducele n-a fost cunoscut niciodată sub acest titlu, căci numele de Marlborough devenise pentru el cel mai frumos din cîte putea să poarte.

---

[1] Reboulet ne asigură că împăratul Leopold a pus să se înalțe această piramidă : într-adevăr, așa s-a crezut în Franța ; în 1707, mareșalul de Villars a trimis cincizeci de meșteri ca s-o dărîme ; nu s-a găsit nimic. Cel care a continuat cartea lui Thoyras, și care a scris doar după ziarele din Haga, presupune că această inscripție există, ba chiar propune să fie schimbată cu un text în favoarea englezilor. De fapt, ea a fost născocită de niște francezi refugiați care nu aveau ce face. Era un lucru obișnuit pe atunci, și mai este și astăzi, să dai drept adevăruri certe unele închipuiri sau povești populare. Pe vremuri, istorei îi lipseau memoriile, în clipa de față, mulțimea lor îi face mai mult rău. Adevărul se vede înecat într-un ocean de broșuri (n.a.).

Armata franceză risipită lasă aliaţilor cale deschisă de la Dunăre la Rhin. Aceştia trec Rhinul : pătrund în Alsacia. Prinţul Ludovic de Baden, general celebru prin taberele şi marşurile sale, împresoară oraşul Landau, pe care francezii îl recuceriseră. Regele romanilor, Iosif, fiul cel mai mare al împăratului Leopold, vine la acest asediu. Este cucerit oraşul Landau, este cucerit oraşul Trarbach (19 şi 23 noiembrie 1704).

O sută de leghe de teritoriu pierdut nu împiedicau ca graniţele Franţei să nu fie încă împinse înapoi. Ludovic al XIV-lea îl susţinea pe nepotul său în Spania şi era victorios în Italia. Era nevoie de mari eforturi în Germania, pentru a se rezista lui Marlborough ; şi ele au fost făcute. Au fost adunate resturile armatei ; au fost golite garnizoanele şi au fost puse în acţiune miliţiile. Ministerul a împrumutat bani din toate părţile. În cele din urmă, s-a obţinut o armată ; şi a fost rechemat din fundul Cevenilor mareşalul de Villars ca să o comande. El a venit şi s-a aflat în apropiere de Trier, cu forţe inferioare, în faţa generalului englez. Amîndoi voiau să dea o nouă bătălie. Numai că prinţul de Baden nu sosise încă pentru a face joncţiunea trupelor sale cu cele ale englezului. Villars a avut cel puţin onoarea de a-l face pe Marlborough să ridice tabăra (mai 1705). Era mult pentru momentul de atunci. Ducele de Marlborough, care-l aprecia îndeajuns pe mareşalul de Villars pentru a dori să fie stimat de acesta, i-a scris în momentul retragerii : „Fiţi aşa de drept şi credeţi că retragerea mea provine din greşeala prinţului de Baden şi că stima mea pentru dumnevoastră e mai mare decît supărarea ce i-o port".

Francezii continuau așadar să dispună de bariere în Germania. Flandra, unde comanda mareșalul de Villeroi, eliberat din închisoare, nu fusese străpunsă. În Spania, regele Filip al V-lea și arhiducele Carol așteptau amîndoi coroana ; primul de la puterea bunicului său și de la bunăvoința majorității spaniolilor ; cel de al doilea, de la ajutorul englezilor și de la partizanii pe care-i avea în Catalonia și în Aragon. Arhiducele acesta, mai tîrziu împărat și pe atunci cel de al doilea fiu al împăratului Leopold, neposedînd nimic altceva decît acest titlu, se dusese pe la sfîrșitul anului 1703 la Londra, aproape lipsit de suită, pentru a implora ajutorul reginei Ana.

În acel moment s-a vădit întreaga putere a englezilor. Națiunea engleză, atît de străină de această dispută, a oferit prințului austriac două sute de vase de transport, treizeci de vase de război unite cu zece vase olandeze, nouă mii de soldați, precum și bani pentru a se duce să cucerească un regat. Numai că superioritatea pe care i-o confereau puterea și gesturile de bunăvoință nu l-a împiedicat pe împărat ca în scrisoarea sa către regina Ana, prezentată de arhiduce, să refuze acestei suverane, care era binefăcătoarea sa, titlul de *Maiestate:* o trata doar cu *Serenitate* [1], după stilul curții de la Viena, pe care nu-l poate justifica decît uzajul și pe care rațiunea l-a schimbat ulterior, atunci cînd mîndria a cedat în fața necesității.

[1] Reboulet afirmă despre cancelaria germană că dădea regilor titlul de *Preaiubit ;* dar acesta era titlul electorilor (n.a.).

PIERDERI ÎN SPANIA : PIERDEREA BĂTĂLIILOR DE LA RAMILLIES ŞI DE LA TORINO, PRECUM ŞI URMĂRILE LOR

Una dintre primele isprăvi ale acestor trupe engleze a fost să captureze Gibraltarul, care trecea pe bună dreptate drept imposibil de cucerit. Un lung lanţ de stînci abrupte îl apără de orice apropiere din direcţia uscatului ; port nu există. Un golf lung, nesigur şi agitat, lasă vasele expuse furtunilor şi artileriei din fortăreaţă şi de pe dig : doar cetăţenii din oraş l-ar fi putut apăra împotriva a o mie de vase şi a o sută de mii de oameni ; numai că însăşi această forţă a constituit cauza capturării. În garnizoană nu se aflau decît o sută de oameni : era un număr îndeajuns de mare ; dar ei au neglijat un serviciu pe care-l considerau inutil. Prinţul de Hessa a debarcat cu o mie opt sute de soldaţi în istmul aflat la nord, în spatele oraşului : numai că din partea aceasta, o stîncă abruptă face ca oraşul să fie inatacabil. Flota a tras degeaba cincisprezece mii de lovituri de tun. În cele din urmă, într-un moment de entuziasm, mai mulţi mateloţi s-au apropiat în bărci sub digul a cărui artilerie ar fi trebuit să-i nimicească ; ea nu a intrat în acţiune. Marinarii au escaladat digul şi au pus stăpînire pe el, trupele au dat năvală într-acolo ; oraşul acesta, care nu putea fi cucerit, a trebuit să se predea (4 august 1704). El se află în mîinile englezilor

chiar și în momentul în care scriu [1]. Spania, redevenită o forță sub guvernarea prințesei de Parma, cea de a doua soție a lui Filip al V-lea, și victorioasă mai apoi în Africa și în Italia, vede și azi, cu o durere neputincioasă, Gibraltarul în mîinile unei națiuni nordice, ale cărei vase abia dacă intrau cu două secole mai înainte în Marea Mediterană.

Imediat după cucerirea Gibraltarului, flota engleză, stăpînă a mărilor, l-a atacat în fața portului Malaga pe contele de Toulouse [1], amiralul Franței : bătălie de fapt nehotărîtă, dar a reprezentat ultimul moment al puterii lui Ludovic al XIV-lea. Fiul său natural, contele de Toulouse, amiral al regatului, comanda cu această ocazie cincizeci de vase de linie și douăzeci și patru de galere. S-a retras în mod glorios și fără pierderi. (Martie 1705.) Numai că, ulterior, regele a trimis treisprezece vase pentru a ataca Gibraltarul, în timp ce mareșalul de Tessé îl asedia de pe uscat, și acest dublu act de temeritate a dus la pierderea atît a armatei cît și a flotei. O parte din vase au fost nimicite de furtună, alta a fost capturată de englezi prin abordaj, după o rezistență admirabilă ; alta a fost incendiată pe coastele Spaniei. Din ziua aceea, nu s-au mai văzut mari flote franceze nici pe Ocean, nici în Mediterana. Marina a revenit aproape la starea din care o scosese Ludovic al XIV-lea, asemeni

[1] În 1740 (n.a.).

[1] *Louis-Alexandre de Bourbon, conte de Toulouse* (1678—1737) ; fiu natural al lui Ludovic al XIV-lea și al doamnei de Montespan. În calitate de comandant al flotei, a contribuit la impunerea lui Filip al V-lea în Sicilia, dar a eșuat în încercarea de a bloca Barcelona, răzvrătită împotriva acestuia. A susținut în timpul Regenței reconstituirea și reforma forțelor navale franceze (n.t.).

atîtor altor lucruri minunate care sub domnia lui şi-au avut răsăritul şi apusul.

Aceiaşi englezi, care cuceriseră pentru ei Gibraltarul, au cucerit pentru arhiducele Carol regatul Valenciei şi al Cataloniei. Au cucerit Barcelona printr-un noroc provenit din îndrăzneala asediatorilor.

Englezii se aflau sub ordinele unuia dintre cei mai neobişnuiţi oameni pe care i-a văzut această ţară, atît de rodnică în privinţa spiritelor mîndre, curajoase şi bizare. E vorba de contele Peterborough[1], bărbat care semăna în toate privinţele acelor eroi cu care imaginaţia spaniolilor a umplut atîtea cărţi. La cincisprezece ani, plecase de la Londra pentru a duce război împotriva maurilor în Africa ; la douăzeci, intrase în revoluţia din Anglia şi se alăturase cel dintîi în Olanda prinţului de Orania : dar de teamă să nu fie descoperită cauza acestei călătorii, se îmbarcase pentru America şi, de aici, se dusese la Haga pe un vas olandez. Şi-a pierdut averea, a dat tot ceea ce avea şi a recîştigat totul de mai multe ori. În momentul acela, participa la războiul din Spania, aproape pe propria sa cheltuială, şi-l întreţinea pe arhiduce şi întreaga casă a acestuia. El

---

[1] *Charles Mortdaunt, conte de Petèrborough şi de Monmouth* (1658—1735), om politic şi general englez. A condus un corp de armată în Spania în sprijinul arhiducelui Carol. După o serie de victorii, din cauza unor neînţelegeri cu austriecii şi a firii lui extravagante, a fost rechemat în Anglia, unde a devenit o figură proeminentă a partidului Tory. Voltaire l-a cunoscut personal în timpul exilului său la Londra şi s-a folosit de informaţiile sale cu privire la campaniile la care a luat parte (n.t.).

era cel care asedia Barcelona împreună cu prinţul de Darmstadt [1]. Îi propune un atac prin surprindere asupra fortificaţiilor care apărau fortul Montjoui şi oraşul. Fortificaţiile acestea, unde prinţul de Darmstadt şi-a pierdut viaţa, au fost cucerite cu spada în mînă. O bombă explodează în depozitul de pulbere şi-l aruncă în aer ; fortul e cucerit ; oraşul capitulează. Viceregele începe tratative cu Peterborough, la intrarea în oraş. Articolele nu erau însă semnate cînd, deodată, se aud strigăte şi urlete. „Ne trădaţi, îi spune viceregele lui Peterborough : noi capitulăm cu încredere şi iată că englezii dumneavoastră au intrat în oraş trecînd prin întăriturl. Ucid, jefuiesc, violează." „Vă înşelaţi, i-a răspuns contele de Peterborough : trebuie să fie trupe de ale prinţului de Darmstadt. Nu e decît un mijloc de a salva oraşul dumneavoastră : să mă lăsaţi să intru imediat cu englezii mei : îi voi potoli pe toţi şi am să mă întorc la intrare ca să încheiem capitularea." Vorbea pe un ton care trăda atîta adevăr şi măreţie de suflet încît, împreună cu pericolul prezent, a ajuns să-l convingă pe guvernator : a fost lăsat să intre. Se duce în grabă cu ofiţerii săi ; găseşte germani şi catalani care, unindu-se cu plebea oraşului, jefuiau casele cetăţenilor de vază ; îi goneşte ; îi face să abandoneze prăzile pe care le duceau cu ei : o întîlneşte pe ducesa de Popoli în mîinile soldaţilor, cît pe ce să fie necinstită ; o redă soţului ei. În cele din urmă, după ce i-a potolit pe toţi, se întoarce

[1] Istoria lui Reboulet pomeneşte de acest prinţ, cap al răzvrătiţilor, ca şi cum ar fi fost uns paniol revoltat împotriva lui Filip al V-lea (n.a.).

la intrarea în oraș și semnează capitularea. Spaniolii au fost stupefiați văzînd atîta generozitate din partea englezilor, pe care poporul de jos îi considera niște barbari lipsiți de milă, pentru că erau eretici.

La pierderea Barcelonei s-a adăugat umilința de a vroi în zadar s-o recîștige. Filip al V-lea, care avea de partea sa cea mai mare parte a Spaniei, nu poseda nici generali, nici ingineri și aproape nici soldați. Franța furniza totul. Contele de Toulouse s-a întors să blocheze portul cu cele douăzeci și cinci de vase cîte-i mai rămăseseră Franței. Mareșalul de Tessé organizează asediul cu treizeci și unu de escadroane și cu treizeci și șapte de batalioane : numai că sosește flota engleză, iar cea franceză se retrage ; mareșalul de Tessé ridică în grabă asediul. Abandonează în tabăra sa provizii imense : fuge, părăsind o mie cinci sute de răniți în voia contelui de Peterborough. Toate pierderile acestea au fost mari : nimeni nu mai știa dacă Franța cheltuise mai mult pe vremuri învingînd Spania, decît acum ajutînd-o. Cu toate acestea, nepotul lui Ludovic al XIV-lea se menținea grație iubirii pe care i-o arăta națiunea castiliană, care își face o chestiune de orgoliu din a rămîne credincioasă și care stăruia în alegerea pe care o făcuse.

În Italia treburile mergeau bine. Ludovic al XIV-lea se răzbunase pe ducele de Savoia. Ducele de Vendôme respinsese la început în mod glorios pe prințul Eugeniu, în bătălia de la Cassano, în apropiere de Adda (16 august 1705) : bătălie sîngeroasă și una din acele lupte nehotărîte pentru care se intonează de ambele părți *Te Deum*-uri, dar care nu folosesc decît la uciderea oa-

menilor, fără ca vreuna dintre părți să dobîndească vreun avantaj (19 aprilie 1706). După bătălia de la Cassano, cîștigase pe deplin pe aceea de la Calcinato [1], în absența prințului Eugeniu ; și prințul acesta sosind a doua zi după bătălie a putut vedea încă o dată un detașament din trupele sale complet înfrînt. În cele din urmă, aliații au fost siliți să cedeze tot terenul ducelui de Vendôme. Aproape că nu mai rămînea de cucerit decît orașul Torino. Francezii l-au împresurat : nu părea cu putință să fie ajutat. În Germania, mareșalul de Villars îl respinsese pe prințul de Baden. În Flandra, Villeroi comanda o armată de optzeci de mii de oameni și se ambiționa să repare împotriva lui Marlborough insuccesul suferit în lupta împotriva prințului Eugeniu. Prea marea sa încredere în propria sa inteligență, a fost mai mult ca oricînd funestă pentru Franța.

În apropiere de Mehaigne, spre izvoarele pîrîului Ghette, mareșalul de Villeroi își instalase campamentul armatei. Centrul se afla la Ramillies, sat devenit tot atît de vestit ca și Hochstädt. Ar fi putut evita bătălia. Ofițerii generali l-au sfătuit să facă acest lucru ; numai că dorința oarbă de glorie l-a determinat să nu-i asculte

---

[1] De fapt, în bătălia de la Calcinato comandant a fost un conte de Revontlan, născut în Danemarca ; dar prezente nu au fost decît trupe imperiale.

În legătură cu aceasta, în ale sale *Note asupra Istoriei secolului lui Ludovic al XIV-lea*, La Beaumelle afirmă că danezii nu valorează mai mult în alte țări decît în propria lor țară". Trebuie recunoscut că e un lucru extrem de rar să vezi un astfel de om care calomniază în felul acesta toate națiunile (n.a.).

(23 mai 1703). A dispus trupele în așa fel încît, după cîte se spune, n-a fost om cu experiență care să nu-i prevadă eșecul. Trupe de recruți, nedisciplinate și incomplete, se aflau în centru ; aripa stîngă a așezat-o în dosul unei mlaștini, ca și cum ar fi vrut s-o împiedice să se îndrepte spre dușman [1].

Marlborough, care a observat toate aceste greșeli, și-a dispus armata în așa fel încît să profite de ele. El a văzut că stînga armatei franceze nu putea să atace aripa sa dreaptă ; și-a deplasat toată această aripă dreaptă pentru a se năpusti asupra satului Ramillies cu un număr superior. Domnul de Gassion, locțiitor-general, care a văzut mișcarea inamicului, strigă mareșalului: „Sînteți pierdut dacă nu schimbați ordinea de bătaie. Deplasați-vă aripa stîngă, pentru a vă opune inamicului cu un număr egal. Apropiați și mai mult liniile dumneavoastră. Dacă mai întîrziați o clipă, nu o să o mai puteți face". Mai mulți ofițeri au sprijinit acest sfat salutar. Mareșalul nu i-a crezut. Marlborough atacă. Avea de a face cu un inamic așezat în ordine de bătaie, exact așa cum ar fi vrut el să-l așeze pentru a-l învinge. E un lucru pe care l-a spus întreaga Franță ; și istoria este în parte povestirea părerilor oamenilor : dar n-ar trebui adăugat și faptul că trupele aliaților erau mai bine disciplinate, că încrederea lor în comandanți și în succesul din trecut le inspirau mai multă îndrăzneală ? Nu au existat și regimente franceze care nu și-au făcut datoria ? Iar regimentele cele mai neclintite în focul luptei

[1] A se vedea *Memoriile* lui Feuquières (n.a.).

nu cumva determină ele soarta statelor ? Armata franceză nu a rezistat nici măcar o jumătate de oră. In bătălia de la Hochstädt armata s-a bătut aproape opt ore şi a ucis aproape opt mii de oameni învingătorilor ; dar la bătălia de la Ramillies nu le-au fost ucişi nici măcar două mii cinci sute : a fost o derută totală ; francezii au pierdut acolo douăzeci de mii de oameni, gloria naţiunii, precum şi speranţa de a redobîndi avantajul. Bavaria, Kölnul fuseseră pierdute în urma bătăliei de la Hochstädt ; întreaga Flandră spaniolă a fost pierdută în urma bătăliei de la Ramillies. Marlborough a intrat victorios în Anvers, în Bruxelles : a fost cucerită Ostenda : Menin s-a predat.

Mareşalul de Villeroi, disperat, n-a îndrăznit să-i comunice regelui această înfrîngere. A stat cinci zile fără a-i trimite curieri. În cele din urmă, i-a scris confirmarea acestei ştiri, care începuse deja să consterneze curtea franceză. Şi, cînd a reapărut în faţa regelui, monarhul, în loc să-i facă reproşuri, i-a spus : „Domnule mareşal, la vîrsta noastră nu putem fi fericiţi".

Regele l-a adus imediat pe ducele de Vendôme din Italia, unde nu-l mai socotea necesar, pentru a-l trimite în Flandra ca să repare, dacă mai era cu putinţă, acest dezastru. Spera cel puţin, cu aparentă justificare, că ocuparea oraşului Torino îl va consola de atîtea pierderi. Prinţul Eugeniu nu era în măsură să vină în ajutorul acestui oraş. Se afla dincolo de Adige ; iar fluviul acesta, mărginit pe malul de dincoace cu un lanţ de fortificaţii, părea să facă trecerea imposibilă. Marele oraş era ase-

diat de patruzeci de escadroane și de o sută de batalioane.

Ducele de La Feuillade[1], care le comanda, era omul cel mai strălucit și mai binevoitor din țară ; și, deși era ginerele ministrului, se bucura de simpatia publică. Era fiul acelui mareșal de La Feuillade care a înălțat statuia lui Ludovic al XIV-lea în Place des Victoires[2]. Lumea vedea la el curajul tatălui său, aceeași ambiție, aceeași strălucire, cu mai multă inteligență. Ca recompensă pentru cucerirea orașului Torino, aștepta bastonul de mareșal al Franței. Chamillard, socrul său, care-l iubea mult, nu precupețise nimic pentru a-i asigura succesul. Ți se sperie imaginația cînd te gîndești la amănuntele pregătirilor acestui asediu. Cititorii care nu sînt în măsură să intre în atari discuții vor vedea ușor cît de imensă și de inutilă a fost toată această mașinărie.

Au fost aduse o sută patruzeci de tunuri ; și trebuie observat că fiecare tun mare costă în jur de două mii de scuzi. Erau o sută zece mii de proiectile, o sută șase mii de cartușe de un fel și trei sute de mii de alt fel, douăzeci și una de mii de bombe, douăzeci și șapte de

---

[1] *Louis d'Aubusson, duce de La Feuillade* (1673—1725), mareșal al Franței, fiul lui François de La Feuillade. A fost guvernator al provinciei Dauphiné, pe care o cucerise tatăl său. A condus un corp de armată în bătălia de la Torino (n.t.).

[2] *François III, vicomte d'Aubusson, duce de La Feuillade* (1625—1691), mareșal al Franței. A participat la bătălia de la Sankt-Gothard împotriva turcilor, apoi la cucerirea provinciei Dauphiné. A înălțat la Paris, pe un teren anume cumpărat și care a devenit Place des Victoires, o statuie a lui Ludovic al XIV-lea (n.t.).

mii şapte sute de grenade, cincisprezece mii de saci de nisip, treizeci de mii de instrumente de aruncat bombe, o mie două sute de livre de praf de puşcă. Adăugaţi la aceste muniţii plumbul, fierul şi tabla, funiile, tot ceea ce serveşte minerilor, sulful, salpetrul, uneltele de toate soiurile. E cert că atît cît s-a cheltuit pentru aceste pregătiri de distrugere ar fi fost de ajuns pentru a întemeia şi a face să înflorească cea mai numeroasă colonie. Orice asediere a unui mare oraş cere cheltuieli imense ; şi atunci cînd e vorba să reconstruim un sat ruinat, îl neglijăm.

Ducele de La Feuillade, plin de ardoare şi de energie, mai în stare ca oricine de acţiuni care nu cereau decît curaj, dar incapabil de acţiuni care pretind meşteşug, reflecţie şi timp, întreprindea asediul împotriva tuturor regulilor. Mareşalul de Vauban, poate singurul general care iubea mai mult statul decît se iubea pe sine, propusese ducelui de La Feuillade să vină să conducă asediul ca inginer şi să servească în armata acestuia ca voluntar ; numai că, din mîndrie, La Feuillade a luat oferta lui Vauban drept orgoliu ascuns sub forma modestiei. A fost iritat de faptul că cel mai bun inginer din Europa voia să-i dea lui sfaturi. Într-o scrisoare pe care am văzut-o, el i-a transmis : *Sper să cuceresc oraşul Torino în felul lui Cohorn.* Acest Cohorn era un Vauban al aliaţilor, bun inginer, bun general şi care nu o dată cucerise puncte fortificate de Vauban. După această scrisoare, oraşul trebuia cucerit: dar atacîndu-l

în direcţia unei citadele, care era partea lui cea mai tare, şi nici măcar înconjurînd întregul oraş, în el puteau pătrunde ajutoare şi alimente ; ducele de Savoia putea să iasă din el : şi cu cît ducele de La Feuillade ataca mai impetuos, repetînd atacurile infructuoase, cu atît asediul se prelungea.

Ducele de Savoia a ieşit din oraş cu unele trupe de cavalerie, pentru a-l induce în eroare pe ducele de La Feuillade. Acesta părăseşte locul asediului pentru a-l urmări pe prinţ, care, cunoscînd mai bine terenul, scapă de urmărire. La Feuillade nu ajunge să-l întîlnească pe ducele de Savoia şi conducerea asediului are de suferit din această cauză.

Aproape toţi istoricii ne-au asigurat că ducele de La Feuillade nu voia cîtuşi de puţin să cucerească oraşul Torino : ei pretind că jurase doamnei ducese de Burgundia că va respecta capitala tatălui ei ; ba chiar susţin că această prinţesă a promis doamnei de Maintenon să pună să se ia toate măsurile pentru salvarea oraşului. E adevărat că aproape toţi ofiţerii din armata lui La Feuillade au fost multă vreme convinşi de acest lucru : dar e vorba de unul din acele zvonuri populare care discreditează judecata celor ce colportează ştiri, şi care-i dezonorează istoria. Dealtminteri ar fi fost prea contradictoriu ca acelaşi general să nu fi dorit să cucerească oraşul Torino, dar să fi vrut să-l facă prizonier pe ducele de Savoia.

Între 13 mai şi 20 iunie, pe malul Adigelui, ducele

de Vendôme a acționat în favoarea acestui asediu ; și el credea că va putea bloca orice trecere a prințului Eugeniu, grație celor șaptezeci de batalioane și șaizeci de escadroane ale sale.

Generalului imperialilor îi lipseau și oamenii și banii. Negustorașii din Londra i-au împrumutat în jur de șase milioane de livre franceze : în cele din urmă, a adus trupe din cuprinsul Imperiului. Încetineala cu care au venit aceste ajutoare ar fi putut pierde Italia ; numai că încetineala cu care se desfășura asediul orașului Torino a fost și mai mare.

Vendôme fusese deja numit pentru a se duce să repare pierderile din Flandra. Dar înainte de a părăsi Italia, el e silit să acccepte ca prințul Eugeniu să treacă Adigele : îl lasă să traverseze canalul Blanc, în cele din urmă însuși Padul, fluviu mai lat și în unele părți mai greu de trecut decît Rhonul. Generalul francez n-a părăsit malurile Padului decît în clipa în care l-a văzut pe prințul Eugeniu cît pe ce să pătrundă pînă aproape de Torino. Astfel a lăsat treburile în Italia într-o mare criză, în timp ce în Flandra, în Germania și în Spania, ele păreau disperate.

Așadar, ducele de Vendôme va aduna în jurul orașului Mons resturile armatei lui Villeroi ; iar ducele d'Orléans, nepotul lui Ludovic al XIV-lea, comanda în zona fluviului Pad trupele ducelui de Vendôme. Trupele acestea se aflau în dezordine, ca și cum ar fi fost bătute. Eugeniu trecuse fluviul Pad sub privirile lui Ven-

dôme ; el trece rîul Tanaro sub privirile ducelui d'Orléans ; cucereşte Carpi, Correggio, Reggio ; evită o întîlnire cu francezii ; în sfîrşit, face joncţiunea cu ducele de Savoia în apropiere de Asti. Tot ceea ce a putut face ducele d'Orléans a fost să-şi unească forţele cu acelea ale lui La Feuillade pe cîmpia din faţa oraşului Torino. Prinţul Eugeniu îl urmăreşte cu mult zel. Existau două atitudini de luat : sau să-l aştepte pe prinţul Eugeniu în liniile de apărare sau să se îndrepte împotriva lui atunci cînd se mai afla lîngă Veillane. Ducele d'Orléans a întrunit un consiliu de război : cei care-l alcătuiau erau mareşalul de Marsin, chiar acela care pierduse bătălia de la Hochstädt, ducele de La Feuillade, Albergotti, Saint-Fremont, precum şi alţi locţiitori-generali. „Domnilor, le spune ducele d'Orléans, dacă rămînem în liniile noastre, pierdem bătălia. Tranşeele noastre sînt lungi de cinci leghe : nu ne putem întinde pe întreaga linie. Vedeţi aici regimentul de marină care nu asigură decît două şiruri de oameni, mai încolo vedeţi zone complet lipsite de oameni. Rîul Doire, care trece prin tabăra noastră, ne va împiedica trupele să vină repede unele în ajutorul altora. Cînd francezul aşteaptă să fie atacat, pierde cel mai mare avantaj al său, acea impetuozitate, precum şi primele clipe de elan care hotărăsc atît de des soarta bătăliilor. Credeţi-mă, trebuie să atacăm inamicul." Toţi locţiitorii-generali au răspuns : *Trebuie să atacăm.* Atunci mareşalul de Marsin scoate din buzunar un ordin al regelui, prin care, în caz de

acțiune, ceilalți ofițeri să cedeze în fața avizului său : și avizul său fu să nu se părăsească liniile.

Ducele d'Orléans, cuprins de indignare, și-a dat seama că fusese trimis să comande armata nu ca general, ci ca prinț de sînge, așa că, silit să urmeze sfatul mareșalului de Marsin, s-a pregătit pentru lupta aceasta atît de dezavantajoasă.

Inamicii păreau a voi să dea simultan atacul în mai multe direcții. Mișcările lor provocau incertitudine în tabăra franceză. Ducele d'Orléans voia un lucru, Marsin și La Feuillade, altul : se purtau discuții, nu se ajungea la nici o concluzie. În cele din urmă, inamicul a fost lăsat să treacă rîul Doire. Trupele lui înaintau pe opt coloane de cîte douăzeci și cinci de oameni adîncime. Trebuia să li se opună numaidecît batalioane suficient de compacte.

Albergotti, situat departe de armată, pe muntele Capucinilor, dispunea de douăzeci de mii de oameni, și în frunte avea doar unități de miliție care nu îndrăzneau să atace. I s-au cerut douăsprezece mii de oameni. Răspunde că nu se poate deplasa : invoacă motive amăgitoare ; este ascultat : se pierde timp (7 septembrie 1706). Prințul Eugeniu atacă retranșamentele și după două ore le forțează. Ducele de Orléans, rănit, se retrăsese pentru a fi pansat. Abia încăpuse pe mîna chirurgilor și i se aduce la cunoștință că totul e pierdut, că dușmanii sînt stăpîni pe situație și că deruta e generală. Oamenii trebuie să fugă imediat ; liniile, tranșeele sînt abandonate, armata e risipită. Toate bagajele, pro-

viziile, muniţiile, casa de bani cad în mîinile învingătorului.

Mareşalul de Marsin, rănit la coapsă, este făcut prizonier. Un chirurg al ducelui de Savoia i-a tăiat piciorul, şi mareşalul şi-a dat duhul la cîteva clipe după operaţie. Cavalerul Méthuin, ambasador al Angliei pe lîngă ducele de Savoia, cel mai generos, mai sincer şi mai viteaz om din ţara sa care a fost folosit la ambasade, luptase totdeauna alături de acest suveran. El a văzut cînd mareşalul de Marsin a fost prins şi a fost martorul ultimelor sale clipe. El mi-a povestit că Marsin i-a spus exact aceste cuvinte : „Credeţi-mă cel puţin, domnule, că doar împotriva părerii mele v-am aşteptat rămînînd în liniile noastre". Cuvintele acestea păreau a contrazice formal ceea ce s-a petrecut în consiliul de război, dar ele erau totuşi adevărate, pentru că mareşalul de Marsin, ducîndu-se la Versailles, spusese regelui că în cazul în care trupele inamice vin să ajute oraşul Torino, trebuie să meargă împotriva lor ; dar Chamillard, intimidat de înfrîngerile precedente, făcuse să se ia decizia ca trupele să aştepte, nu să provoace bătălia ; şi ordinul acesta, dat la Versailles, a fost cauza pentru care cei şaizeci de mii de oameni au fost risipiţi. Francezii n-au avut mai mult de două mii de morţi în această bătălie : dar s-a văzut că masacrul face mai puţin decît consternarea. Imposibilitatea de a aproviziona o armată după victorie a determinat retragerea spre Dauphiné a trupelor după înfrîngere. Totul se afla într-o asemenea dezordine încît contele de Médavi-Grancei,

care se afla atunci în zona Mantova cu un corp de armată (9 septembrie 1706) și care i-a învins la Castiglione pe imperiali, comandați de landgravul de Hessa, ulterior rege al Suediei, a cîștigat o biruință inutilă, deși deplină. Într-un răstimp scurt, francezii au pierdut regiunile Milano, Mantova, Piemontul și, în cele din urmă, regatul Neapolelui.

CUPRINS

Prefață V
Tabel cronologic XXXIII
Nota traducătorului XLIX

SECOLUL LUI LUDOVIC AL XIV-LEA

Scrisoarea lui Voltaire către milord Harvey, ministrul justiției Angliei 3
Capitolul I. Introducere 9
Capitolul al II-lea. Statele Europei înainte de Ludovic al XIV-lea 14
Despre Germania 15
Despre Spania 18
Despre Portugalia 19
Despre Provinciile Unite 20
Despre Anglia 20
Despre Roma 21
Despre restul Italiei 25
Statele din nord 26
Despre turci 26
Situația Franței 27
Forțele Franței după moartea lui Ludovic al XIII-lea și moravurile vremii 28

Capitolul al III-lea. Minoritatea lui Ludovic al XIV-lea. Victoriile francezilor sub Marele Condé, pe atunci duce d'Enghien 33

Capitolul al IV-lea. Război civil 42

Capitolul al V-lea. Continuarea războaielor civile pînă la sfîrşitul rebeliunii din 1653 63

Capitolul al VI-lea. Starea Franţei pînă la moartea cardinalului Mazarin, în 1661 77

Capitolul al VII-lea. Ludovic al XIV-lea guvernează singur. El sileşte ramura spaniolă a casei de Austria să-i cedeze pretutindeni întîietatea, iar pe curtea de la Roma să-i dea satisfacţie. Cumpără oraşul Dunkerque. Dă ajutor împăratului, în Portugalia, Stărilor Generale, şi face ca regatul să devină înfloritor şi puternic 102

Capitolul al VIII-lea. Cucerirea Flandrei 113

Capitolul al IX-lea. Cucerirea provinciei Franche-Comté. Pacea de la Aachen 119

Capitolul al X-lea. Lucrările şi măreţia lui Ludovic al XIV-lea. Aventură neobişnuită în Portugalia. Regele Cazimir în Franţa. Ajutoare în Candia. Cucerirea Olandei 127

Capitolul al XI-lea. Evacuarea Olandei. A doua cucerire a provinciei Franche-Comté 149

Capitolul al XII-lea. Strălucită campanie şi moartea mareşalului de Turenne. Ultima bătălie a Marelui Condé la Seneffe 158

Capitolul al XIII-lea. De la moartea lui Turenne pînă la pacea de la Nijmegen, în 1678 170

Capitolul al XIV-lea. Cucerirea oraşului Strasbourg. Bombardarea Algerului. Supunerea Genovei. Ambasadă în Siam. Papa bravat la Roma. Electoratul oraşului Köln pus în discuţie 182

Capitolul al XV-lea. Regele Iacob detronat de ginerele său Wilhelm al III-lea şi protejat de Ludovic al XIV-lea . . . 196

Capitolul al XVI-lea. Despre ceea ce se petrece pe continent în timp ce Wilhelm al III-lea invada Anglia, Scoția și Irlanda, pînă la 1697. Nouă conflagrație în Palatinat. Victorii ale mareșalilor de Catinat și de Luxembourg etc. 210

Capitolul al XVII-lea. Tratatul cu Savoia. Căsătoria ducelui de Burgundia. Pacea de la Ryswick. Starea Franței și a Europei. Moartea și testamentul lui Carol al II-lea, regele Spaniei 230

Capitolul al XVIII-lea. Războiul memorabil pentru succesiunea monarhiei spaniole. Purtarea miniștrilor și generalilor pînă în 1703 259

Capitolul al XIX-lea. Pierderea bătăliei de la Blenheim, sau de la Hochstädt, și urmările ei 284

Capitolul al XX-lea. Pierderi în Spania : pierderea bătăliilor de la Ramillies și de la Torino, precum și urmărilor lor . . 296

Lector: ELENA MURGU
Tehnoredactor: AURELIA ANTON

Coli ed.: 17,59. Coli tipar: 11,5

Comanda nr. 30 173
Combinatul poligrafic „Casa Scînteii"
București — Piața Scînteii nr. 1
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen

2025